ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ ИСТОРИЯ, ТИЛ ЛЕ ЛИТЕРАТУРАНЫНАҢ НАУЧНЫЙ ШИҢЖЎ ӦТКЎРЕТЕН ИНСТИТУДЫ

АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРА КЕРЕГИНДЕ СТАТЬЯЛАР

ТОРЛО-АЛТАЙСК 1962

410 809

КОНТРОЛЬНЫЙ ЛИСТОК
СРОКОВ ВОЗВРАТА

КНИГА ДОЛЖНА БЫТЬ
ВОЗВРАЩЕНА НЕ ПОЗЖЕ
УКАЗАННОГО ЗДЕСЬ СРОКА

Колич. пред. выдач _____

Сул. уп. № 4. 10206 — 10.000 экз.

ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ ИСТОРИЯ, ТИЛ ЛЕ ЛИТЕРАТУРА
ЈАНЫНАҢ НАУЧНЫЙ ШИҢЖҮ ОТКҮРЕТЕН ИНСТИТУДЫ

8с(4Алт)
С-23

АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРА КЕРЕГИНДЕ СТАТЬЯЛАР

ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ
БИЧИКТЕР ЧЫГАРАР ИЗДАТЕЛЬСТВОЗЫ
г. Горно-Алтайск . 1962

8С(Алт)
С232

410909

Горно-Алтайская
областная
БИБЛИОТЕКА.

С 232

Бу бичикти научный институттың литература јанынаң шиңжӱ өткӱретен бӧлӱги белетеген

БУ БИЧИК ТУУЛУ АЛТАЙДЫҢ
40 ЈЫЛДЫГЫНА УЧУРЛАЛГАН

РЕДАКТОРДОН

Алтай литература — бистиң Совет орооныстың көп тоолу албатыларының литературараларының бирӱзи. Бу јаңы литература. Је андый да болзо, алтай албатының јадын-јӱрӱминде ле культурный өзӱминде, текши советский литератураның ичкери барган јолында оның учуры јаан. Кыска өйдиң туркунына алтай албаты төрӧл тилиле художественный литература тӧзӧп алала, оноң ары оны эрчимдӱ кӧндӱктирип турганы — бу Коммунистический партияның ла Совет башкарунның бистиң ороондогы ончо национальный культураларды өскӱрерине уландырган сӱрекей јаан килемјизин керелейт.

Алтай совет литература төртӧн јылдың туркунына өзӱп, көп једимдерлӱ боло берген. Бу ончо једимдерди бистиң алтай литературоведение эмдиге јетире иле көргӱскелек. Оның учун Туулу Алтайдагы история, тил ле литература аайынча научный шиңжӱ өткӱрер институттың литературный бӧлӱги бистиң автономный областьтың төртӧн јылдыгына учурлап, алтай литература керегинде бу бичикти белетегенин уткыыр керек.

Бу бичик алтай совет литератураның өзӱминиң јолын бастыра јанынаң јеткилинче көргӱзип турган историко-литературный очерк эмес. Мында алтай писательдер керегинде алдынаң бичилген статьялар салылган. Олордың авторлоры башка-башка улус: научный ишчилер, писательдер, литературный критиктер. Оноң улам јуунтыда статьялар бир аай бичилген эмес, јӱзӱн-јӱӱр кеберлӱ болуп јат. Олордың кезиктери (Л. В. Кокышевтиң ле С. С. Каташтың статьялары) — литературно-критический статьялар. Је андый да болзо, бу бичик алтай литература аайынча иштеп тургандарга ла текши кычыраачыларга јаан тузалу болор.

М. В. ЧЕВАЛКОВ

(1817—1901)

Улу Октябрьский социалистический революциядаң озо алтай албатыда письменный художественный литература јок болгон. Ол өйдө алтай албаты бойының јадын-јүрүмин, санаа-шүүлтезин оос поэтический творчество ажыра айдатан.

Је андый да болзо, алтай улус ол өйдө художественный произведениелер бичиирге чек ченебеген деп айдарга келишпей јат.

Революциядаң озо Алтайда миссионерлер төзөгөн письменностьло тузаланып, алтай тилле баштапкы художественный произведениелер бичиген улус болгон. Олордың тоозында М. В. Чевалков турат.

Михаил Васильевич Чевалков 1817[1] јылда Јаш-Турадаң (эмдиги г. Бийск) ыраак эмес Кара-Суу деп јуртта Чөбөлөк Андраш деп байат укту кижиниң билезинде чыккан.[2] Ого јети јаш бүде бererде, ада-энези Улалуга (эмдиги г. Горно-Алтайск) көчүп келгилеген. Ол өйдөң ала Чевалков јаантайын ла Улалуда јаткан.

Крестке түшкелекте, оның ады Киприян, крестке түшкен кийининде адазының ады Василий, бойының ады дезе Михаил боло берген.

---

[1] К. Соколов. Миссионер, протоиерей Михаил Чевалков (некролог). Томские епархиальные ведомости, 15 сент. 1901 г., № 18, миссионерский отдел, стр. 23—25.

[2] В. В. Радлов. «Образцы народной литературы тюркских племен», СПБ, т. 1, 1866, стр. 113.

Алтайда иштеген миссионер-абыстардаң Михаил Васильевич букварь сурап алып, алдынаң бойы бичикке ўренип баштаган.

Чевалковтың бичикке ўренерге кўўнзегенин абыстар көрўп, оны орус тилдең алтай тилге кудай јаңы керегинде бичиктер көчўрерине ле алтай улусты крестке тўжўрер ишке тарткандар.

Је онызыла коштой Чевалков алтай албатының оос поэтический творчествозын јууп турган улусла танышкан, олорго көп фольклорный материалдар јууп берген. Анайып 1850 јылда Аба-Турадаң Улалуга келген краевед Ананьинге алтай албатының чўмдў поэзиязының көп произведенниелерин јууп берген. 1853 јылдаң ала 1890 јылга јетире алтай албатының ортозында миссионер В. И. Вербицкий иштеген. Чевалков ого алтай албатының јўзўн-јўўр куучындарын, кожоңдорын, чөрчөктөрин јууп, база табыштырган. Вербицкий бу материалдардың кезигин кепке базып чыгарган.[1] 1860 јылда Чевалков В. В. Радлов деп ады јарлу тюркологло кожо Алтай јериле јоруктап јўреле, археологический материалдардаң башка, алтай албатының кайлап айдар чөрчөктөрин, кеп сөстөрин, табышкактарын јууган. Бу материалдарды В. В. Радлов бойы јууганына кожуп, јаан јууныты эдип, кепке базып чыгарган.[2]

Мынаң көргөнисте, революциядаң озо алтай албатының оос поэтический творчествозын јууры ла оны кепке базып чыгарары јанынаң Чевалков бир кезек иш өткўрген болуп јат. Оның бу ижи алтай албатының фольклорын шиңдеерге биске јаан тузазын јетирет.

М. В. Чевалков алтай албатының исторический де јадын-јўрўмине болужын јетирген. Алтай албаты 1756 јылда бойының кўўниле Россияга кирген де болзо, је Чуйдагы теленгеттер 1865 јылга јетире Китайдаң ла Россиядаң камаанду болуп, эки јара калан төлөп турататан дар.

Чевалков XIX чактың 60 јылдарында Чуй јерине Петербургтаң келген Андрей Густавович Принц деп бийле кожо јўреле, теленгеттерге мындый јөп-куучын

---

[1] В. И. Вербицкий. «Алтайские инородцы», М., 1893 г.

[2] В. В. Радлов. «Образцы народной литературы тюркских племен», СПБ, т. 1, 1866 г.

айткан: «Слерге эки јара калан төлөөргө күч болор, оныҥ учун кыдатка албан-калан төлөбөй, «ак-каанга» (Россияга) төлөгөр» — деп. Олор мындый шүүлтени јарадып угуп, Чевалковко мынайда айткандар: «Ак-каан бисти бойына алар болзо, бис ого барарыс». Анайда айдала, Чевалковко бойлорыныҥ колдорын бергендер[1]. Ол керегинде Томский губернатор угала, кокырлап Чевалковко айткан: «Сен анда (Кош-Агашта) эки волостьты олјого алганҥ, је эмди оныҥ чынын-төгүнин билерге оноор кожо баралык».[2]

Экинчи јылында Чевалков губернаторло кожо Кош-Агашка келеле, Россияга кирерге јөптөнип турган улустарды бастыразын бичип алала, ол керегинде кыдаттардыҥ чиновниктерине угускандар.[3]

Оноҥ улам чуйдагы телеҥеттер 1865 јылданҥ ала јаҥыс ла Россияга калан төлөгөндөр.[4]

Мынаҥ көргөнисте, М. В. Чевалков Чуйдагы телеҥеттерди Россияга кийдирерине бойыныҥ јөмөлтөзин јетирген.

Радловтыҥ јакылтазы аайынча Чевалков «Чөбөлкөптүҥ јүрүмү» деп баштапкы очергин бичиген. Бу очеркти Радлов бойыныҥ јуунтызында алтай тилле чыгарган.[5]

Чевалков «Чөбөлкөптүҥ јүрүмү» деген очергинде бойыныҥ автобиографиязын, Алтай јериле јоруктап јүреле, нени көргөнин-укканын, алтай улустыҥ јадынын, јаҥдарын, Алтайдыҥ ар-бүткенин көргүскен. Је очерктиҥ төс учуры — алтай албатыныҥ экономический јадын-јүрүмин ле онын культуразын өрө көдүрип аларга ууландырылган автордыҥ просветительский санаа-шүүлтелери болуп јат.

Чевалков бойыныҥ очергинде алтай албатыны культурный јадарына, аш саларына, јарык тураларда јуртаарына орус албатыдаҥ үрензин деп јаантайын кычы-

---

[1] Православный благовестникъ, т. II, № 15, М., 1894, стр. 313—314.

[2] Православный благовестникъ, т. II, № 15, М., 1894 стр. 316.

[3] Анда ок, стр. 316.

[4] «Россия. Полное географич. описание нашего отечества. Западная Сибирь», СПБ. Под редакцией Семенова-Тян-Шанского. т. XVI, 1907, стр. 274.

[5] В. В. Радлов. «Образцы народной литературы тюркских племен». СПБ, т. 1, 1866, стр. 113—159.

рат. Ол кандый ла јерде болгондо, алтай албатынын јадынына ајарузын салып, оны кӧдӱрип аларга сананатан, улуска јарамыкту практический эп-сӱмелер айдатан болгон. Ого коштой автор бойы да албатыдан ӱренип, билгирин байыдып турган.

Авторло туштажып, куучындажып турган алтай улустын сӱр-кеберлеринен бис XIX чактагы јокту алтай улустын коркушту кӱч айалгада јатканын кӧрӧдис. Темдектезе, Ыныргида јаткан улустын јадын-јӱрӱми ле јабыс культуразы керегинде Чевалков мынайда бичийт:

«Мен алардан сурадым:

— Ӱйге не јатпай, бу тӱдӱнге кӧзигерди артадып, бойыгар тозынга уймалып јадыгар?

Алар айттылар:

— Орус туразына јадарга бис билбей јадыс...

Мен база сурадым:

— Слер орус ошкош атпыла кыра сӱрӱп јадыгар ба?

Алар айттылар:

— Јок, бис абылбыла јымжак јерден чаап, ашты салып јадыбыс. ...Бисти салда эдерге кижи ӱретпегенде, бис канайып эдели».

Чевалковтын айткан сӧстӧри улуска јарап турганынан улам, улус оны тооп, айткан сӧзине бӱдӱп туратан.

«Чӧбӧлкӧптӱн јӱрӱмӱ» деген очергинде автор алтай албаты јоктулар ла байларга бӧлинип турганын темдектейт. Ыжыдагы тубалардын јадыны керегинде ол мынайда бичийт: «Алардын кемизи бай болзо, анызы аларга бий ошкош болуп јат, кемизи јокту болзо, анызы јаргыдан, бийден коркынчак кул ошкош болуп јат. Алардын јоктуларынын кӧбизи бойынын комудалып јаргыдан сурабай, таштап јадылар».

Мындый јадын-јӱрӱм Туулу Алтайда ол тужунда элбек болгон. Каранҕуйда јаткан бичик билбес јокту улус ол ӧйдӧ јайзанҕдардан, камдардан, бийлерден камаанду болгон. Алтайдагы јокту улустын бу мындый коркушту кӱч јадынын ла уур иштерин М. В. Чевалков иле, јарт кӧргӱскен.

М. В. Чевалковтын очергинен бис алтай улустын тудунган-кабынган немелерин ле јанҕдаган јанҕдарынын учурын, олордын куучын-эрмегин, кайда, кандый сӧӧктӱ улус јатканын билип алар аргабыс бар. Бу келте-

гейинең очерк јаңыс ла алтай литературга эмес, је бистиң историктерге де, этнографтарга да, тил јанынаң иштеп тургандарга да тузалу.

Чевалковтың просветительский санаа-шүүлтелери јаңыс ла «Чөбөлкөптүң јүрүмү» деп очергинең эмес, је оның басняларынаң да биске иле көрүнет.

Бойының басняларын бичиирдең озо Михаил Васильевич И. А. Крыловтың басняларыла таныжып, учуры јанынаң алтай улуска јарт дегендерин талдап алып, алтай тилге көчүрген. Анайда И. А. Крыловтың ла өскө до писательдердиң «Түлкүчек пиле Карга» («Лисица и Ворона»), «Пётүк паалу жемчуг тапканы» («Петух и жемчуг»), «Чегертки биле чымалы» («Стрекоза и Муравей»), «Куу, Чортон, Рак» («Лебедь, Щука, Рак»), «Чортон была Мыйдың эркеги» («Щука и Кот»,) «Јалчылу апшыйак» («Крестьянин и слуга»), «Эки ийт» («Две собаки»), «Эки Теке» («Две козы»)[1] деп баснялярын алтай тилге көчүрген. Бу баснялардаң Михаил Васильевич үренип, онон тем алып, бойының баснялярын бичиген. Олордың темазы да, художественный эпаргалары да Крыловтың баснярына јуук.

Бойының произведениелеринде Чевалков озогыдагы кезик алтай улустың јадын-јүрүминдеги коомой кылык-јаңдарын, тутактарын иле көргүзет. Чевалковтың санаа-шүүлтелериле болзо, бу мындый тутактардаң улус айрылза, олордың јадын-јүрүми де јаранар, культуразы да өзүп чыгар. Бу шүүлтелер оның творчествозының төс учуры болуп јат.

Чевалков баснярларын бичийле, Алтай јериле јоруктап јүргенде, олорды улуска кычырып туратан. Оның баснялары улуска сүрекей јарап, олорды јилбиркедетен. Мынаң улам оның баснялары алтай албатыга түрген таркап, автордың ады улуска јарлу, тоомјылу боло берген.

Чевалковтың баснялары алтай улуска јарап тургаңын миссионерлер билгилеп, оның творческий ижин бойлорының тузазына ууландырарга кичеенгендер. Олор М. В. Чевалковко христианский кудай јаңды алтай улус ортозына таркадарына болуш эдетен баснялар

---

[1] «Поучительные статьи в стихах на алтайском языке», Томск, 1893.

ла ўлгерлер бичиирин јакаргандар. Онойып XIX чактың 60 јылдарында Чевалков «Кўртўк пиле такаа» деп баснязын бичиген. Баснянын төс шўўлтези — кижи кудайдаң камаанду, онын учун кижи кудайга бўдер керек деп айдылганы болуп јат. Миссионерлердиң јакарузыла ок XIX чактың 70 јылдарында Чевалков христианский кудай јаң керегинде бир канча ўлгерлер бичиген. Бу ўлгерлерди автор бойы «сарындар» деп адаган. Ўлгерлердиң темалары јўзўн-јўўр библейский куучындардаң алынган. Ол куучындарды автор мадактап бичиген. Андый ўлгерлерге «Јаковтың уулы Иосифтиң јўрўми». «Калганчы чак» ла онон до өскөлөри келижип јат.[1]

Је М. В. Чевалков ол өйдө абыстардаң камаанду да болгон болзо, онын алтай албатынын материальный јадын-јўрўмин ле культуразын өнгжидери, орус албатыдаң алтай албаты ўренери, Алтай Россияла бирлик болоры керегинде просветительский санаа-шўўлтелери ол өйдө прогрессивный учурлу болгон. М. В. Чевалковтың мындый шўўлтелери онын литературный творчествозынаң биске иле, јарт көрўнет.

Чевалковтың литературный творчествозының эң ле јакшынак бөлўги — онын ўлгерлери, туујылары, баснялары болуп јат.

Чевалковты произведениелер бичиирге сўрекей тың амадатканы — алтай албатының соңдогон јадын-јўрўми ле ижи, автордың ол керегинде санаа-шўўлтелери. Анчадала оны санандырып турган неме — алтайлар кыра ижин уйан иштеп турганы болгон.

Алтай улустың кыралап аш салатаны ол өйдө сўрекей јабыс кеминде өдўп туратан. Олор кыраны көп сабазында абылла чаап салатан, ашты колло јулатан ол эмезе бычакла кезетен. Ол керегинде М. В. Чевалков Алтын-Көлгө јоруктап јўреле, тубалардың кыра кезип турганын мынайда көргўзет: «Мен алардың аш кезип јаткан кыразына барзам, одус кирелу кижилер арба кезип јадылар. Кажызы сериппиле, кажызы бычакпыла кезип јадылар. Мен сурадым: «Нениң учун бастыра кижилер сериппиле кеспей јадылар?» — деп.

---

[1] «Образцы народной литературы тюркских племен», т. 1,СПБ, 1866 стр. 159—167.

Алар айттылар: «Бистиң кажыбыс энезинең туугала, колына серип тутпаган кижилер бар. Аның үчун озо јаңгыбыла јулуп алып, бычакпыла кезип турубыс... Серипти боо кумандылар аккелип сатпаган болзо, бу да сериптер јок болор эди».[1] Кыра иштеерииң бу мындый јабыс кеми Чевалковтың јүрегин сыстадып туратан. Ол алтай улусты кыра ижин кичеезин, јакшы иштезин деп јаантайын кычырып, бу керегинде олорло көп куучындажып туратан. М. В. Чевалковтың мындый саиаа-шуултези анчадала оның произведениелериненг иле, јарт көрүнет. Бу темага «Кырачы была Аңчы» деп туужы келижет.

Туужының төс учуры — улусты јаңыс ла аң ангдабай, кыра ижин база кичеезин деп автордың кычырганы болуп јат. Автор бу эки ишти түңдештирип, олордың кажызы албатыга јаан тузазын јетирип турганын јартайт. Чевалковко алтай улустың јебрен өйлөрдөң бери аңдап келгени јарт болгон. Олор бу ишти јакшы билер. Албатының јадын-јүрүми канча муң јылдардың туркунына оныла колбулу болгон. Оның учун алтайлар аңдаарына темигип калган. Бу иш озогыдагы алтай албатының материальный јадын-јүрүминде јаан учурлу болгон. Оның учун аңчы кижи албатының ортозында мактулу болотон. Је андый да болзо, јаңыс ла аңдап тапкан кирелте алтай албатының материальный јадын-јүрүмин өңгжидип болбозы јарт. Оноң улам озогы алтай улустың экономический јадыны сүрекей јабыс кеминде турган.

Туужыда эки кижиниң сүр-кеберлерин көрөдис — Кырачының ла Аңчының. Аңчының кебериле автор алтай улустың озогыдаң бери иштеп келген ижин, күч јадынын, мындый ишке темигип калганын, андый иштең алтай улустың экономический јадыны јакшы өңгжибеи турганын көргүзет. Оның учун Чевалков Аңчыны «јаан карындаш» деп адайт. Алтай улустың јадынындагы мындый күч айалгаларды Чевалков чокум, јарт темдектер ажыра јартайт. Андый учуралдарды автор бойы таап турган эмес, албатының јадын-јүрүминдеги бар керектерденг алып көргүзет. Јаңыс ла андайтаны хо-

---

[1] «Образцы народной литературы тюркских племен», СПБ,т. I. 1866 г., стр. 113—159.

зяйствоны јарандырбай турганын улус бойлоры да билип туратан. Темдектезе, Анчы ол керегинде ачурканып айдат.

Ангдап тапканым каланыма јетпеди,
Адып алганым курсагыма јетпеди,
Ак-сары адым арыды, минерге болбос,
Ач ўреним аштады, көрөргө болбос.

Анчыдый улустың ангдап тапкан алулары курсакка да јетпейтен, айылдагы бала-барказы аштап јўретен. Јокту улустың мындый јадынын байлар көрўп, олорго килеген улус болуп, бир-бир немени «сыйлап» береле, сыйрып алатандар. Анайда Анчыга бай кижи «терине минер ат» береле, оның ангдап тапкан бастыра алуларын айрып алатан. Ого коштой јокту улус каланнанг ла төлўдең качан да айрылып болбойтон. Ол керегинде алтай албаты бойының кеп сөзинде айдатан: «Калан калактадар» — деп. Калан төлөөргө Анчы бастыра ла тапканын берген, је оны түнгей ле јетире төлөп болбой салала, калганчы адын ла мылтыгын садып ийген:

Калан төлөөр өй јетти,
Калан некеп албанчы келди.
Јетире берери јок болды,
Јепселдў мылтыгын садып ийди,
Ак-сары адын Анчы сатты.

Мындый јадын-јўрўмнең улам озогыда Анчыдый јокту алтай улустың «арказына кийер тоны јок, ач ўрени аштап јўргўлейтен; кыштың соогынанг кымынып јўргўлейтен, јайдың јанғмырынанг јажынып јўргўлейтен».

Чевалков Анчының түренгилў јадынын сўрекей јаратпай тура, ого удура Кырачы деп кижинің ижин, јадынын көргўзет. Кырачының сўр-кебери ажыра автор бойының кўўн-санаазын айдат. Кырачының кылык-јанғы, иштеген ижи, јадын-јўрўми Анчыданг анғылынып туру. Кырачы јанғыс ла ангдап, мал азырап турган эмес, ол јанғы хозяйственный ишке темигет. Андый иш — кыра салары. Кыра ижине алтай улус ол өйдө орус албатыданг ўренип баштаган. Кыра салып, оноң көп кирелте алып, бойлорының хозяйствозын өңгжидип турган улустарга М. В. Чевалков сўрекей сўўнип, мындый иштең улам улустың јадын-јўрўми, культуразы јаранарын автор јакшы билип турган. Кырачы ўрен аш, салда алып, кыра

салып, јакшы тўжўмдў аш öскўрип алат. Оноң улам Кырачының јадын-јўрўми јаранат, «ач ўрени курсакту јадат», «тоңы-кеби онду» болот, «белен јиири көп, бедренип јўрбес ток» јўрет.

Алтай улус Анчыдый болбозын, Кырачыдый болзын, кыра салзын, маала иштезин деп, автор чылазыны јогынаң улуска айдат:

Адучы кижи јаранбас,
Аш салбаза, байыбас.
Кырачы кижи аштабас,
Кырдагы малы астабас.
Кырачы кижини јыргадар
Кылгалу ажы тўгенбес.

Мынаң көргöндö, Анчының сўр-кебери озогы кўч öйди көргўзип турган болзо, Кырачы дезе алтай улустың јаңы хозяйственный ишке темигип, оноң туза алып, бойлорының материальный јадынын, культуразын кödўрип турганын көргўзет. Оның учун авторго бу эки сўр-кеберденң Кырачының сўр-кебери јуук болот, ол ого јайылат. Кырачының айткан сöстöри — ол М. В. Чевалковтың сöстöри болуп көрўнет.

Је Чевалковтың эң јилбўлў произведениелери — баснялар болуп јат.

Басня бичиирге ол јаңыс ла И. А. Крыловтың произведениелеринең эмес, је алтай чöрчöктöрдöң дö ўренген. Алтай чöрчöктöр, анчадала аң-куш керегинде чöрчöктöр, бойлорының учуры јанынаң басняга сўрекей јуук. Басняда, чöрчöктö ок чылап, аң-куштардың аллегорический сўр-кеберлери ажыра кижиниң кылык-јаңы көрўнет. Бу эки жанр бойлорының учуры јанынаң јуук болгонынаң улам, Чевалков бир канча алтай чöрчöктöрди ўлгерлеп, басня кеберлў бичиген. Темдектезе, «Эмеген-öбöгöң лö Тўлкў керегинде» ле «Јўс сагыш» деп чöрчöктöр алтай албаты ортозында элбек таркаган болгон. Чевалков бу чöрчöктöрди ўлгерлеп, басня кеберлў бичиген. Је бойының басняларының көп сабазының сюжеттерин ле аллегорический сўр-кеберлерин ол бойы сананың тапкан. Олордың töс учуры база ла иш керегинде болуп јат. Темдектезе, «Сыгырган была јалку Пака» деген баснязында Чевалков јалкуларды шоодып электейт, «айры колдорына» иш тутпастардың тузазы јогын көргўзет. Јалку улус качан да бойлорының хозяйствозын, јадын-

jўрўмин jарандырып болбос деп, автор айдат. Андый улустың jадынын автор сыранғай jаратпайтан.

«Сыгырган была jалку Пака» деген баснязында андый jалку, материальный туза jетирбей турган кижини автор jалку Баканың сўр-кебери ажыра көргўзет. Бакадый кижи jаңғыс ла бойының хозяйствозын jайрадып турган эмес, ол албатының jадын-jўрўмин кодўрерге бир де болужын jетирбейт. Бакадый jалку, иш иштебес кижи «jайгы кўннинг изўзинең» качып, «jадарга серўўп jер бедреп» jўрер. Jалку кижи качан да болзо «jакшыны jаманнаң ылгап болбос», улусты jамандап ла jўрер, «баатыр уйкузын уйуктап», «ўргелеп», «айылдап», «сал чылап көчўп jўрер», «кыра салбас», «ыш чыгар айылды кўўнзеер».

Автор бу сўр-кеберди jартаарга алтай албатының көп кеп сөстөриле тузаланат: «jалкунын көлөткөзи ўйге батпас, jойу jўрзе, буды jолго батпас», «jалку эмес таң адарын сакыыр, jалку кижи кўн ажарын сакыыр»; «иштенбес кижи мунг кўнди кысканбас, иштенер кижи бир кўнди кысканар». Баснянын учында М. В. Чевалков jалку кижини ўредип, мынайда айдат:

Иштенбес кижи, мыны ук!
Jалку кижинин туружы
Jайрадылатан турадый.
Сананбас jалкуның jурты
Суу бускан теермендий.

Сыгырганның кеберинең иштеңкей, айыл-jуртын өрө кодўрерге кичеенип турган кижини көрөдис. Сыгыргандый кижи кандый да кўч иштең jалтанбас, мындый ишке jаштаң ала оның темигип калганы көрўнет. Бойының билерин өскө улуска таркадат, jакшы кылык-jаңга бала--барказын ўредип jўрет. Оның учун Сыгырган Бакага мынайда айдат:

Угы jаман дебезин деп,
Уулдарымды иштедип jўрўм.
Уурчы, jаман болбозын деп,
Уулдарымды ўредип jўрўм.

Сыгырган jаңғыс ла озогыдаң бери иштеп келген ижин jакшы бўдўрип турган эмес, jе ого коштой jаңғы иштерге ўренип, олордоң көп туза алып, jадын-jўрўмин

јарандырат. Анайып, Сыгырган мал азырап, «одын-өлөңгин белетеп» турганыла коштой, «јылу болор тура эдет», «јалаңга барып, кыра салат».

М. В. Чевалковтың мындый санаа-шүүлтелери оның өскө дө басняларынаң билдирет. Андый баснялара «Аракы ла Чай», «Көбөлөк лө Адару», «Сөс угушпас билелү улус» келижет. Бу баснялардаң бис база бойы-бойлорына удура турган эки сүр-кеберди көрөдис. Бирүзи иш иштебей, аракылап, мактанып, бойына да, улуска да туза јетирбей јүрет. Экинчизи дезе хозяйствозын јарандырарга чылазыны јогынаң иштеп јүрет, улуска эптү, јакшы сүме айдат.

«Албатыны јоксырадып», «алымга түжүп», улусты иштең туура тартып, «буру этпестерди буруга түжүрип» тургандарга аракызак кижининг сүр-кебери («Аракы ла Чай») келижет. Аракызак кижининг јадын-јүрүми, айыл-јуртының ичи качан да јаранбас. Андый улус «бала-барказын ыйладар», билезине, ада-энезине каршузын јетирер:

Эзиргенче ичкендер
Энезин де согодылар,
Артыгынча ичкендер
Адазын да согодылар.
Тойгончо ичкендер
Тоны јок базадылар.
Ажыра көп ичеечилер
Аттаң јойу каладылар...

Аракызактар калганчы «күмүжин» берип, өлөң-одынын, немелерин садып, аракы ичетени М. В. Чевалковко сүрекей јарабайтан.

Је М. В. Чевалков аракызак улусты электеп, олордың јүрүмин јаратпай тура, мындый учурал неденг улам болуп турганын, оның социальный шылтагын јарт көргүспей јат. Автор ол керегинде јаңыс ла мындый бир эрмек айдат: аракы — «којойымның кулы» деп, је онон ары М. В. Чевалков којойымдардың кылык-јаңы керегинде нени де айтпайт. Ол өйдө којойымдар улусты аракыла мекелеп, олорды тоноп, тегин јерге көп јөөжө алып, байып турганын автор јартабай јат. Чевалков јаңыс ла аракызактарды бурулап јат. Оңы јок аракы ичери «бузулганча ичердиң бойынаң»; «көп ичпес

кижиге кўчпиле кирбей јадым, көлөткөлў көл болуп, олорды тўжўрбей јадым» — деп, аракы айдат. Андый кижи «кабактаң чыкпаза, кўйер», «бойына килебезе, өлөр, сананбай аракы ичсе, ўрелер» — деп јартайт.

Айыл-јуртын өңгжитпес, иш иштебес, калас өй өткўрип јўретен аракызакка јуук улусты бис јазанып ла јўрер јалку Көбөлөктиң («Көбөлөк лө Адару»), бойы-бойына болушпас, сөстөрин угушпас, өмөлөжип иштебес улустың («Сөс угушпас билелў улус») сўр-кеберлеринең көрөдис. Андый улустар «төжөктөң бажын кödўрбес», «олордың курсагы једишпес болор»; «колы иштенбезе, коногында јиири јок болор»; «тоожып, сөзин угушпас улус торолоп, тозуп јўрер»; «өмөлөжип иштебес улус өлгөнчө курсакка јединбей, ыйлажып јўрер» — деп, М. В. Чевалков айдат.

Улус Бакадый, Аракызактый, Көбөлөктий болбозын, олордоң тем албазын, олор чылап јўрбей, иштеңкей Сыгыргандый ла Адарудый болзын, олор чылап јаантайын иштеп, мал азырап, кыра салып, јадын-јўрўмин өрө кödўрерге албаданзын деп, улуска М. В. Чевалков айдып јўретен.

Чевалков бойының бир кезек басняларында байлар, јайзаңгдар, темичилер, албанчылар јокту улустың јадын-јўрўмин там ла јоксырадып, тўбекке тўжўрип турганын көргўзет. Олор јокту улусты мекелеп, төгўндеп, куурмактап турганынаң улам албатының хозяйствозы јайрадылып, культуразы јабызап турганын М. В. Чевалков сыраңгай јаратпайтан. Је мынаң Чевалков революционный шўўлте этпей јат, јокту улусты бойының классовый өштўлериле тартыжарына кычырбай јат; ол байлар-јайзаңгдар јоктулардың классовый өштўлери деп оңдобогон до. Чевалков байларды јоктуларга болушсын, олорды кыйнабазын, јадын-јўрўмин јоксыратпазын деп кычырган. Јайзаңгдар, темичилер улусты јакшы башкарза, олорды мекелеп јибезе, албатының јадын-јўрўми де, культуразы да јаранар деп ол сананган. Оның учун бойының басняларында јамыдуларды, јайзаңгдарды јокту улуска килемкей болзын, олорго тузазын јетирзин деп ўреткен. Мындый шўўлтелерин М. В. Чевалков «Алтайдың аңгары» ла «Јокту Номон ло бай Саңыскан» деп басняларында анчадала иле јарт көргўскен.

«Алтайдың аңгары» деген баснязында М. В. Чевал-

Горно-Алтайская областная БИБЛИОТЕКА.

ков алтай албатының эки бөлүгин көргүзет: байларды ла јоктуларды. Байлардың, јайзаңгардың сүр-кеберин «эт јиир јимекей аңгардың» ла јоктулардың сүр-кеберин «эт јибес јобош аңгардың» кылык-јаңгары ажыра јартайт.

Эт јиир азулу аңгарга айу, бөрү, түлкү (јайзаң, темичи, албанчы) келижип јат. Өскө аңгар олордоң коркунчак, «үркүнчек» болуп көрүнет.

Озогы туштa байлар бойы-бойлорына болушкылап, јоктуларды коркыткылап, ончо јамыны үлешкилеп, албатының акту күчин јип јаткандар. Оның учун «азулу аңгар алдынаң јөптөжип», «айуны јайзаң эдип алдылар», «көзи канду көк бөрүни коркушту темичиге» туттылар, мекечи түлкүни албанчыга туттылар, «аргазы јок кичү аңгарды» албанла «айдап келип, кол салдырттылар».

Алтайдың мындый јамылу байлары албатыны јакцы башкарардаң, улустың јадын-јүрүмин көдүрерденг болгой, олорды «айу чылап аймап јип», «бөрү чилеп јонып јип», түлкү чилеп «артыктап албатыдаң албан алып» јүретендер. Оноң улам јокту-јойу улустың јадыны там ла коомойтып, хозяйствозы үрелип туратан. Јокту улус бойының мындый күч јадыны керегинде олорго комудал угусканда, андый кижини јайзаңгдар бойын бурулайтандар, «јаандарла ченешкен» учун чыбыктайтандар. Јокту кижи јаман да этсе, јакшы да этсе, ол тужунда түңгей ле бурулу болотон, «јокту кижиде үн јок» деп айдыжатан; јадын-јүрүмниң ээлери байлар, јайзаңгдар канайда ла кылынза, јоктуларды кыйназатабы болотон. Онызын јайзаңгдар, байлар бойлоры да билип туратан. Оның учун бай Саңгыскан јокту Номонды јалтаныш јогынаң мекелеп, оны «ноокы түги тазаганча јер түртиртип», «эмилдү јакшы аш» јуунаттыртып алала, ого бир де чарак аш бербей, төгүндеп, бастыра саламын берип салган. Ол керегинде јокту Номон јайзаңга комудал угузарда, јаргычылар оны бойын бурулап, бай Саңгысканга јайылгылап, Номонго мынайда айдадылар: «јакшылар јаргыңды эдип болбогондо, јаман бойыңда туру».

Чевалков байлардың, јайзаңгдардың мындый каршулу кылык-јаңгарын көрүп, олорды албатыга килемјилү болзын деп айдатан:

Каралап јаргы эдеечи кижи
Каргышка кирип калар.
Аракызак шылуучы кижиге
Арт кийининде јаман болор.
Јоктуны јамандап көрөөчиге
Јок-јобол бойына једер.

Чевалков албатыныҥ материальный јадын-јўрўмин јарандырарына ла культуразын өрө көдўрерине байлардыҥ мекези, куурмакту кылыктары буудак эдип турганын бу басняда јарт көргўзет.

Је Чевалков канайда да, канча да кирези јайзангдарды албатыга болушту, килемјилў болзын деп кычырган да болзо, оныҥ сөзинеҥ улам јоктуларга хозяйствозын ла культуразын јарандырып аларына байлардыҥ бир де эмеш болушпазы јарт болгон. М. В. Чевалков бу эки бөлўк улустыҥ качан да јөпсинишпес социальный аҥылузын көрбөгөн. Оноҥ улам М. В. Чевалковтыҥ мындый кычырузы калас јерге артып калган. Алтай албаты чындык јайымды, көрўмјилў јўрўмди јаҥыс ла Улу Октябрьский социалистический революцияныҥ шылтузында алган. Революцияныҥ кийининде бистиҥ албатыныҥ экономический јадыны да, оныҥ культуразы да јаранып өзө берген.

Чевалков бойыныҥ басняларынаҥ башка бир канча алтай прозаический чөрчөктөрди басня эдип база јазаган. Андый басняларга «Тўлкў ле Турна», «Балазы јок улус» деп произведениелер кирет.

Бу баснялардаҥ бис мекечи ле мактанчак улустыҥ сўр-кеберин көрөдис, олордыҥ каршулу ла тузазы јок ижин биледис. Андый улусты автор мында тўлкўниҥ кылык-јаҥы ажыра көргўскен.

Тўлкўдий кижи улусты јамандап, тарындырып, бойын өрө көдўрип, билбес немени билерим деп мактанып, улусты мекелеп јип, ачындырып, јакшы улустыҥ ижине ле јадынына буудак эдип јўрет. Мындый улустар бойлорыныҥ тузазы јогын билзин, коомой кылык-јаҥын таштазын, јадын-јўрўмин јарандырып, јакшы јадарга кичеензин деп, М. В. Чевалков олорды ўредип айдат:

Көп билерим деп көкўбе,
Көпкө көзиҥ садынба...
Тўлкўдий култур[1] тўбине једер,
Тўрўлип јаткан јыландый болор.

[1] К у л т у р — мекечи.

Чевалков бойынын басняларынан öскö кöп ўлгерлер (уткы сöстöр) бичиген. Бу ўлгерлердин учуры ўредўлў болот. Чевалков уткы сöстöринде кижи кандый болоры керегинде бойынын санаа-шўўлтелерин айдат. Қара сагышту, копчы, кўйўнчек, керишчен, öчöш, јалку, тöгўнчи, сайыркак, уурчы улус качан да öрö чыкпас, олордын јадын-јўрўми јаранбас, албаты ортозында тоомјызы јок болор деп, автор андый улусты сагыш алындыра айдып тура, олорды мындый кылык-јанды таштазын, албатыга тузалу болзын, айыл-јуртын јарандырзын деп кычырат. Је Чевалков андый улусты јакшы кылык-јанга ўредип, хозяйствозын ла культуразын јарандырарына кычырып тура, олорго мынайда айдат: слер јадын-јўрўмигерди јарандырбазагар, албатыга тузагарды јетирбезегер, јаман кылык-јаныгарды таштабазагар, слерди кудай јаман кöрöр, кудайдан болуш сурар керек, ого уккур болор керек деп. Чевалковтын мындый ўредўзи, онын кöрўм-шўўлтези миссионерлердин ол öйдö öткўрип турган ижинен камаанду болгоны биске јарт.

Чевалков миссионерлердин ижинин реакционный учурын билбеген. Онын санаазыла болзо, миссионерлердин öткўрип турган ижи алтай албатынын јадын-јўрўмин, культуразын кöдўрерге јаан арга берип туру деп бодогон. Онон улам Чевалков бу ишти бойы да öткўрип, ўлгерлеринде алтай улусты кудайга уккур болзын, крестке тўшсин деп кычырып јўретен.

Чевалковтын уткы сöстöриндеги кöрўм-шўўлтези ле онын амадузы эки башка болуп јат. Бир јанынан, албатынын кўч јадынын ла јўрўмдеги бир кезек коомой кылык-јанын чын кöргўскен, је экинчи јанынан дезе, М. В. Чевалков христианский кудай јан ажыра алтай албатынын јадын-јўрўмин кöдўрип, коомой кылык-јанын тўзедип аларга амадаган.

Је албатынын јадын-јўрўмин кудай јан ажыра качан да öскöртип, јарандырып болбозы јарт.

Чевалковтын бир кезек уткы сöстöринде öскö дö јастыра шўўлтелер бар болгонын бис кöрöдис. Бойынын «Тандырлап турар комысчы» ла «Кайчы, чöрчöкчи кижи» деген ўлгерлеринде комусчы, кайчы, чöрчöкчи улусты јаратпай јат. Андый улус иш иштебей, кейленип, кöп калас öй öткўрип, улусты иштен туура тартып ту-

ру деп,автор айдат. Је ол ок тарыйын Чевалков албатыныӊ оос поэзиязын бойы јууп, оноӊ ӱренип тураțан.

Чевалковтыӊ баснияларыныӊ ла уткы сӧстӧриниӊ тили алтай албатыныӊ куучын-эрмегине ле оос поэтический творчествозыныӊ тилине сӱрекей јуук турат. Оноӊ улам М. В. Чевалковтыӊ произведениелери алтай албатыныӊ ортозына ол ӧйдӧ тӱрген таркаган болгон. Автор бойыныӊ произведениелеринде алтай албатыныӊ кеп, чечен сӧстӧриле анчадала элбек тузаланган. Бу сӧстӧр автордыӊ кажы ла произведениезинде бар. Мындый сӧстӧр кандый бир сӱр-кеберди ончо јанынаӊ јартаарга јарамыкту арга берет. Чевалков бойыныӊ произведениелеринде кеп сӧстӧрдиӊ эп-аргаларынаӊ башка алтай албатыныӊ озогыдаӊ бери јаӊжыгып келген ӧскӧ дӧ художественный эп-аргаларыла тузаланган, темдектезе, анафорала, ритмикала, рифмала, художественный тӱӊдештирӱле, оноӊ до ӧскӧзиле.

Чевалковтыӊ баснияларында ла ӱлгерлеринде картиналар ла кижиниӊ сӱр-кеберлери алтай албатыныӊ јадын-јӱрӱминеӊ ле Алтайдыӊ ар-бӱткенинеӊ чике алынган. Кижиниӊ јӱрӱминеӊ ле ар-бӱткеннеӊ алынган картиналар бойы-бойлорыла художественный тӱӊдештӱрӱ ажыра јарталат. Мындый эп-арга кандый бир сӱр-кеберди иле кӧргӱзерге, јартаарга арга берет. Алтай албатыныӊ ӱлгерлеринде чилеп ок, Чевалков бойыныӊ баснияларында јакшы кижиниӊ сӱр-кеберин арбӱткенниӊ јакшы келтегейлериле тӱӊдештирет.

Чевалков алтай албатыныӊ художественный ӱлгерлериниӊ тӱӊдештирӱзин тегин ле тузаланып турган эмес, оны оноӊ ары јарандырып, кӧндӱктирип јат. Ол бойыныӊ произведениелеринде, анчадала баснияларында, кандый бир кижиниӊ сӱр-кеберин јартаарга оны ӧскӧ сӱр-кеберге удура тургузат. Оныӊ учун оныӊ произведениелеринде јаантайын эки кижиниӊ кебери кӧрӱӊнет. Олордыӊ бирӱзи иштеӊкей, јакшы кылык-јаӊду кижи болот. Бу сӱр-кебер автордыӊ санаа-шӱӱлтезин айдат. Экинчи сӱр-кебер — јалку, калас ӧй ӧткӱрип турган, албатыга тузазы јок, јадын-јӱрӱмин јарандырбай турган кижи.

Бу эки сӱр-кебер бойы-бойлорына удура тургузылганыӊаӊ улам, јакшы кижиниӊ сӱр-кебери иле јарталат, автордыӊ санаа-шӱӱлтези јарт кӧрӱӊнет.

Чевалков 23 августта 1901 јылда Оңдойдо јада калган.[1]

Чевалков XIX чактың экинчи јарымында алтай албатының ортозында јӱрӱп, бойының культурно-просветительский шӱӱлтелерин јайган алтай кижи болуп јат. Алтай улустың ол өйдө јаткан јадынын Чевалков көрӱп, сӱрекей јаратпайтан болгон. Алтай улус бойлорының јадын-јӱрӱмин јарандырзын, орус албатыдаң тем алып, бойлорының ижин ле культуразын өрө көдӱрзин деп ӱредип јӱретен. Оның мындый амадузы ол өйдө прогрессивный учурлу болгон.

Чевалков алтай художественный литератураның историязында аңылу јерде туруп јат. Ол алтай тилле бичиген баштапкы писатель болгон. Оның бичиген автобиографический очерги, баснялары ла ӱлгерлери, јууган фольклоры эмдиге де јетире биске баалу ла тузалу. Оның произведениелеринең бис XIX чакта јаткан алтай улустың јадын-јӱрӱмин ле иштеген ижин билип алар аргабыс бар.

Чевалковтың албатыга јарамыкту произведениелеринең аткарынып, ого темежип, албатының байлык тилиле тузаланып, бир канча алтай писательдер (М. В. Мундус-Эдоков, П. А. Чагат-Строев, П. В. Кучияк) бойлорының јакшынак произведениелерин бичигендер. Оның творчествозынаң эмди де алтай писательдер ӱренгилеп јат.

---

[1] К. Соколов. Миссионер, протоиерей Михаил Чевалков (некролог). Томские епархиальные ведомости, 15 сентября 1901, № 18, миссионерский отдел, стр. 23—25.

М. В. МУНДУС-ЭДОКОВ

(1879—1942)

М. В. Мундус-Эдоков — баштапкы алтай советский писатель болуп јат.

Мирон Васильевич Мундус-Эдоков 8 августта 1879 јылда Улалуда чыккан. Ада-энези орто јаткан улус болгон. Адазы, Василий Федорович, мал азырап, ангдап јӱретен.

Мирон Улалудагы тӧрт классту церковно-приходской школды божодоло, 17 јашка јетире ада-энезине болужып, айылында јаткан. Је ол јаантайын бичикке јилбиркеп, бойыныӊ ӱредӱзин алдынаӊ бойы кӧндӱктирип туратан.

1900 јылдаӊ ала 1908 јылга јетире Мирон Васильевич (эмдиги Майма аймагындагы) Кара-Сууныӊ ла Сайдыстыӊ ӱч јылдык ӱредӱлӱ церковно-приходской школдорында, 1908 јылдаӊ ала ол Чибитте, Туйактуда ла оноӊ до ӧскӧ јерлердеги церковно-приходской школдордо кӧп јылдардыӊ туркунына ӱредӱчи болуп иштеген. 1911 јылда г. Томскто ӱч айдыӊ курсын божодоло, ол Оӊдойдогы, Шебалиндеги, Кан-Оозындагы школдордо ӱредӱчи болуп иштеген.

Нениӊ учун революциядаӊ озо М. В. Мундус-Эдоковко јаӊыс јерге иштебей, јӱзӱн-јӱӱр школдорго кӧчӧргӧ келишкен дезе, ол јаантайын абыстардыӊ, камдардыӊ, јарлыкчылардыӊ кылыктарын электеп, шоодып јӱретен. Оноӊ улам абыстар оны истеп, кыстап, ижинеӊ јайладып туратан. Ониӊ учун 1912 јылдаӊ ала 1921 јылга јетире Мирон Васильевич јадатан јерин јети катап солыган.

Туулу Алтайда совет јаҥ тургузылган кийининде М. В. Мундус-Эдоков алтай албатыны бичикке ӱредер иште эрчимдӱ туружа берген.

1923 јылдаҥ ала М. В. Мундус-Эдоков ОблОНО-до орус тилдеҥ алтай тилге бичиктер көчӱретен комиссияда турушкан. Ол ок тарыйын ол алтай школдорго ло ликбезтерге керектӱ баштапкы кычырар бичиктер тургускан: «Ойрот школа» (1924 ј.), «Таҥ чолмон» (1925 ј.). Андагы ӱлгерлердиҥ, баснялардыҥ ла оок куучындардыҥ көп сабазын М. В. Мундус-Эдоков бойы бичиген. Бу произведениелер ажыра Мирон Васильевич алтай улусты јаҥы јӱрӱмге, бичикке ӱренерине, озогызынаҥ артып калган јаҥ-кылыктарла (анчадала кудай јаҥыла) тартыжарына кычырган. Бу өйлӧрдӧ Мирон Васильевич пьесалар да бичиген: «Калым», «Алтын Көл», «Каҥза». Је олордыҥ рукописьтери јылыйып калган. Кезик улустыҥ эске алынганыла болзо, «Калым» деп пьеса 1923 јылдаҥ ала көп катап сценада тургузылган. Пьесада Мундус-Эдоков алтай ӱй улустыҥ озогыдагы јадынын ла советский өйдӧ олордыҥ јайым јӱрӱмин, эр улусла теҥ праволу боло бергенин көргӱскен.

«Каҥза» деген пьесазында автор алтай улустыҥ каҥза алыжып таҥкы тартатан јаҥын јаратпай, оноҥ улам улуска оору табылып турганын јартаган.

1925 јылда М. В. Мундус-Эдоковко ӱредӱчи болуп иштегенинеҥ бери 25 јыл бӱдерде, ого совет јаҥ пенсия берген. Је ол албатыга тузалу болгон ижин таштабай, оноҥ ары өткӱрген. Ого коштой бойыныҥ литературный да ижин јарандырып көндӱктирген. Онойып 1927 јылда Мундус-Эдоковтыҥ «Јеҥе», 1928 јылда «Озогызы ла эмдигизи» деп пьесалары кепке базылып чыккан. Бу пьесалар ишкӱчиле јаткан алтай улустыҥ классовый тартыжузын, совет јаҥ тужунда озогызы ла эмдигизи ортодо бу тартыжу там ла тыҥып турганын, јокту алтай улус јаҥы јадын-јӱрӱмге көчкӱлеп, јаҥы культура тозоп турганын писатель чокум кургускен.

1929 јылда Мундус-Эдоковтыҥ «Јарыткыш» деп поэтический јуунтызы чыккан. Ого «Аракызак ла Эрӱӱл» деп туујы, «Карагуланыҥ јаргызы», «Өркӧ», «Талаҥ-Келеҥ», «Боро эрлен» деп баснялар, «Ӱч карындаш», «Маргаан» деп чӧрчӧктӧр лӧ «Чалчык» деп ӱлгер кирген. Бу произведениелер база ла јокту алтай улустыҥ озогы-

дагы кўч айалгада јатканын ла советский өйдө јайым јўрўмге једип алганын јартайт.

М. В. Мундус-Эдоков бойыныҥ өйинде сўрекей бичикчи кижи болгон. Ол Алтай јериле јўрўп, албатыныҥ ортозында көп иштеп, алтай улустыҥ јадын-јўрўмин јакшы билип алган. Онын учун писательдиҥ произведениелери кычыраачы улусты јилбиркедип туратан.

М. В. Мундус-Эдоков бойыныҥ литературный творчествозын оок куучындардаҥ баштаган. Олорды «Ойрот школа» ла «Таҥ чолмон» деп кычырар бичиктерде салган. Бу оок куучындарды писатель балдарга јарт, јарамыкту эдип бичиген. Олордыҥ төс учуры — балдарды бичикке ўредери ле олордыҥ билгирин элбедери болуп јат.

Куучындар бойлорыныҥ темазы аайыча јўзўн-башка бөлўкке бөлинет. Бу куучындардаҥ балдар ар-бўткенниҥ кубулгазын, онын кандый бир учуралын ол эмезе аҥ-куштыҥ кылык-јаҥын, улустыҥ јадын-јўрўминиҥ ле ижиниҥ оок картиналарын («Самтарак деп аҥчы», «Јөөжө», «Эптў јўргендер кўчтў»), алтай албаты советский өйдө абыстарла, камдарла канайда тартышканын («Кам», «Јарлыкчы», «Абыс ла Ўредўчи») билип алар аргалу.

Бу өрөги айдылган куучындардыҥ бир канчазын Мундус-Эдоков алтай албатыныҥ чўмдў поэзиязынаҥ алала, олорды художественный кеберлў эдип јазайла, бичиктерге салган («Эптў јўргендер кўчтў», «Айу», «Јылчы өбөгөн»). Је онызыла коштой писатель оок куучындардыҥ сюжедин алтай албатыныҥ јадын-јўрўминеҥ таап алып, андый произведениелерди бойы да бичиген.

Бойыныҥ «Соок» деген куучынында М. В. Мундус-Эдоков сооктыҥ мактанчагын, көөрөмин көргўзип тура, балдарды сооктый мактанчак болбозын деп ўредет, оноҥ јалтанбай, школго ўренерге барзын деп кычырат. Соок канча да кирези «өчөжип, не ле тынду немени, улусты ўзе тоҥырарга санаҥган» да болзо, је оноҥ бир де тынду коркыбай јўрет. Керек дезе «оок балдар соокты немеге бодобой, ойноп, школго ўренерге барып турадылар». Соок бастыра тындуларды, улусты тоҥырып болбой салала, «ачынып, чугулданып, көзининг јажы төгўлип», тамчы болуп артып калды деп, Мундус-Эдоков балдарга јартап берет.

М. В. Мундус-Эдоков бойының «Јылчы өбөгөн» деген кичинек куучынында балдарды јылдың өйлөриле таныштырат, олорго кыштың, јастың, јайдың, күстиң айларын тоолоп берет. Мынаң улам балдардың билгири элбезин, олор үредүүни кичеезин деп, писатель сананат.

Мундус-Эдоков балдарды Алтайдың аң-куштарыла да, олордың кылык-јаңыла да таныштырат. Темдектезе, «Айу» деген куучынында Алтайдың јаан «казыр аңы айу кыштай ичегенинең чыкпай, јети ай каранғуй јерде» јадат деп айдат. Бу куучыннаң балдар Алтайдың өскө дө аңдарының адын, олордың јадын-јүрүмин билип алар аргалу.

Андый ок тазыктыру, билгир учурлу куучындарды Мундус-Эдоков улустың јадын-јүрүми, иштеп турган ижи-јолы керегинде бичиген. Бу куучындар ажыра Мирон Васильевич балдарды јакшы кылык-јаңга үредет, олорды үредүге кычырат. Мындый куучындарды бичиирде, писатель алтай албатының куучындарыла, үредүлү сөстөриле тузаланган.

«Эптү јүргендер күчтү» деген куучыннаң адазының ла оның уулдарының сүр-кеберлерин көрөдис. Адазы јадын-јүрүмди јакшы билип, уулдарын јакшы кылык-јаңга үредип, олорго мынайда айдат: «Слер амыр, эптү јүрүгер... Слердиң ончогордың сүмеер јаңыс болзо, бойы-бойыгарга килежип, эптү, амыр јуртазаар, слерди кем де базынбас, јеңип болбос, је үзүлүжип, кырыжып, башка алдынаң јуртазаар, јаңыстаң слерди кем де болзо базынчык көрөр, јеңер».

Бу темдек-учуралдаң улам Мирон Васильевич куучыннын учында байагы јаан улустың сөзин укпас бойлоры эптү јүрбес карындаштарды сагыш алындырып айдат: «карындаштар амыр, эптү јүрзе, таш шибееден бек» болор деп.

Бойының куучынында Мундус-Эдоков улусты эптүјөптү јадарына кычырат; улус кырышпай, бойы-бойлорына болушкылап турза, олордың јадын-јүрүми јаранар деп, писатель јартайт.

Мирон Васильевич Мундус-Эдоковтың «Јөөжө» деп кичинек куучынынаң бис база ла улусты јакшы кылык-јаңга, үредүге кычырып турганын көрөдис. Бу куучында писатель мынайда айдат: «Кижиниң оорыбай, сыстабай јүргенинең», үренип алганынаң, «јиит јүрүминең ар-

тык јөөжө јок». Кижи су-кадыгын чеберлезе, ўренип алганын албатыга берзе, ол «акча-јөөжөдөң» баалу, улуска тузалу.

Мундус-Эдоковтың оок куучындарының анчадала учурлузы абыстардың, камдардың, јарлыкчылардың меке-төгүнин көргүскен социальный учурлу куучындары болуп јат.

20 јылларда бистиң Совет јаң албатыны текши бичикке ўредерге иш өткўрип турарда, ого сўрекей тың буудакты камдар, јарлыкчылар, абыстар эдип туратан. М. В. Мундус-Эдоков ишкўчиле јаткан алтай улусты олордоң айрып аларга амадап, камдардың, абыстардың каршулу кылыктарын көргўскен бир канча оок куучындарын бичиген.

Бойының «Кам» деген куучынында Мирон Васильевич камның мекезин, төгүнин, озогы јаңга улусты кайра тартып турганын көргўзет.

Кара сагышту камның јаантайын мактанып, «мен ырымчы, төлгөчи, не болотонын озо билерим: өзөрди де, өлөрди де билерим» — деп, бичик билбес улусты төгүндеп, олордың «малын ўзе тайып», эдин јип јўретенин көргўзип тура, камның нени де билбезин чокум темдек ажыра улуска јартап берет. Бир катап кам көрўмдеп отурарда, бир уул оны ченеп айткан: «сен мында көрўмдеп отурың, јуртыңды дезе олјолоп, ўйиңди апардылар». Кам оны угала, «көрўмин таштап, айылына јанарга меңдеп турарда, отурган улус каткырыжып: «Ончоны билетен кижи кокыр-ойын сөсти канайып билбединг?» — дешти. Оноң улам камды электеп, «ого бўтпей» баргылаган.

Мирон Васильевич бу куучын ажыра «манјакту» камдардың «кара сагыжын» көргўзип, бистиң јаңы јадын-јўрўмге олордың чаптык эдип турганын јартап тура, улусты камга бўтпей, оныла тартыжарына кычырат. Алдында бичик билбес карангуйда јаткан улус эмди бичикке ўренип, камдардың куурмакту кылыгын јарт билип алза, олор кудай јаңына качан да бўтпес. Мындый амадузын Мундус-Эдоков анчадала јарт «Абыс ла Ўредўчи» деген кичинек куучынында айдат. Абыстың сўр-кебери ажыра писатель озогы јаңды корулаарга турган албатының классовый өштўлериниң амадузын көргўзет. Абыс совет јаң тужунда бойының каршулу

ижин иле өткүрерге јалтанып, улуска «килемји кижи болуп» көрүнерге, олорды «кеjегерди кезигер» деп үредет, је артык бир де немеге үретпейт. Абыстың «килемји үредүзи» алтай албатыны карангуйда артыргызарга, оны јаңгы јадын-јүрүмнең озогызына кайра тартарга турган ишкүчиле јаткандардың классовый өштүлериниң кылык-јаңын керелейт.

Абыстың мындый мекe-кылыгын улуска Үредүчи јартап берет. Үредүчи Абысты улустың көзинче электеп айдат: «Албатының чачына килебей, бичикке үредер керек, ончозы үренип алза, јакшы болор». Үредүчи јаңы јадын-јүрүмди јарадып, оның учурын албатыга јартап тура, улусты бичикке үрензин деп кычырат. Бастыра улус бичикчи болзо, олорды кандый да абыс мекелеп болбос. Үредүчиниң сүр-кебери ле оның сөстөри ажыра Мундус-Эдоков бойының амадузын, өткүрип турган тузалу ижин көргүзет.

Писательдиң мындый шүүлтези бу куучынның учындагы «укаалу сөстөринең» анчадала јарт билдирет. «Сары-бүрүңкүй суунын балыгын тударга эптү. Кам, јарлыкчы, абыс — үч карындаш, олор алтай албатының шилемирлери» — деп, Мундус-Эдоков айдат. Јартын айтса, камдар, јарлыкчылар, абыстар — ишкүчиле јаткан алтай албатының классовый өштүлери — карангуйда јаткан бичик билбес улусты јеңилинче мекелеерге, олорды базынчыкта тударга амадап турганын, Мундус-Эдоков көргүзет.

Абастардың, камдардың мындый кылык-јаңы бистиң албатының амадузынаң туура барып, оның өткүрип турган ижине ле јаңы јолына буудак эдип турганын Мирон Васильевич јарт көрүп турган. Оның учун «Кызыл Ойрот» газетте салынган «Алтай сөөктү карындаштар» деген статьязында писатель улусты «јелтек чачту» абыска, «тамагының тамыры көпкөнчө кыйгырган, эки колы талганча түңүр соккон» камга, «арчынды тудуп базып јүрер, ак-сүтти јаланг јаар чачып, төгүнеле кижи эмдеп јүрер» јарлыкчыга бүтпегер деп кычырат. Кам, абыс, јарлыкчы јокту-јойуның «ачу терин ичип», акту күчин, мал-ажын төгүндеп јип, онына аргаданып «семиргенин» автор көргүскен. Слер «өрө чыгып, јакшыны көрөйин дезегер Үредүчини ээчип, үредүгерди тыңдыгар» — деп, алтай улуска Мундус-Эдоков айдат.

М. В. Мундус-Эдоковтың мындый шӱӱлтелери писательдиң өскө дө произведениелеринең көрӱнет.

Мундус-Эдоков кичинек куучындарынаң башка бир канча ӱлгерлер бичийле, олорды кычырар бичиктерине салган. Бу ӱлгерлерди Мирон Васильевич ӱредӱге керектӱ материалдар эдип бичиген.

Мирон Васильевич бойыныҥ бир канча ӱлгерлеринде ар-бӱткенниҥ јаражы, јылдыҥ өйлөри, аҥ-куштар керегинде айдат. Андый ӱлгерлерге «Јаскы јыргал», «Чечек», «Күс», «Ӱч карындаш», «Маргаан», «Чиби» ле оноҥ до өскөлөри келижип јат. Бу ӱлгерлерде Мундус-Эдоков ар-бӱткенниҥ оок картиналарын јурап, олор ажыра бал-
дардыҥ билгирин элбедет. Темдектезе, «Јаскы јыргал» деген ӱлгеринде писатель јараш јастыҥ картиназы ажыра кижиниҥ сӱрекей сӱӱнчилӱ, кӧдӱриҥилӱ кӱӱнин көргӱзип јат. Кижиле кожо јастыҥ келгенине ончо «тынартындулар», «курт-коҥустар сӱӱнип» јыргайт, «таҥ ажыра кушкаштар» кожоҥдожот, кӱӱктиҥ «ӱзӱлбес ӱни угулат», јылу кӱниҥ чогына «јажарып өлөҥ өзӱп келет», «јайканып чечек јайылат, јараш ээзин салкындап», јастыҥ јыдын јайат. Бу ас, чокум сөстөрдөҥ јастыҥ поэзиязы көрӱнет, кижиниҥ оморкоп турганы јарталат.

Мундус-Эдоков бойыныҥ «Күс» деген ӱлгеринде јууктап келген күстиҥ картиназын, кижиниҥ кӱӱн-санаазын өскө сөтөрлө јурап јат. Күски өйдө «јажыл өлөҥдөр кадып, кургап калат», «кыру тӱжет», кар келет, соок салкын согот, «канаттарын талбып, күнтӱштӱгин көстөп, јылу јерлер» јаар куштар ууланат. Мында кӧдӱриҥи, омок сөстөр көрӱнбей јат. Тындулардыҥ, өзӱмдердиҥ, кижиниҥ кышка белетенип турганы ажыра писатель күски күниҥ аҥылу темдектерин — соогын, агаштардыҥ саргарганын, карлу шуурган келип турганын, куштардыҥ «куныкчыл кожоҥын» — јартайт.

Мирон Васильевичтиҥ бир кезек ӱлгерлери бойлорыныҥ учуры јанынаҥ алтай албатыныҥ чӧрчӧктӧрине јуук турат. Темдектезе, «Маргаан» деп чӧрчӧк алтай албатыныҥ ортозында элбек таркаган. Мундус-Эдоков бу чӧрчӧктиҥ сюжедин алала, балдарга јарамыкту ӱлгер эдип бичиген. Бу ӱлгерденҥ балдар Алтайдыҥ јаан агын суулары (Кадын, Бий, Обь) ненииҥ учун анайда адалганын билип алар.

Мундус-Эдоков Алтайдыҥ ар-бӱткени керегинде про-

изведениелерди бичиген де болзо, је писательдиң ӱлгерлериниң көп сабазы алтай улустың јаңгы јадын-јӱрӱмиле, ижиле колбулу болуп јат. Бу Мундус-Эдоковтың произведениелериниң төс учуры. Андый произведениелерге «Озогызы ла эмдигизи», «Ӱренчиктерге», «Ӱренерге келигер», «Öскӱс-јабыс», «Öлöң чабы», «Чалгычы», «Ангчыларга», «Кожоң», «Аш кылгада, кижи балада», «Јалку», «Јайгы энгир», «Чалчык» деп ӱлгерлер ле «Аракызак ла Эрӱӱл» деп туујы келижип јат.

Мундус-Эдоков «Озогызы ла эмдигизи» деген јаан ӱлгеринде алтай улустың озогыдагы шыралу, кыйынду јадынын көргӱзип тура, олорды советский öйдö јаңгы, јайым јӱрӱм тöзöбрине, бичикке ӱренерине кычырган. Мундус-Эдоков алтай улусты озогыдагы темигип калган јадын-јӱрӱминең, шӱӱлтелериненг айрып аларга, бу эки öйдиң эки башка амадузын јартап, олордың учурын албатыга көргӱзип берет. Анайып, Мирон Васильевич озогыда јокту улусты байлар канайда кулданып, «канын соорып» јигенин, којойымдар олорды канайда мекелегенин јартап тура, эмдиги јаңның, јадын-јӱрӱмниң амадузын озогы öйгö удура тургузат.

Алтай албаты алдындагы куурмакту јаңның учурын ла эмдиги öйдö советский улустың амадузын бичик ажыра билип алар аргалузын писатель көргӱзет. Бойының мындый шӱӱлтезин М. В. Мундус-Эдоков анчадала «Ӱренчиктерге», «Кожоң», «Ӱренерге келигер», «Аш кылгада, кижи балада» деген ӱлгерлеринде јарт көргӱскен. Темдектезе, «Кожоң» деген ӱлгеринде писатель алтай улусты бичикке ӱренерине ле јаңгы иштер бӱдӱрерине кычырат:

Алтай, алтай, алтайлар,
Ак сагышту улустар!
Айтканымды угугар,
Ар көгӱске алыгар,
Таң адып јат, туругар!
Терең уйкуны таштагар!
Јарыкла бачымдап,
Јарыжып јӱрӱп, иштегер.
Јаан, јакшы улустар,
Јакылтамды угугар.
Јаш ӱрендер, бичикке
Јаралажып[1] киригер.

[1] Јаралажып — јергележип, чубадалыжып.

Качан «јаан улус» «кўјўренип бичикке ўрензе», олордың «көстөри ачылар», билери элбеер, качан да «кўн көрбөгөн бойлоры кўн көрөр» деп, писатель айдат:

Ак јарыктың јаражы
Ачык көскө көрўнер.
Ак бичиктиң јарыгы
Айлаткыш көгўске тўжер.

Је Мирон Васильевич анчадала балдарды, јиттерди бичикке ўредерге амадайт. Эмдиги «јаш ўўре» бичикчи болзо, бойлорының ада-энелери чилеп «сокор» болбой, «Алтайдың магы», оның «јакшы уулдары болорын» писатель ажындыра көрўп јат. Оның учун балдарды Мундус-Эдоков «эштекке тўңей болбой», «эл керегинде јарабай» јўргенче, «ылтам школго јуулыжып, колы-јўзигерди јунуп, тон-өдўкти кийинип, курды тыңыда курчап», ўренеерге келигер деп кычырат:

Јашта бичикке ўренбезең,
Јааназаң, неме билбезиң.
Јаш чагыңда ўренип алзаң,
Јажына бичикчи болорың.

Автордың мындый амадузы советский улустың 20 јылдагы өткўрип турган керектерин чике керелейт. Ол өйдө бистиң партия ла башкару советский албатыны јаңы јадын-јўрўм төзөөрине, бичикке ўренерине, озогызынаң артып калган учуралдарла тартыжарына кычырган. Мундус-Эдоков бистиң албатының алдында турган андый амадуны јарт билип, алтай улусты бичикке ўредерине бойының кўчин јаантайын салып туратан.

Мундус-Эдоков алтай улусты јаңыс ла бичикке ўредерге амадаган эмес. Писатель алтайларды бойының произведениелери ажыра тузалу ишке, кыра саларына, көп мал азыраарына кычырган. Эмдиги улус бойлорына иштеп, бойлорының јайым јадынын иш ажыра јаранды-рып аларын автор билип турган. Улус «јаскыда кыра иштезе», «эрјине малды корыза», «јылына бойлорына азык болор», төрөлине туза јетирер. Писательдиң андый шўўлтезин бис «Чалгычы» деп ўлгеринең көрөдис:

Јайгы кўннің изўўне
Јай бербейтен, уул кижи,
Јараш өлөңнің чечегин
Јайа кезер, эр кижи.

Ачу терди кысканбай,
Амырды таштап иштейтен,
Алтайдың өлөңин кезетен,
Ак малдың азыгын эдетен
Алмас-болот чалгыңды
Аайлап јакшы таптап ал,
Айры колго тудунып,
Аргалу ижиңди иштеп јўр.

Албатының мындый амадузынаң бир кезек улустың кылык-јаңы туура барып турганын Мирон Васильевич бойының ўлгерлеринде база көргўзет. Андый улустың јадын-јўрўминдеги једикпестерди сатирический јурап көргўзерге Мирон Васильевич М. В. Чевалковтоң ўренген. Бойының «Самтар-јалку» деген ўлгеринде автор иш иштебес, јалку кижиниң сўр-кеберин јартайт. Андый кижи бойына да, улуска да материальный туза јетирбей јат. Јалку кижи качан да болзо «самтар јўрер», оның «өлөң чабар чалгызы татап, артап» јадар, айылы-јурты, «чеден-кажаганы суу бускан теермендий» болор.

Ўлгердиң учында Мундус-Эдоков «кыра-маала салбас» јалкуны ўредип айдат:

Јай келзе, изў деп,
Кыш келзе, соок деп,
Айры колына иш тутпас,
Иженериң сениң не?
Јумактап эткен немең јок,
Јуртыңды көрөр аай јок!
Чеден-кажаганың болгожын,
Суу бускан теермендий...
Иш эткедий эр бойың
Јалкуунга бастырдың.
Иженер немең јок болзо,
Алдырбас деп не айттың?
Кижи бойы кемзинбезе,
Ајыктанып сананбаза,
Кайдаң арга табылар?
Иштенип бойың кўјўрензең,
Оноң артык аргаңды
Кайдаң да таппазың.
Акту колыңның кўчиле
Ачу териң кысканбай,
Айылы-јуртың тыңытсаң.

М. В. Мундус-Эдоковтың мындый сатирический произведениелериниң эң ле јакшызы «Аракызак ла Эрўўл» деп туујы болуп јат. Оны ол М. В. Чевалковтың «Кырачы ла Аңчы» деген туујызына темежип бичиген. Бу туујыда, Чевалковтың туујызында чылап ок, эки карын-

даштың јўрўми көргўзилет. Бирўзи иш иштебей, «айылдаң ыш чыгарын кетеп, айлы-јуртын ундып, анда-мында конуп», «арајан амзап јўретен» учун Аракызак деп адалган. Экинчизи — «јайгы кўннињ изўзинеђ јалырып, көлөткөгө кирбейтен», «мактулу јурт јазайтан», «бичик кычырып јўретен», «јылузы сообос тура тудатан», «арајанды амзабай, иштенип јўретен» учун Эрўўл деп адалган.

М. В. Мундус-Эдоков, М. В. Чевалков чылап ок, туујыныђ композициязын төзөп, озо баштап тузалу иш эткен Аракызактыђ, онын кийининде јакшы кылык-јађду Эрўўлдиђ сўр-кеберлерин јурайт.

Аракызактыђ сўр-кеберинеђ бис албатыга тузазы јок, «айры колына иш тутпайтан» кижиниђ јўрўмин көрөдис. Андый кижи «эр мен» деп мактанып јўрер, «ажыра аракы ичерге» албаданар, јаантайын «самтырап, түреп» јўрер, «элдиђ-јоннын ортозына эзирик бойы чаптык» болор деп, автор аракызактарды ўредип айдат.

Иш иштебес јалку Аракызактыђ јўрўмин Мирон Васильевич сўрекей јаратпай тура, ого удура иштеђкей, јађы кўўн-санааалу, эл-јонго тоомјылу Эрўўлдиђ сўр-кеберин тургузат.

Эрўўл улусты јађы јадын-јўрўмге, јарамыкту ишке кычырат:

Јылузы сообос тура ла
Јунунатан мылча эдигер.
Аш уратан ўкпектў
Алмар эдип алыгар.
Мааланыђ ажын јуурга
Манаган јердеђ казынты эдигер.
Машинадађ алдыртып,
Малга-уйга өлөђ эдигер...
Арулап кийим кийигер.
Бичик биликти кичеегер.
Јаан да кижи ўрензин,
Јаш балдарга школ эдигер,
Јакшы онођ табылар.
Јарлык јађын чачыгар.

Эрўўлдиђ мындый кычырузы Кырачыныђ («Кырачы ла Ађчы») просветительный амадузына јуук та турган болзо, је «јок-јойунын јўрўмин» јарандырарга турган олордын эп-аргалары бойы-бойлорынађ башкаланып јат. Кырачы улусты јађыс ла јакшы јадарына кычырат. Эрўўл дезе «базынчыкта болгондордыђ» јадын-јўрўмин

јаңғыс ла кычыру сӧстӧр ажыра эмес, је «кооператив» ле «бичик», «Лениннинг ӱредӱзи ле билер коммунисттердинг» ижи ажыра кӧдӱрип аларын јарт билип, бу иште бойы эрчимдӱ туружат. Эрӱӱл коммунисттерле јӧптӧжип, јокту-јойулардынг јадынын ӧнгжидетен чындык јолды таап алган. Анайып, Эрӱӱл јоктуларды кооперативке бириктирип, «машина алдыртып», олорло кожо «јӱзӱн-јӱӱр аш салып», «јурт ичин јазап», јаңы јадын-јӱрӱм баштайт. Оноң улам алтай улус:

Јединбес немеге јединди,
Јетире јаан школду болды.
Јети јаштуданг ӧрӧ — ончозы ӱренди.
Једимдӱ бичик, газет кычырды,
Јеткерлӱ каранғуй јарый тӱшти.
Јокту-јойуныңг санаазы јарыды,
Јолын таап, баштанды.
Јалчы-јабыр јарык кӧрди,
Јалынып байга иштебес болды.
Чырмайып тыңыда иштенди,
Чын јыргалду јӱрӱм кӧрди.
Ончо улус ӧмӧлӧжип,
Ойын эдер тура этти.
Эзириктер астады,
Эрӱӱлдер кӧптӧй берди.

М. В. Мундус-Эдоков Эрӱӱлдинг ӧткӱрип турган иштери ажыра бойыныңг амадузын јартайт. Оныңг учун Эрӱӱлдинг айткан сӧстӧри Мирон Васильевичтинг сӧстӧри болуп кӧрӱнет. Кажы ла кижи, Эрӱӱл чилеп, коллективке киреле, тузалу иш ӧткӱрзе, оноң тем алып, бичикке ӱрензе, бастыра улустыңг јадын-јӱрӱми јаранa берерин писатель јартайт.

Туујы чокум, байлык тилле бичилген. М. В. Мундус-Эдоков албатыла албатыныңг тилиле куучындажат. Аракызак ла Эрӱӱлдинг сӱр-кеберлери јакшынак сӧстӧрлӧ јуралган учун кычырган кижининг сагыжына тӱрген эбелет. Је туујыда тутактар база бар. Мундус-Эдоков Эрӱӱл баштап турган кооперативтинг једимдерин художественный јанынаң јетире јурап көргӱспей, олорды јаңғыс ла тоолоп салган. Бу мынайда тоологоны картинаны бийик поэтический ийделӱ этпей јат.

Мундус-Эдоков бойыныңг литературный кӱчин басенный да жанрда ченеп көргӧн. Бойыныңг бичиген басняларын «Ойрот школа» деп кычырар бичикте ле «Јарыткыш» деп јуунтызында салган. Баснялардың те-

маларын алтай албатыныҥ јадын-јўрўминеҥ алган. Јарамыкту баснялар бичиирге Мирон Васильевич база ла М. В. Чевалковтоҥ ўренген.

М. В. Мундус-Эдоковтыҥ баснялары бойлорыныҥ учуры јанынаҥ эки темага бөлинип јат — социальный ла улустыҥ коомой кылык-јаҥын көргўскендери. Баштапкы темага «Карагуланыҥ јаргызы», экинчизине дезе «Борсук ла Сыгын», «Өркө, Таланг-Келеҥ, Боро Эрлен», «Тўлкў ле Кўртўк», «Бөрў ле тийиҥниҥ балазы», «Кас ла Турна» деп баснялар келижип јат.

Бу баснялардыҥ көп сабазынаҥ бис мактанчак, кўйўнчек ол эмезе копсок, мекечи кижиниҥ коомой кылык-јаҥын көрөдис. Андый кижи биске јаҥы јадын-јўрўм төзөөргө буудак эдип турганын автор јартайт.

Бойыныҥ «Борсук ла Сыгын» деген баснязында «бойын бодонбос Борсуктыҥ» сўр-кебери ажыра јакшыны јаманнаҥ ылгабас, чын ла төгўннииҥ башказын билбес мактанчак кижиниҥ јўрўмин көргўзет.

Борсук Тўлкўге айылдап келеле, мынайда мактанат:

Көрзөҥ, Тўлкў најым, —
Мендий семис аҥ кайда бар? —
Мендий курч тиштў аҥ кайда бар? —
Көзи сурлап, јакшыркап турды,
Көкўп Тўлкўге мактанды.

Је «кызыл Тўлкў кылыгы коомой Борсуктыҥ көк тенегин тааныйла», өчөп оны мактады:

Семизиҥ сениҥ чочкого тўҥей,
Тижиҥниҥ курчы бөрўдий.
Аҥ-сыгын туштаза,
Јалтанбай тут ла — деди.
Оны уккан Борсук ўнденди:
— Оҥду бўткеним чын турбай.
Онтодып Сыгынды өлтўреле,
Оок балдарымды азырайдым — деди.
Тургуза Борсук Сыгынды тапты.
Тудар-кабарга јалтанбады.
— Ченеп мени јўрген болзоҥ,
Чечениҥди бодон.
Чындап мени јиир болзоҥ,
Чыдалыҥды бодон — деп,
Катуланып Сыгын айдала,
Как мыҥдайын јара тепти,
Борсуктыҥ каны јалбырай берди.
Калактап-сыктап јадар болды.
Калју-тенек оныҥ бажы
Маҥкан эмди болуп калды.

«Бойын бодонбос Борсуктый» кижининг сӱр-кеберин Мундус-Эдоков ӧскӧ дӧ басняларында јурайт. Бойынын «Қас ла Турна» деген баснязында, Борсук чылап мактанып јӱрер «тенек» Қастын куучыны ажыра, «немени јетире билбес», мактанчак кижининг кылык-јаңын кӧргӱзет. Қас кӧлдӧ кайкалап јӱреле, бойы керегинде мынайда айдат:

— Је база, мен бӱдерде, јакшы ок бӱткен куш! Јерле базып, суула кайкалап, учса, учуп јӱредим, ай канатту куштардын ортозында мендий куш јок, јер ӱстӱнде ончо канаттунын кааны мен.

Қастый кижининг кылык-јаңы албатыга туза јетирбей турганын јарт билип тура, М. В. Мундус-Эдоков оны Турнанын сӧстӧри ажыра ӱредип, сагыш алындырып, мынайда айдат:

— Бодон, санан: суула балык кирези јӱзериң бе? Јӱгӱрип, атка једериң бе? Учса, кан-кереде кирелӱ учарын ба? Ончо немени чала билгенче, бир немени быжу билзе, артык.

Мундус-Эдоковтын басняларында кандый бир кижининг кылык-јаңындагы бар ӧскӧ дӧ коомой учуралдар кӧргӱзилет. Темдектезе, «Тӱлкӱ ле Қӱртӱк» деген баснязында автор Тӱлкӱнин куурмакту куучыны ажыра бойы коркынчак, је улусты мекелеп јӱрер кижининг кылык-јаңын јартайт. Бойынын «Бӧрӱ ле тийиңнин балазы» деген баснязында писатель јаантайын «эригип јӱрер» јаман сагышту кижининг кылык-јаңын кӧргӱзет. Андый кижини автор бӧрӱле тӱңдештирет. Бӧрӱ «акту кан тӧгӱп, ичип» јӱретенинен улам онын «санаазы качан да амырабас»; анайып ок јаман сагышту кижи улуска коомой, чаптык деп автор јартап туру. Ол керегинде тийиңнин балазы Бӧрӱге мынайда айдат:

— Сенин эригип, каныгып јӱргенин мындый учурлу: сагыжын сенин јаман, акту канды тӧгӱп, ичип јадын, онын учун сенин санаан качан да амырабас. Бисте не болзын, бир де немеге јаман этпей, чек јӱредибис, онын учун биске јакшы.

Байагы эптӱ-јӧптӱ јаткан улустын јадын-јӱрӱмин бузатан копсок, кӱйӱнчек кижининг кылык-јаңын Мундус-Эдоков «Ӧркӧ, Талаң-Келең, Боро Эрлен» деген баснязында Боро Эрленнин кебери ажыра кӧргӱзет. Боро Эрлен «јаткан айылынын эжиги јаңыс, иштеп

jўрген ижиниҥ jолы jаҥыс, jылу jакшы көрўжип, балабарказын азыражып, эптў, амыр jуртап jаткан» Өркө лө Талаҥ-Келеҥниҥ jўрўмине «кўйўнеле», олордыҥ jуртын бузуп чачарга амадайт. Jе Талаҥ-Келеҥ онын куурмакту кылыгын билеле, «jаргыдаҥ чыкпас jескинчилў» Боро Эрленниҥ jаман сагыжын, шокчылын ого jартап берет:

Jаманыҥ сениҥ бажыҥнаҥ ашкан.
Jалтанбас уурчы кылыкту.
Уйалу куштыҥ уйазын бузуп jийтеҥ,
Оок аҥдардыҥ балазын уурдап jийтеҥ.
Алмарда ашты ўреп jийле,
Эдилў курсакты шоктоп jийтеҥ.
Ого до тороҥ тойбойтон.
Сен ачап шилеемирге
Менеҥ болуш jетпес.

«Уйалбас jўстў», кара сагышту, «согушчаҥ» кижи бойын бодонбозо, сананбаза, Боро Эрлен чилеп, улуска «куйругын ўзе соктыртар», «jўзине тўкўртер», кажы ла кижиге чыгара «сўрдиртер» деп, Мирон Васильевич андый кижиге айдат.

Алтай улуска jаҥы jадын-jўрўм төзөөргө, Борсуктый, Кастый, Боро Эрлендий улустыҥ коомой кылык-jаҥдары буудак эдип турганын Мундус-Эдоков көргўзет.

М. В. Мундус-Эдоковтыҥ басняларыныҥ эҥ ле jакшызы, эҥ ле учурлузы «Карагуланыҥ jаргызы» деген социальный басня болуп jат.

Бу басняда Мундус-Эдоков Алтай jеринииҥ озогы байларын ла jоктуларын көргўзет. Байлардыҥ сўр-кеберин «эт-кан jиир казыр аҥдардыҥ» куурмакту кылыгы ажыра, jокту-jойулардыҥ сўр-кеберин «jобош аҥдардыҥ» кыйынду jадын-jўрўми ажыра jартайт. «Эт-кан» сўўйтен казыр аҥдарга «jимекей Айу-jайзаҥ», «ачап, казыр, jеек Бөрў-темичи», «jаргыны агынча этпес, куурмакту кылыкту, сайыркак, jакшыркак Тўлкў-албанчы» келижип jат. Бу айдылган jартамалду сөстөр jоктулардыҥ классовый өштўлериниҥ ич кеберин, олордыҥ кылык-jаҥын ла амадузын jарт көргўзет.

Ишкўчиле jаткан алтай улусты jербойындагы Айудый jайзаҥдар, Бөрўдий темичилер, Тўлкўдий албанчылар орус каанла (Карагулала) кожо өмөлөжип, «тегин jерге бурулап», тоноп, кўчин jигендер. Байлардыҥ колында бастыра jамы, бастыра jаҥ болгон.

Олор ишкўчиле јаткандардың «акту канын ичип» јаткан. Оног улам јоктулардың јадыны озогы тушта там ла коомойтып, хозяйствозы јабызап туратан.

М. В. Мундус-Эдоков алтай албатының озогыдагы мындый кўч јадынын «јобош Сыгынның» комудалду сөстөри ажыра јартайт:

Талдап туткан јакшыларыс
Тамактап бисти өлтўрет,
Көстөп туткан јамылуус
Көзибисти ойып, јип јўрет.
Мактанып бисти мекелейт,
Куурмактап јаргаа тудала,
Курыбысты чечип, чыбыктайт.
Јамызы јок јоктуның
Јаргак тонын чупчуп алат.
Јакшыркап, сайыркап јўреле,
Јалмап јонын тоноп алат.
Андый кылыгынаг уйалбай,
Јоннон кўндўў көрөргө
Јоруктап јортып јўргўлейт.

«Јокту Сыгын» Карагула кааига мындый комудал угускан учун, «јакшыларга» удура сөс айткан учун оны «јамылу аңдар» бойын бурулап, Карагуланың болужыла мындый јөп чыгардылар:

Акту јамылуларды каралады деп,
Сыгын, Булан, Элик — ўч карындашты
Аай-бажы јок чыбыктайла,
Амтажытпай бууп өлтўрзин — дешти.
Кыйнап олорды өлтўрген кийининде,
Кызыл эдин башкараачылар јиди.
Эттиң артканын болушчылары ажанды.
Айу, Бөрў — эки јамылу
Актанып кыйыннаң айрылды.

Озогы тужунда јокту кижи јаман да этсе, јакшы да этсе, тўңгей ле бурулу болотон. Јокту кижиде ўн јок деп айдыжатан. Ол тужунда јадын-јўрўмниң ээлери јайзаңдар, темичилер, албанчылар болгон.

Мундус-Эдоков «Карагуланың јаргызы» деп баснязында озогыдагы јокту алтай улустың кўч јадын-јўрўмин көргўзип тура, өскө произведениелеринде олордын советский өйдө иштеп турган ижиниң, јаңы амадуларының учурын јартайт, улусты јаңы јайым јўрўм төзөөрине эрчимдў турушсын деп кычырат.

Писатель озогы ла эмдиги јадын-јўрўмниң эки баш-

ка амадуларын драматический произведениелеринде јакшы јартаган.

Алтай литературада драматический произведениелер качан да болбогон. Бу жанрды 20 јылларда Мундус-Эдоков баштаган.

Драматический произведениелер бичиирге революцияның кийининдеги өй писательдерге көп тема берип турган. Бу өйдө Туулу Алтайда озогызы ла эмдигизи ортодо классовый тартыжу анчадала тынгып турган. Мындый тартыжу алтай албатының јадын-јўрўмде сўрекей јаан революционный кубулталар башталганынаң улам болгон. Байлардың јаңы аңтарылганы, онын ордына јоктуларга болушту јаң келгени, озогыда карангуйда јаткан албаты ойгонып, Совет јанга көчўп турганы советский албатының классовый өштўлерин там ла калјуртып турган. Озогы јаңды корулап тургандар алтай албатыны төгўндеп, базынчыкту карангуй јанга кайра тартарга амадагандар, Совет јаң учун туружаачылар дезе, јоктуларды озогы јадын-јўрўмнең айрып, јаңы јанга тартып, ичкери апарарга амадап, байларла, камдарла, ак бандиттерле тартышкан.

Мындый классовый тартыжу алтай писательдердиң художественный произведениелериниң төс конфликти боло берген. Анайып, бойыныҥ «Озогызы ла эмдигизи» (1928) деген пьесазында Мирон Васильевич Туулу Алтайда 20 јылларда озогызы ла эмдигизи ортодо классовый тартыжу там ла тынгып турганын јартайт.

Албатының классовый өштўлери — камдар, јарлыкчылар — советский өйдө јаңы јадын-јўрўм төзөөргө буудак эдип турган учун, Мундус-Эдоков олордың каршулу кылык-јаңын бойыныҥ произведениелеринде такып-такып көргўзет.

«Озогызы ла эмдигизи» деген пьесада ўч бөлўк улус туружып јат, «Мал тайатан, кара көрмөстў байлардың» ла «ару сўт чачып, арчынла улус алас эдетен ак быркан-ның» озогыдагы јаңын корулап тургандарга кам ла јарлыкчы; алдындагы јадын-јўрўмнеҥ ле јаңдаган јаңынаҥ түрген айрылып болбой тургандарга јокту Киндик, Саламчы, Төрјин ле Мөрјин, Јылбыңдуш; јаңы јўрўмге кўўни тартылып турган Келин ле ўй улустар; «кудайдың да, быркан-ның да» јаңына чек бўтпей, улусты јаңы јадын-јўрўмге бичикке ўредерге, «јакшы укту мал»

азыраарына, «кыра-маала» саларына кычырып тургандарга Ўредўчи, активист Кичеемел, зоотехник Мендиек, эмчи Сыргачы, агроном Малчы келижет.

Јаңгы јадын-јўрўм учун тартыжып турган јииттер Киндиктий улусты озогыдагы карањгуй јўрўмнең айрып аларга амадагылайт. Је кам ла јарлыкчы дезе олорды ойто озогы јанга апарарга албадангылайт. Бу эки бөлўк улус ортодо болуп турган мындый классовый тартыжу пьесаның драматический действиезин там ла тыңгыдат.

Кам ла јарлыкчы улусты кандый бир түбектең айрып турган болуп, олорды төгўндеп, мекелеп, «кудай» ла «быркан» јаңына бўтсин деп кычыргылайт. Анайып кам јокту Киндиктиң айылына келеле, билееркеп, мактанып айдат:

«Мен албатының учун туружып јадым. Албаданып кам болбогом. Ары јанынаң кам болуп бўткем, камдабаганча болбос... Кижи бойының санаазыла нени де эдип болбос. Кудай бербезе, канайып та чырмайза, түбинде неме болбос, түңгей ле өрө чыкпас... Кудайдың бергенинең бербегени көп... «Кудайым» — деген кижи куру артпас».

Бу сөстөр камның амадузын јарт көргўзет.

Советский өйдө кудай јаңы керегинде ачык айдарга јарабазын кам јарт билип јат. Оның учун улусты јаңы јадын-јўрўмнең туура тартарга кам јўзўн-јўўр эп-арга бедрейт. Ол Киндиктий ле Саламчыдый улуска кудай јаңы керегинде јалтанбай айдат. Качан улустың ортозында Кичеемелдий кижи болгондо, кам оноң јалтанып, эрмек айтканда, мекеленип, сўмеленип турат.

Ол Кичеемелге мынайда айдат:

«Кудайга бўтпезең, бўтпе. Сени албанла мўргўдип турган кижи јок. Јаңды јамандап айтпа. Мен бойым тапкан јаң эмес, озогыдаң бери јангдаган јаң».

Је Киндикле ол өскө сөслө куучындажат. «Ончо немени кудайдаң јөп јок алып болбос» деп, Киндиктий бичик билбес улусты кам јалтаныш јогынаң мекелеп, бойына тартып аларга амадайт.

«Малың чамчылган мал эмтир. Бирўзи де кудайга јарабас деп коркыгам, карын, учында чабдар айгыр јарады, айак алча түшти... Оп курый!.. Оп курый!.. Малың угы өскө болзын деп, кудай айгырынгды көстөп алды...

Кудай малды бөрүге айдып бербезе, јип болбос... Малды да, бөрүни де кудай јайаган. Кудайдаң ол малды сурап алып јат. Оның учун кудайды канча ла кирези јакшы малла күндүлезең, анча кире ол сеге болуш јетирер» — деп, кам Киндикке айдат. Киндик андый сөскө арга јокто јөпсинип турат.

Киндиктий улус узак өйдиң туркунына камдардаң, јарлыкчылардаң камаанду да болгон болзо, је олор советский өйдө Кичеемелдий, Мендиектий бичикчи улустың болужыла камның төгүнинең айрылып, јаңы јадынјүрүмге көчүп туратан. Онызы албатының классовый өштүлерине сүрекей јарабай барган. Олор јүзүн-јүүр мекe-төгүн таап, Саламчы ла Киндиктий улусты бойлорынаң божотпоско албадангылайт. Анайып, качан Киндик кудайга бүтпей барарда, кам оны коркыду ажыра бойына тартып аларга амадайт:

«Бу јуукта кудайыңа, Алтайыңа көдүрги этпеген, оның учун өлбөс салымду бойың буруладып, јуланды көрмөскө алдырган. Эмди сениң јулаң бойында јок. Бараан түктү мал толуга салза, мен јулазын ойто табыштырып берейин деп санангам... Менің сөзиме бүтпезең, өлбөгөн бойың өлөриң, барбаган бойың барарың».

Је Киндик камның мекезин билип, оның сөзине бүтпей, ого удура кезем, кату сөстөр айдат:

«Узун куйрук уйда, уйалбас маңдай сенде! Болор, озодоң бери мени мекелеп јиген учун ичиң јарылзын!.. Малды килинчектеп өлтүрген, кудай берер деп ижендирип јүрген. Мен сениң төгүнинге бүдүп јүргем. Ол тушта мен тенек болгом. Эмди јакшы улустың сөзин угуп көзим јарыдып аргадандым».

Мундус-Эдоков кам ла јарлыкчының каршулу кылыктарын олордың бойлорының сөстөри ажыра јартайт. Темдектезе, кам отурган улустың адаанын алып турган кижи болуп, јарлыкчының кылык-јаңын мынайда јамандайт:

«Слер ончогор быркан болорго јыдып, арчын тудунып, алас эдип туратанаар. Ак бырканыгар да келбеди, бойыгар да быркан болуп тенгериге чыкпадыгар... Озогы Чулапанов Четтиң кей куучынын куучындап, јон кайкадарга турун ба? Ол чөрчөкти улус көп уккан...»

Камның «коронду» сөзине чыдашпай, улуска тоомјы бүдүмји болорго, јарлыкчы «кара көрмөстү» камның

кара јаҥын», оныҥ төгүнин, кылыгын мындый сөстөрлө јартайт:

«Сен, кара көрмөс, көрмөстөриҥле јон коркударга туруҥ ба? Сениҥ де төгүниҥ бажыҥнаҥ ашкан. Кара јаҥду шилеемир! Сен эр јажына канча мал тайдыҥ, јеек, јеткер, јелбеген?»

Бу сөстөрдөҥ кам ла јарлыкчыныҥ төгүни, мекези улуска там ла јарт көрүнип турат. Киндиктий улус олордоҥ там ла ырап, јаҥы јадын-јүрүмге көчкүлеп турат.

Је кам ла јарлыкчы бойы-бойлорын канайда да јамандаза, канча да кире согужып, түкүришсе, олордыҥ өткүрип турган ижи ле амадузы јаҥыс — озогы јаҥды корыыры ла улусты алдындагы јадын-јүрүмге кайра тартары.

Олордыҥ мындый куурмакту кылык-јаҥын јарт билип, онила күүн-кайрал јок тартыжып тургандарга јаҥы көрүм-шүүлтелү, јаҥы амадулу советский улус келижип јат. Олор советский өйдө бичикке үренип, озогы ла эмдиги јадын-јүрүмниҥ эки башка амадуларын јарт билип алган. Ониҥ учун Кичеемел ле Мендиек кам ла јарлыкчыга удура туруп, олордоҥ чек јалтанбай турат. Олор экү, Киндик чилеп ары-бери јайылбай, чике јолло барат. Кичеемел ле Мендиек кам ла јарлыкчыны бойлорыныҥ өштүлери деп јарт билип јат. Ониҥ учун Кичеемел улуска олордыҥ төгүнин чокум темдектер ажыра јартап, кам ла јарлыкчыны јамандап айдат:

«Слердий эш неме билбес немелер, кам ла јарлыкчы, бир де эмеш уйалбай, кижи эмдеер деп јыдыйдыгар. Албатыныҥ малын өрө тартып берер деп, төгүнеле мекелеп, кудайга тилмеш болуп, албатыныҥ јадынын өҥжидетенигер төгүн... Адам оорый берерде, малды бис үзе тайганыс. Кам төгүндеп, јазачы болгон. Камдап турганча кижи божой берерде, уйалган бойынча кача берген... Камнаҥ да, јарлыкчыдаҥ да мен чөкөгөм... Кам ла јарлыкчы бичик билбес, сокор ине; албатыны олор канайып јакшыга баштаар? Сокор сокорды јединзе, экилези орого түжер».

Кичеемел јаҥы јадын-јүрүмди төзөп, улусты бичикке үредерге, «көзин ачарга» амадайт, маала-аш саларына кычырат.

Кичеемелдий улус эки јара иш өткүрип јат. Бир јанынаҥ камла, јарлыкчыла тартыжат, экинчи јанынаҥ

дезе, Киндиктий улусты озогызынаң айрып, јаңы јўрўм төзөөрине ууландырат. Бу эки амадуның калганчызы Кичеемел ле Мендиектиң алдында турган каруулу керек болуп көрўнет. Олор экў бастыра кўчин бу амадуны бўдўрерге берип јат. Анайып, Кичеемел чылазыны јоктоң алтай улус ортозында јартамалду иш өткўрип, Совет јаңгның амадузын улуска айдып јўрет:

«Озогы кааннаң башкарузы болзо, бисти ўретпес эди. Карын, албаты эш-неме билбес малдый болзын деп сананатан. Эмди албаты андый кей-кебизинге бўтпезин деп, ўредўни тыңытсын, көсти ачсын деп, Совет башкару кичееп туру... Чын эрјине дегени — ол бичик-биликти билери. «Јууданаң тамар, ўредўденең једижер...» Ол туштa өрө кўн көрөрис... эмди камга иженерге јарабас. Бойыс өскө арга бедреп, јакшы укту мал, уй азырап, кыраамаала иштеп јадар учурлу... Бистиң кудайыс — эки колыстың кўчи... Кижи деген неме бойы-бойына болужатан учурлу... Эмди эр кижи ле ўй кижиде ылгаан јок, тўңгей ўренип, не ле ишке тўңгей туружар учурлу».

Кичеемелдиң мындый сөстөри Киндиктий улустың сагыжына тўрген томылат. Оноң улам Киндиктиң «көзи ачылып», јўреги оморкоп, Мендиектий ле Кичеемелдий улуска бўдўп турат. Ол керегинде Киндик Кичеемелге мынайда айдат:

«Кудай болужар деп кам айдарда, мен мал кыскан-бай, тайып јўретем, эмди чөкөндим. Мал тайарын токтоттым... Совет башкару биске килеп туру. Озо андый эмес болгон, бистиң бичик билер аргабыс јок болгон. Је ол эмди өтти... Эмди сеге адаркажып, сенің шылтуунгда малдаң артык малду, уйдаң артык уйлу, не ле јўзўн ашту болдым. «Јакшыны ээчигени оозы јуулу, јаманды ээчигени бажы канду» — деп айтканы чын болуптыр».

Киндиктиң мындый сөстөри советский улустың 20 јылдарда өткўрип турган ижиниң политический јеңўлерин керелейт, олордың классовый тартыжузындагы јаңгы једимдерин көргўзет, јаңгы амадуларын јартайт.

Мундус-Эдоков алтай албатының озогыдагы кыйынду, кўч јадынын өскө дө пьесаларында көргўзет. Автор алтайлардың алдындагы јадын-јўрўминде чын болгон керектерди алып, улуска јартап берет. Анайып, бойының «Јеңге» деген пьесазында Мундус-Эдоков ўй улустың

озогыдагы јўрўми сўрекей кўч айалгада болгонын көргўзет. Темичилер, камдар, јайзаңдар ўй кижини кижиге бодобой, базынчыктап туратан. Ўй кижи ол туштa кулга тўңгей болгон. «Ўй кижининг чачы узун да болзо, сагыжы кыска» — деп айдыжатан.

Алтай ўй улустың озогыдагы кыйынду ла базынчыкту јўрўмин Мундус-Эдоков «Јеңге» деп пьесада Келиннинг јўрўми ле оның уур ижи ажыра көргўзет.

Пьесаның төс конфликти — јокту улус бойының јайым јўрўми учун байларла тартыжып турганы. Јоктулар байларла канайда, кандый эп-аргала тартыжарын јарт билбей де турган болзо, је олордың амадузы, кўўн-санаазы јаңгыс болуп кўрўнет. Анайып, Таптан бай јоктуларды «буру јогынаң согуп», «тегин јерге» базынчыктап, кулданып турган учун Адыбас ла Эркемей деп јоктулар оны бууп койгондор. Је олор канча да кирези таптандарды ол туштa бирдең јоголтсо, байлардың тўңгей ле артып калатаны биске јарт. Јоктулар бойлорының классовый өштўлерин јаңгыс ла революционный тартыжу ажыра јеңгип аларын Адыбас, Эркемей, Келин көрбөй јат. Оның учун јоктулар бойлорының кўч јўрўми керегинде көп сабазында комудап, ачуркап јўргўлейт. Бойының јўрўми керегинде Адыбас кородоп айдат:

«Бу не јўрўм болор: јокту кижини ийттең де јаман көргўлейт, мал-ашту, казан-айакту Таптан канайып та кылынза, табы... Ол көрмөс менинг көзимди ойоло шылу да јок актанып чыкты».

Таптан өскө дө јоктуларды буру јогынаң согуп, олорды кулданып, мензинип јўрет, јөөжөзиле мактанып турат. Таптандый байлар ол тужундагы јўрўмниң ээзи болгонын оның сөстөри керелейт:

«Јоктуларды кудай јайаарда кул, элчи болзын деген».

Таптан аркага толтыра малду да, айылга толтыра јөөжөлў де болзо, јокту улустың «бала-барказын», тоолу малдарын албанла блаап алат. Анайып, Куйрук аказы јада каларда, оның эмегенин, малын бойына алат.

«Айыл меним айылым... Куйрук агам өлзө дө, айылы, азыраган малы, бала-барказы меним болбой кайдар. Јеңем база меним... Эки айылду болуп јуртаарым...»

Таптанның андый кылыгын темичи јарадып, Келинди албанла ого берет. Ол Таптанга айдат:

«...Балдарын, мал-ажын, не ле немезин сен айрып

ал... Айгыры өлзө, кулуны кереес, агазы өлзө, јеңгези кереес...»

Байлар ла јаргычылар бойы-бойлорына болушкылап, јоктуларды базынчыктап кулданганын бу сөстөр јарт көргүзет. Олор јокту кижиниң сөстөрин, комудалын укпайтандар. Оның учун Келин Таптанга барбаска јаргыдаң канча да кирези сураган болзо, оның сөстөри калас јерге артып калган.

М. В. Мундус-Эдоков Таптанның кылык-јаңы ажыра јимекей байлардың сүр-кеберин көргүскен болзо, је Темичиниң кылык-јаңы ажыра озогыдагы «јалду јаргының» куурмакту учурын көргүзет.

Темичи јокту улустың комудалын карын јок көрбөй јат. Келин ле Чоколдың комудалын угардаң озо, Темичи олордоң сурайт:

«Јаан улуска суузын эдерге аракы экелдиң бе, Келин?.. «Эм» алдың ба, Мыймыс?»

Је Келиндий јоктулар темичилерге канча да кирези карын берзе, олордың јоктуларга качан да болушпазы, јаргыны чынынча өткүрбези јарт болгон. Темичидий јаргычылар «јаан улус» болуп бийиркежип, билееркежип, јаргы тужунда јаантайын Таптандый байларга јайылып, Келиндий јоктуларды кереги јокко бурулап туратан. Анайып Келинди Таптанга экинчи үйи эдип Темичи албанла отургузып койгон.

Качан јокту кижи «јаандардың» јөбинең туура кандый бир сөс айдып ийгенде, темичилер оны «чыбыкла», «штрафла» коркыткылайтан. Чыбык, камчы ол тужунда ишкүчиле јаткан алтай улустың белинең түшпейтен болгон. Оноң улам озогы Алтайда јоктулардың онтузы јаантайын угулып туратан. Јокту Торбогош јаргының бичигин апарбаска мойноордо, Темичи ого кизирейт:

«Көрзөң, јаанының сөзин тообоско турганын! Бу учканды үредип көрөйин. Чыбыктайла атандырзам, сен менең нени аларың!? Штрабыңа үйиң бир казан аракы азып белетеп салзын деп, јолой айдып бар!»

Байлар чыбыкла, калан-төлүле, камчыла јоктуларды сөс айттырбаска, јобош тударга амадаган болуп јат. Бу јүрүмнең канайып айрылатанын Келин, Торбогош, Чокол, Эркемей билгилебей јат. Олор байларга удура кату сөс айдарга јалтангылайт. Олордоң јаңыс ла Адыбас аңгыланат. Бойының көрүм-шүүлтези јанынаң Адыбас

олордоҥ бийик турат. Адыбас байлардыҥ јарабас кылык-јаҥдарына удура турат. Байлар јаҥыс ла јӧӧжӧзиле бай, је јӱрӱмиле, сагыжыла бай эмезин Адыбас билип јат. Ол јӧӧжӧ дӧ байлардыҥ «акту кӱчиле» табылбаганы керегинде Адыбас Таптанга айдат:

«Сен јӧӧжӧҥди иштенип, бойыҥныҥ акту кӱчиҥле тапкан болзоҥ, кудай бергенине алаҥзыыр эдиҥ...»

Байлар канча да кирези јоктуларды соксо, чыбыкла, камчыла «уккурга ӱретсе», олор јаҥыс ла бистиҥ «эдисӧӧгисти» согор, је јоктулардыҥ «санаазын согуп болбос» деп, Адыбас айдат.

Байлардыҥ мындый мекелӱ-тӧгӱндӱ јаҥы јоголотонын, јоктулар бойлорыныҥ амадузына «биригӱ» ажыра једип алатанын Адыбас сезип јат.

«Акыр, сакып алыгар, јокту-јойу бириксе, слердиҥ јыдыгар да јок болор... Ол тужунда сананарыгар» — деп, ол байларды кезедет.

Адыбастыҥ мындый сӧстӧри алтай улуска Россияда болуп турган революционный тартыжуныҥ толкузы јаҥы ла једип турганын кӧргӱзет, байлар јоктулардыҥ классовый ӧштӱлери деп Адыбастый улустыҥ билип турганын керелейт. Адыбасла кожо революционный тартыжуга кожулгадый, оны уткыгадый улус Алтайда бар болгонын пьесадаҥ бис кӧрӧдис. Је андый да болзо, јоктулар чындык јайымга революционный тартыжу ажыра једип аларын Адыбас ол ӧйдӧ билбеген де, кӧрбӧгӧн дӧ. Оныҥ учун Адыбас ишкӱчиле јаткандарды революционный тартыжуга кычырбаган. Ол тужунда Таптандый байларды јӧмӧп, олорго болужып турган социальный айалганы Адыбас оҥдобогонынаҥ улам, јоктулардыҥ кӱч јадын-јӱрӱминде јаҥыс ла коомой байлар бурулу деп сананат. Олорды ла јок эдип ийзе, албаты јакшы јадын-јӱрӱмге једип алар деп бодойт. Оныҥ учун Адыбас Таптанды бууп ӧлтӱрет.

Мындый тартыжу ажыра бойыныҥ амадузына Адыбастыҥ једип болбозы биске јарт.

Революциядаҥ озо Адыбастый кӱӱн-санаалу улус чындык революционный тартыжуны кӧрбӧгӧн дӧ болзо, олор алтай албатыныҥ ортозында ас та болгон болзо, је олордыҥ амадузы ишкӱчиле јаткандарды јаҥы тартыжуга ууландырганы биске баалу.

М. В. Мундус-Эдоковтыҥ «Јеҥе» деген пьесазыныҥ

төс геройы Келин болуп јат. Пьесадагы ӧдүп турган керектер онула колбулу болуп көрүнет. Бастыра персонажтардың кылык-јаңгы төс геройды јартап јат.

Келиннің сүр-кебери ажыра Мундус-Эдоков ишкүчиле јаткан алтай улустың, анчадала уй улустың, озогыдагы күч јадын-јүрүмин јартайт. Ол тужунда «Үй кижиде ӱн јок» деп айдыжатан. Анайып, аказы јада каларда, јеңгезинең сӧс төсурабай, Таптан оны бойына экинчи үйи эдип алат. Келин Таптанның јуртында уур иштер бүдүрет. Таптан оны кулга бодоп, күнүң сайын согуп турат. Келин Таптаннаң коркып, ого удура сӧс айтпайт. Келин Куйруктың да, Таптанның да айылында јерге јаба базылып калгандый көрүнет. Ол бастыра алтай үй улус ок чылап, бичик билбес, айландыра не болуп турганын оңдобос, чыккан јеринең ӧскӧ јер билбес. Ол Таптанның айылында көзиниң јажын көп төгӧт. Бойының мындый јүрүми керегинде Келин айдат:

«...Оңду конок конбодым, ӧрӧ күн көрбӧдим...»

Келинди кижиге бодобой, темичи, кам, абыс базынарга амадагылайт. Олордың кажызы ла Келинге «најы» болорго, ого килеп турган кижи болуп төгүнденип, оны базынарга албадангылайт. Анайып, кам Келинге айдат:

«Јараш Келин көзиме илинип туру, сендий јараш келин Алтай ичинде јок... Экү најы бололы...»

Андый ок меке эрмекти Келинге «церквениң бажын билген крестӱ» абыс айдат:

«Креске түш, балдарынды кресте, мен болужайын, бийле эрмектешсем, эбин табарым, сенең мен бир де неме албазым, экү најы болотон ло болзобыс».

Келин мындый базынчыктаң, мындый күч јадыннаң канайып айрылатанын билбей јат. Оның учун темигип калган јадын-јүрүмнең Келин туура тартылбай, оның некелтелериле јӧпсинип турат:

«Мен канайдайын?.. Үренген јуртымды канайып таштайын...»

Каан јаңгы тужунда Алтайда үй улустың ачу-коронду ла шыралу јүрүми андый болгонын Келиннің бу сӧстӧри јарт көргүзет.

М. В. Мундус-Эдоков алтай улустың јадын-јүрүмин, олордың јайым учун тартыжузын бойының произведениелеринде художественный картиналар ажыра чыңчокум јурайт.

М. В. Мундус-Эдоковтың бастыра произведениелери алтай улусты јаңы јадын-јӱрӱм төзӧӧрине ууландырат. Алтай албатыга Совет јаңның учурын художественный произведениелер ажыра јартайт. Алтай албаты бойлорының јадын-јӱрӱмин байдың, камның мекезиле эмес, бичик ажыра, тебӱлӱ иш ажыра јарандырып алар деп, Мундус-Эдоков айдат. Автордың мындый шӱӱлтези оның кажы ла произведениезинең көрӱнет.

М. В. Мундус-Эдоков бойының мындый амадузын албатыга јарт, чокум сӧстӧрлӧ айдат. Ол алтай албатының ойгор, чечен сӧстӧриле сӱрекей билгир тузаланат. Онон улам М. В. Мундус-Эдоковтың поэтический јуруктары кычыраачыны сӱрекей јилбиркедет.

М. В. Мундус-Эдоков бистиң алтай литератураны жанр да јанынаң байытқан. Мундус-Эдоковтоң озо бир де писатель алтай тилле ол кире јӱзӱн-јӱӱр произведениелер бичибеген. Мирон Васильевич Мундус-Эдоков көп тоолу ӱлгерлер-мадактар, јӱзӱн-јӱӱр оок куучындар, баснялар[1], социальный пьесалар, критический статьялар бичиген. Бу бастыразы бистиң литератураның ӧзӱмине салтарын јетирип туру. Оның литературный творчествозынаң аткарынып, алтай писательдер бойлорының јакшынак произведениелерин бичигилеп туру.

Мирон Васильевич Мундус-Эдоков 15 июньда 1942 јылда Горно-Алтайскта јада калган.

Је М. В. Мундус-Эдоковтың ӱредӱчи болуп иштегени, оның бичиген произведениелери ле јадын-јӱрӱминиң амадузы биске эмдиге де јетире баалу ла тузалу.

---

[1] Кезик куучындарды ла баснярларды М. В. Мундус-Эдоков орус писательдердиң произведениелерине темежип бичиген.

Л. В. КОКЫШЕВ

ПАВЕЛ АЛЕКСАНДРОВИЧ ЧАГАТ-СТРОЕВ

(1887—1938)

Павел Александрович Чагат-Строев 1887 јылда, Шебалин аймакта, Мыйту деп јуртта, јокту кижиниҥ билезинде чыккан.

1896 јылда тогус јашту Павел адазыныҥ өскүс арткан кийининде, энези Мария Васильевна Аргокова Алтай јеринеҥ чӧл јаар, Сростки деп јуртка, көчӧ берген. Мария Васильевна сүрекей көктӧӧчи болгонынаҥ улам олор курсагын азыранып, улуска тон, јакы көктӧп туратандар. Кичинек Павел кере ле түжүне уулчактарла кожо ойноп, Кадынга эжинип турган. Узун кышкы түндерде ол энезине учук катаарга, јакылар көктӧжӧргӧ болужып туратан. Је Павелге он эки јаш толуп ла келерде, энези јада калган. Павел ак јарыктыҥ алдында сок ло јаҥыскан арткан. Јүрүмди ононҥ ары канайда јүретени ого јарт эмес болгон...

Оҥдойдо јаткан таайлары келип, өскүс арткан Павелди ойто Туулу Алтай јаар алып јүре бергендер. Јаан таайы, Яков Васильевич, өскүс бала үрензин деп, Павелди Бийсктеги церковно-приходский школго берген. Је ол анда бир ле јыл үренеле, ойто јанып келген.

Таайлары арга јокто Павелди Филатов деп којойымга јалчыга берип ийгендер. Эки јылдыҥ бажында којойым моҥолдорло садыжарга Калка јери јаар барып, Павелди бойыла кожо апарган.

Ол ойто јирме беш јашту тужунда јанып келген. Революция болгон соҥында ол Совет јаҥды бастыра јүрегинеҥ уткып, јүзүн-јүүр иштерде иштеген. Баштап тарый

Акjул деп jуртта jуртсоветтиҥ качызы болгон, ононҥ Ондой, Улаган аймактарда партийный иштерде иштеген. Кийиниидеги өйлөрдө ол «Кызыл Ойрот» газетте иштеп, бойыныҥ баштапкы ла ӱлгерлерин бичип баштаган.

Павел Александрович Чагат-Строев бежен бир jашта туда jада калган. Кажы ла поэттиҥ jӱрӱми башка-башка; олордыҥ кажызы ла бойыныҥ өйи керегинде бичип турат. Олордыҥ бичиген произведениелери кезикте кыска ла өйгө учурлу болуп, учында ундылып калат, кезикте, jакшы бичилген болзо, ундылбай, узак өйлөргө артып калат. Өйлөр андый произведениелердиҥ авторлорын элгеп, «элгектиҥ» тӱбине эҥ ле артыктарын артыргызып салат...

Анайда артып калган поэттердиҥ тоозына Чагат-Строев келижет. Поэттиҥ произведениелеринде бистиҥ алтай jадын-jӱрӱмибис ле 1917 jылдаҥ ала башталган jаҥы өйибис чике, jарт көргӱзилген. Поэттиҥ поэтический байлык тилине jаан ajару салар керек. Ниниҥ учун дезе, поэт бойыныҥ атту-чуулу произведениелеринде алтай албатыныҥ чечен, байлык сӧстӧриле, алтай фольклорло билгир тузаланган.

1958 jылда Туулу Алтайдыҥ бичиктер чыгарар издательствозы П. А. Чагат-Строевтиҥ ӱлгерлерин ле туужыларын кепке базып чыгарган. Бу jаан эмес, эптӱ jуунтыга кирген произведениелерди поэт бир канча jылдардыҥ туркунына бичиген. Бу jуунтыга поэттиҥ көп ӱлгерлери кирбеген. Je андый да болзо, бу jакшынак jуунтыда поэттиҥ бичиген эҥ артык произведениелери кепке базылган. Ониҥ учун алтай кычыраачылар бойыныҥ сӱӱген поэдин кычырар аргалу.

Поэт оок ӱлгерлерденҥ ала jаан эпический произведениелерге jетире, кичинек кожоҥноҥ ала агитационный кычырулу ӱлгерлерге jетире бичип, бойыныҥ албатызын jаҥы jадын-jӱрӱмге, социализмге кычырган.

Озогы, jебрен чактагы кылык-jаҥыла jуртаган алтай албатыны jаҥы jӱрӱмге, социализмге кычырган эҥ баштапкы алтай поэттер-просветительдер Мундус-Эдоков, Павел Чагат-Строев, Павел Кучияк ла ононҥ до өскӧлӧри болгондор. Алтай албаты бичикчи болзын, jарык jӱрӱмле jӱрзин деп алтай поэт Мундус-Эдоков эр-jажына амадап, санаган амадузыныҥ кайра баспаган. Алтай поэттердиҥ сӱрекей чечени П. А. Чагат-

Строев бу јаан задачаны бойыныҥ јўрўминде база да ак-чек бўдўрип салган. Оныҥ бичиген произведениелери алтай кычыраачыларга анчадала јарт болгон. Нениҥ учун дезе, поэт бойыныҥ албатызыныҥ јадын-јўрўмин, оныҥ озогы шыразын ла амадузын јакшы билип, эмдиги өйдө алтай улус озогы карањуй јўрўмнеҥ айрылзын деп кычырган.

Канча ўйеге карањуйга јуртаган алтай албаты Улу Октябрьский революцияныҥ кийининде јайым јолго чыккан, је јањы јўрўмди, јањы обществоны төзөргө, озогы јањныҥ арткан-калганыла тартыжарга неденҥ де кўч болгон. Коммунистический партия сонгдоп артып калган өскө албатыларга чылап ок, алтай албатыга јаан ајарузын салган. Коммуналар ээчий коммуналар төзөлип, јебрен Алтайдыҥ сыны кечире социализмге бараткан элбек јол салынып, школдор, больницалар төзөлип турган өйдө алтай поэттер озочыл коммунисттердиҥ отрядына кожулып алала, јањы јўрўм учун, социализм учун кайра баспай тартышкандар.

Павел Александрович Чагат-Строевтиҥ ады бу јакшынак, ак-чек улустыҥ тоозына кирип јат. 1928 јылда поэт «Ўредўге буудак этпеелдер» деп агитационный ўлгерин «Кызыл Ойрот» деп газетке салган, бу оныҥ баштапкы ла ўлгери болгон. Онызы тегин учурал эмес, поэттиҥ чын баштап алган јолы болгон. Ўлгер художественный јанынаҥ бийик кеминде эмес те болзо, је алтай кычыраачыларга бу ўлгер ол өйдө бойыныҥ јаан салтарын јетиргени биске јарт.

Ўйеденҥ ўйеге феодалыный кылык-јангга кулдаткан, ол јаҥнаҥ айрылбаган ада-энелер јарыган јањы јўрўмди тууразынаҥ ајыктагылап, ичкери алтам эдеринеҥ чала јалтангылап, је учы-учында коммуналарга, оноҥ колхозторго бириге бергендер. Көп ада-энелер јањы јўрўмди онгдогылабай, бойыныҥ балдарын ол јўрўмге божотпоско албаданган да болзо, је оноҥ не де болбогон. Јиит ўйениҥ ийдезин, оныҥ јарык јўрўмге амадаган јўрегин, булуттарла јарышкан канатту санааларын ышту кааза айылда тударга албаданганынаҥ не де болбогон. Јадын-јўрўм ичкери алтап, јарабас немелерди туура таштап салган. Оныҥ учун «Ўредўге буудак этпеелдер» деген ўлгерде комсомолго кирген јиит кыс бойыныҥ кару энезине мынайда айдат:

Азыраган энем де болзоң,
Арбаганың јастыра болды.
Айылдаң чыкпай отуратан
Азый өйлөр ödүп калды.

Азыйгы јаң кайра качан да келбезин кажы ла кижи билип, «кайран Совет јанга» кандый-кандый туза эдерге албаданган. Ол ок комсомол кыс, бойының озогы кылык-јанғын чачпаган кудайзак абагайынаң јалтанбай, айдат:

Каранғуйда өскөн бойыңг
Каанга ла кул болдыңг.
Кыстарыңды, сен чилеп,
Отурар деп бодобо.
Комсомолго олор кирер,
Кыстап тудуп болбозыңг.
Согуп тударга сананба,
Кол тийгизер јанғыңг јок.
Мынаң ары јарт болзын,
Биске буудак этпегер.
Эмди јуунга браадыбыс,
Эје-сыйындар, меңдегер!

Ол өйлөрдө бу ўлгерди кычырган јииттер бойының озогы јанғын јангдаган ада-энелериниң, төрөөндөриниң сурактарына поэттиң айткан бу сөстөриле каруузын бергени јарт.

Оның учун ол өйдөги алтай албатының ортозында өткўрилген агитационный јаан ишке поэттиң произведениелери бойлорының болужын јетирген.

Кече ле уй-малының кийининең көчўп јўрген алтайлар бўгўн јанғыс јерге токунап, коммуналарга бириигип, аш, маала саларын баштагандар. Је көп саба улус озогы ла јаткан аайынча јуртагылап, маала ажын керексибей, оны салбай тургандар. Поэт бу да керектең туура калбаган. Бу тужунда Чагат-Строев «Картошко керегинде кожоң» деп јакшынак ўлгерин бичиген:

Балазы:
Көңдөй ойдык казала,
Казала,
Көмўп салдым картопты,
Картопты.
Оноң ары мен, эне,
Мен, эне,
Канайдайын бу ашты,
Бу ашты?

Энези:
Јерденг сабы чыкса ла,
Чыкса ла,
Төзин оныңг көмөриңг,
Көмөриңг.
Көмөр тушта кичеезеңг,
Кичеезеңг,
Ток курсакту болорыңг,
Болорыңг.

Бу јаан эмес ӱлгерде поэттиңг поэтический эп-аргалары сӱрекей бийик кеминде көрӱнет.

Балазы:
Камык кӱчим салганым,
Салганым
Тегин јерге барбады,
Барбады.
Картоп ажым көп бӱдӱп,
Көп бӱдӱп,
Тойор курсак табылды,
Табылды.
Энези:
Јылу оро казала,
Казала,
Јымжак ӧлӧңг төжӧйли,
Төжӧйли.
Јылга јийтен ажысты,
Ажысты
Јылулап, бектеп салалы,
Салалы.

Поэт бу теманы сӱрекей каруузып бичигенинең улам, оныңг сӧстӧри кажы ла кижиниңг јӱрегинде артып калат. Поэт мындый ӱлгерлерди сӱрекей көп бичиген. Произведениелерин бир канча јылдардыңг туркунына турумкай ла кичеемкей бедреп јуунадала, оныңг јуунтызын поэт Сазон Саймович Суразаков чыгарган да болзо, је поэттиңг көп произведениелери јылыйып калганынаң улам бу јуунтыга кирбеген.

Качан советский јаңг Алтайга келерде, јаңы јаңды элдең озо уткыган улустыңг ортозында поэт П. А. Чагат-Строев болгон. «Ӱч јӱзӱн кожоңг» деп туујызында поэт јаңгы јӱрӱмди мындый сӧстӧрлӧ уткыган:

Канду јолду каандардыңг
Канын чачар ӧй јеткен.
Катуга јӱрген јондорго
Кайрал көрӧр кӱн келген.

Кудай болгон бийлерди
Кургадатан өй јеткен.
Кулга јүрген албаты
Кубуксыйтан өй келген.
Кулга јүрген бойысты
Коммунисттер айрыды.
Кеен јараш Алтайга
Кеен јайым јуртатты.

Поэт алтай албатыга улу Октябрьский революция ла улу Ленин керегинде јаңы кожоң бичиирге амадаган. Је јаңгы ла бичикке ўренип турган алтай улуска Октябрьдиң төс учуры ла оныҥ улу башчызы Ленин керегинде јартап берерге сўрекей кўч болгон. Оныҥ учун поэт алтай албатыга эҥ јуук, јарт деген чөрчөктөрдиҥ кеберіле тузаланып, «Ойгор баатыр» деп туужызын бичиген. Бу туужыда П. А. Чагат-Строев В. И. Ленинди Ойгор Баатыр деп адап, орус революцияныҥ историязын чөрчөк эдип бичиген. Алтай кычыраачылар бу туужы ажыра коммунистический партияныҥ историязын, башчыбыс В. И. Ленинниҥ јўрўмин билип, јаҥгы солун кубулталарла танышкандар.

Бу туужыны бичип божодоло, Павел Александрович јуунтызына јартамал эдип мынайда бичиген:

«Бистиҥ алтай улустыҥ чөрчөктөринде ойгор баатырлар чындык учун, албатызыныҥ аргалу јўрўми учун өштўлериле кўўн-кайрал јогынаҥ тартыжып турганы — ол алтай албатыга сўрекей јуук, јарт. Оныҥ учун Улу Октябрьдыҥ историязын чөрчөк эдип бичизе, алтай улуска ол сўрекей јарт болор...»

Ол өйлөрдө, бичикке јаҥгы ла ўренип турган алтай албатыга мындый эп-аргаларла бичиген туужы сўрекей јарт болгонында кичинек.-те алаҥзу јок. Поэт бойыныҥ туужызында Ленинди Ойгор Баатыр деп адап, кыйыншырада јаткан бастыра албатыны канайда јеҥўге экелгенин көргўзет. Ишмекчи класстыҥ кеберин поэт Темир баатыр, крестьяндардыҥ кеберин — Јер-Кезер деп баатыр ажыра көргўзет. Бу туужыда Чагат-Строев алтай албатыныҥ чөрчөктөриндеги эп-аргаларла билгир ле эпту тузаланат (темдектезе: гипербола, тўҥдештиргени, сюжеди, бичиген ээжизи).

Туужыныҥ кебери алтай чөрчөктиҥ кеберине јуук та болзо, је автор бойыныҥ произведениезинде јаҥы поэтический шўўлтелерди ле советский улустыҥ јаҥы

амадузын көргүзет. Ойгор Баатыр јер үстүнде ончо јеектерди јоголтып саларга, орчылаң үстүнде ончо албатыга јайым берерге амадайт. Ойгор санаалу баатыр ончо албатыны карындаштый бириктирип, јутпаларга удура апарат. Поэттиң мынайда көргүскени — алтай албатыга интернациональный шүүлте беререрине јаан аргалардың бирүзи болгон.

Поэт национальный суракты бойының туујызында классовый суракла колбоп көргүзет. Ишкүчиле јаткандардың классовый тартыжузы ол национальный јайымдалар учун тартыжузы. Ойгор баатырдың баштаганыла бастыра јокту-јойулар биригип, телекейлик јутпаларла (кижи кулданаачыларла) күүн-кайрал јогынаң тартыжып, кыйын-шырадагы карындаштарды јайымдаар учурлу.

Је поэттиң бастыра творчествозында эң ле аңыланып турган произведениези — ол алтай албатыга текши јарлу «Кара-Корум» деп туујы болуп јат. Поэттиң идейный ла художественный эп-аргалары бу произведениеде эң бийик, чыңдый болуп јат. Бу туујы көп јылдардың туркунына кепке базылып чыкпаган да болзо, је оны алтай албаты эмдиге јетире ундыбаган. Көп јылдар өткөн, албатының јадын-јүрүминде көп солундар, солынтылар болгон. Је поэттиң бичип салган сөстөрин алтай албаты ундыбай, чебер корып, бойының кожоңдорында кожондойтон.

Алтай албатыны ак бандиттер канайда тоногонын, канайда кыйнаганын, эне Алтай канайда ээн калганын поэт мынайда көргүзет:

Ээлешкен туу-тайгалар
Туруп калды теңкейижип.
Эли болгон кайран јондор
Тозышты калактажып.
Сүрлү бүткен мөңкүлери
Јадып калды јалтыражып.
Азыраган ак-малы
Артып калды киштежип.
Качкан јоннының ак-малын
Кабырып актар айдады.
Кеен јараш Алтайыс
Ээн калган немедий...
Сунуп баскан туу-тайга
Супсай түже бергендий.
Сузуп ичкен суу-талай
Соолып калган немедий...

Јон јуртаган јерлерде
Јонјолой өлөң өзүп калт.
Јон јыргалын сананза,
Јоктомчылу неме болт.
Турлуу турган јерлерде
Турман өлөң өзүп калт.
Ачу терин сананза,
Ачымчылу неме болт...

Мынайда јаңыс ла албатының шыразын кожо көрүшкен, албатының ырызын кожо ӱлешкен поэт бичиир. Јӱректиң каныла бичилген мындый строкаларды не де јоголтып болбос.

«Кара-Корум» деп туујыда Туулу Алтайда болгон гражданский јуу керегинде айдылган. Туујының сюжеди (төзөлгөзи) бай эмес те (тегин де) болзо, је поэт јадын-јӱрӱмди ле болгон керектерди сӱрекей байлык ла чокум көргӱскен. Туујыда көп јерлер поэтический јанынаң сӱрекей бийик кеминде бичилген. «Кара-Корум» деп буржуазно-националистический управаны, оның башчыларын поэт сӱрекей чечен сөстөрлө шоодып, бойының сатирический талантын көргӱзет:

Кара-Корумның јуунына
Кардын көдӱрбес байлар јуулат.
Качы, абыс улустар јӱрет,
Качкын-баскын бийлер келет.
Кайыш курлу кара албаты
Каалгалу эжик ачпады.
Каруулу сөзин айтпай,
Калас туура туруп калды.

Бийлер, абыстар, есаулдар албатының өштӱлери болгонын поэт чечен сөслө јамандап, олордың чын јӱзин албатыга көргӱзет. «Кара-Корум» деп управада, оның ачылган съездинде бир де ишмекчи, бир де крестьянин, бир де малчы турушпаган. Мында башкарып турган улус чындап та «качкын-баскын бийлер, кардын көдӱрбес байлар» болгон. Бу управа революционный эмес, реакционный учреждение болгонын, байлар бу управаның болужыла ишкӱчиле јаткан улустың канын соорып, Алтайдың јӧӧжӧзин тоноп аларга амадагандарын поэт бастыра алтай албатыга јарт көргӱзип берген. Алтай улусты сергелең болорына кычырган.

Управаның кийининде улуска јадарга кӱч боло бергенин поэт мындый сөстөрлө көргӱзет:

Албатыны башкарарга
Алтай јерине јортодылар.
Волостьторго јуун эдип,
Болуш-селбик сурайдылар.
Болуш деп јууганы
Бочкого батпас акча болт.
Төлӱге деп алганын
Төөгө коштоп, тартып јӱрет.
Болуш деп тоногоны
Бойлорына келижет...

Бу контрреволюционный управанын съездинде албатынын јадын-јӱрӱмин јӱзӱн-јӱӱр эсерлер, кадеттер, есаулдар башкарганын шоодып, поэт олордын сӧзиле албаты-јонго олордын санаазын јартайт:

Ээлип туруп эсер айтты:

Эрлӱ бӱткен эр эдим,
Эсер кижи мен турум.
Элге-јонго элчи этсе,
Эптеп јонды айдарым
(тӧгӱндеерим деп айтканы).

Кайыжып туруп, кадет айтты:

Кату башкаруга болуш эдер
Кадет кижи мен эдим.
Коммунист јанган башка
Кандый да јанга болужарым...

Менгдей-шингдей меньшевик айтты:

Малга бодолду алтайларга
Меке салза, јӧптӧлӧр.
Мындый керекти бӱдӱрерге
Менен артык јок болор...

Алтай албатыны «алдынан башкарарга» турган улустын меке сӧзин поэт мынайда көргӱзет. Је алтай, орус албаты олордын јолыла барбаган, нениҥ учун дезе, јаан удабай ла Туулу Алтайда јуртаган албаты Кара-Корумныҥ канду јӱзин, каранғуй керегин көргӱлеп ийгендер. Алтай албатыны кызылдардан корыыр деп, Кара-Корум бойынын черӱзин јууган. Је бу черӱге байлар ла кулактардан өскӧ улус кирбеген.

Бу черӱнин моральный кеберин поэт мынайда көргӱзип јартаган:

Калју, тенек уулдар
Казак болуп јүргүлейт.
Туралта јок күлүктер
Дружинага киргилейт.
Уушка јетпес бойлоры
Ооско батпас сөс айдат.
Уездке јетпес бойлоры
Үйези јок чак табат...
...Актуунын канын ичип
Акту-каралузын ылгабадылар.
Акту-јөөжөзин тоноп алып,
Адакы учын санабадылар...

Бу «черү» албатыны корыйтан черү эмес, карын, революцияны базарга, албатыны тоноорго төзөлгөн банда болуп јат. Албаты тоношко чыдажып болбой салала, колына мылтык алып, Совет јаң учун бандиттерле тартыжа берген. Актар партизандардын согултазына чыдажып болбой, Моңгол јери јаар качкылаган. Јетире соктырбаган Колчактын генералдары арткан-калган бандазын јуунадып, андый ок аскын-тоскын офицерлерин Алтайга ойто экелип, албатының акту канын төгүп, Колчактын јаңын ойто тургузарга албадангандар.

Поэт бойынын туујызында партизандардын ат-нерелү керектерин, олордын Совет јаң учун бандиттерле тартышканын сүрекей јакшы, чокум көргүзет. Албатының ортозынаң өзүп чыккан командирлердин Долгихтиң, Воронковтын ла Третьяктын тартыжузын поэт көргүзип, олордын јалтанбазын, Совет јанга чындык болгондорын бийик көдүриңгилү сөстөрлө айдат. Катанду деп јуртта јуулган Кайгородовтын бандазын оодо согорго болуп, Долгихтиң отряды кижи өтпөгөн карлу мөңкүни ажа бергенин поэт сүрекей јакшы көргүзет:

Бис Кайгородовты базатан
Кату јакылталу улус эдибис.
Кайгородовтын бандиттери бистиң
Каныcты төгүп, базып та салза,
Коммунист партияның кереги јаан,
Качан да јеңгери јарт...

Учы бажы јок тайга. Шуурган. Арыган аттар, јуучылдар карга бадалгылап, канча күнге баргылап јат. Моральный јанынаң турумкай эмес кезик јуучылдар, сананган санааларын чыгара айдыжып, карлу мөңкүни

ажарга мойножып тургулайт. Је бу уур өйдө отрядтың командири, ленинский партияның чындык уулы Долгих уур айалгадаң кайра баспай, јуучылдарына мынайда айдат:

...Айдар сөзигер јок по?
Айдарда мени адып салыгар.
Айыл-јуртыгарга јаныгар...
Бис коммунисттер, партизандар деп,
Бир де јерде куучындабагар —деди.

Арып, аштап калган улус бойыныҥ командирин јаҥы ла көргөндий, јүректери согулып, оны ајыктап тургандар. Олордыҥ алдында партияныҥ чындык уулы, кандый да катудаҥ кайра баспас командир турган.

Отряд кенетийин мылтыктарын тутты,
Ончолоры кыйгырышты: «Бисти
башта!
Башта бисти, нөкөр командир!
Карагула чылап согужарыбыс,
Кайгородов бандитти базарыс! —
дешти.

Отряд шуурганду тууны ажа коноло, сакыбаган јаныҥаҥ Кайгородовтыҥ бандазын оодо согуп, партияныҥ, албатыныҥ алдына бойлорыныҥ агару задачазын бүдүрип салган.

Бу туујылар јаш үйениҥ јаантайын кычыратан сүүген бичиктери болуп јат.

Келер өйдө бистиҥ алтай литературабыска көп поэттер кожулар, көп бичиктер бичилер, је ол бичиктердиҥ ортозыныҥ поэт П. А. Чагат-Строевтиҥ бичиген јаан эмес бу бичиги аҥыланып, көп поэттерге болужын јетирер, јиит үйениҥ јолын јарыдар...

Бистиҥ алтай литературада П. А. Чагат-Строевтиҥ творчествозы бойы алдыныҥ аҥылу болуп артып калган. Онып эҥ артык произведениелери өйлөргө таштатпай өдүп келеле, алтай кычыраачыларга эмди де јаан салтарын јетирип, биске коммунистический общество төзөөрине болужып јат.

X

Т. С. ТЮХТЕНЕВ

ПАВЕЛ ВАСИЛЬЕВИЧ КУЧИЯК

(1897—1943)

П. Кучияктың литературный творчествозы бистиң алтай литератураның историязында аңылу јерде туруп јат.

Павел Васильевич бойының литературный ижин 20 јылдардаң ала баштаган да болзо, оның эң ле көп бичигени 30 јылдарга келижип јат. Бу өйдө П. Кучияк бойының сырағай ла јакшы поэтический, прозаический ле драматический произведениелерин бичиген. Олор Алтай албатының јадын-јӱрӱмиле чике колбулу болуп, алтай албатының анчадала советский өйдөги өзӱмин јарт көргӱзет.

Павел Васильевич Кучияк (Йит-Кулак Чочушевич) 17 (4) мартта 1897 јылда Эликманар аймакта Куйум деп јуртта чыккан. Адазы Чочуш, энези Ајымаш деп јокту јаткан улус болгон. Олор ас-мас мал азырап, аңдап, курсагын азыранатан. Курсак-кийим једишпезинеҥ ле јӱзӱн-јӱӱр оорулардаҥ улам Чочуштың балдары токтобойтон болгон. Је олор бойлоры, кудаї јаҥына бӱдӱп туратан улус, «бистиҥ балдарысты көрмөс апарып јат» деп сананатан. Олор көрмөстөҥ качып, јадатан јерлерин көп катап солыган да болзо, је балдары тӱҥей ле өлгӱлеп туратан. Качан ӱчинчи бала болордо, оны көрмөстөр керексибезин деп, ада-энези ого Ийт-Кулак деп коомой ат береле, баланың кулагына ийттиҥ тӱгин сырга эдип таҥып берген.

П. Кучияк бойының алдындагы кӱч јадын-јӱрӱмин эске алынып, «Адыјок» деп автобиографический рома-

нында мынайда бичиген: «Адыjоктың өштүзи — соок... оны соок төжөк сакып jат. Оның үстүне кой терези jууркан jабылар. Алдынаң — төжөктиң соок тыныжы, үстүнең — jуурканның jылу тыныжы. Олордың ортозында энеден чыккалы jунунбаган, оң кулагында ийт түги сыргалу, эки тизези ээгине тийип калган, тиштери кендреш куургандый тызыражып, Адыjок jадыры. Jаткан jерин бир сөөмнөң терең казып койгон. ...Онойдо көп jокту алтай улустың балдары калтыражып уйуктадылар...»[1]

Бу өйлөрдө Чамалдаң абыстар келгилеп, Куйумның улустарын крестеп турганын кичинек Итлаш (эрке ады) ajыктап көрөтөн. Ол керегинде Кыстан Кучиякова эске алынып, мынайда бичийт: «Алтын jараш тонду абыс Белегешти эмегениле, балазыла, оның кийининде Карамай эмегенди Байсок деп уулыла, Бабадай деп кызыла крестейле, олорго апагаш чамча ла штан кийдирип, бичиктер беретенин Итлаш кайкап көрөтөн». Бойының апагаш чамча кийер, бичикке үренер күүнин Ийт-Кулак адазына айдып туратан. Чочуш адазы оны угуп, «школ керек, балдарды үредер керек» деп, Ajымашка айдып туратан. Jаңыс уулының сурагынаң туура барарга болбой, Чочуш барып, Чамалдагы абыстардаң бичиктер садып алала, бойының айылында «школ» ачкан. Jаңыс уулын үредерге болуп, Чочуш төрөөндөринің балдарын jуугап. Күскиде бу «школго» Юдаков Кажык ла Юдаков Такпай (Онос-Бажында jаткан Юдаков Маймыйттың уулдары), Маажы (Айлуда jаткан Тадыев Санаптың уулы) келгендер. Бу уулдарды Ийт-Кулакла кожо күстең ала Кадынның тожы турганча Чочуш бойының айылында үреткен. Чанак jолы чыгарда, балдар адаларыла кожо jангылай берген. Ийт-Кулакла кожо jаңыс ла Юдаков Такпай артып калган. Олор экүни Чочуш кыжыла үреткен.

Jайгыда Чочуш Ийт-Кулак ла Кыстанды ээчидип алып, Ак-Кобыдагы каладаларын көрүп, олорго аң-куштардың jүрүмин айдып, Алтайдың jаражын көргүзип jүретен. Чочуш калганчы уулы база ла өлө бербезин деп, оны чеберлеп, карузып, кандый ла суpактарына каруу берип туратан. Анайып «бу куштар андый jараш не керектү

[1] П. В. Кучияк. Талдап алган произведениелер, Горно-Алтайск, 1953 j., стр. 223.

кожоңдожот, оны меге айдып берзең?»—деп, Ийт-Кулак сураарда, Чочуш күүн-күч јок айдатан: «Мен балдарымды торколо ороп азырап турум деп, Торко-Сары куш бойын мактап кожоңдойт».

— Ол Торко-Сары чылап бу сен не мактанып кожоңдобой турун? — деп, Ийт-Кулак катап ла сураарда, Чочуш уулының сурагына каруу эдип, кожоңдойтон:

Адару деген малым бар.
Адыјок деген уулым бар.
Тобырак кептү токум бар,
Балкаш кептү байым бар.
Ајымаш деген эмееним бар,
Наңка, Кыстан кыстарым бар.

Ийт-Кулак адазының кожоңдорын, эптү сөстөрин јилбиркеп угуп, ого сүүнип, Чочуштаң катап-катап јүзүнјүүр немени сурап туратан.

Ийт-Кулак сегис јаштуда адазы күскиде јада калган. Эмди ол биледе эң ле јаан бала болуп арткан. Балдарын азыраарга Ајымаштың күчи јетпей турарда, таадазы Капшаай јаскыда олорды айылына экелген.

Бу өйдө өскүс-јабыстар кандый јадыры деп көрөргө Кеңиденг наймандардың јайзаңы келген (Капшаай найман сөөктү, олордың јайзаңы Кеңиде тудулган). Јайзаң келеле, мынайда айткан: «Келинди айылга отургузарга Чочуштың уул төрөөндөри јок, оның учун Ајымашты кыстарыла кожо адазына јандырар, јаан уулын дезе мен кожо апаратам».

Капшаай оноң јалтанып, удура сөс айтпай турарда, көс јок јааназы — Баргаа: «Балдар энезиле кожо бисте артсын, олор энезинең айрылып кайда барар?» — деп айдарда, јайзаң ого кизиреп: «Үй кижиде үн јок, мен сенең эрмек сурабай јадырым» — деп кыйгырып чыккан. Бойы Ийт-Кулакты «энем керек јок» деп, айт деп сайгактаган. Ийт-Кулак «энем керек» деп ыйлаарда, јайзаң ачынып, оны сыңгыраткан. Ийт-Кулак коркып, ыйлай-ыйлай, «энем керек јок» деп айдала, эжиктең чыгара јүгүре берген. Уул балазы «энем керек јок» деп айткан дешкилейле Ајымашты Наңка деп кичү кызыла кожо Шоңкор таадазына апарып салгандар. Кача берген Ийт-Кулакты бедреп таппай салала, јайзаң оны Кыстаңла кожо Капшаай таадазында артыргызып койгон.

Чочуш өлгөн кийининде экинчи јылында Капшаай

бала-барказын крестеерге јайгыда Чамалдаң абыстар алдырган. Крестке Капшаай, Баргаа, Ийт-Кулак тўшкендер. Василий Апанаев олорды крестейле, Александр, Варвара, Павел деп аттар берген. Павелдиң адазының адына Василий деп бойының адын береле, оның өбөкөзин таадазының өбөкөзиле адап салган. Оноң улам, Ийт-Кулак, Павел Васильевич Кучияков болуп калган.

Канча јылдың туркунына јаман атту јўрген Ийт-Кулак эмди улуска тўңей атту да болгон болзо, је Капшаайдың айылында ол јалчыга тўңей јўрген. Көп јылдардың туркунына Павел уур иштер бўдўрип, јайдың јаңмырына ödүп, кой кабырып јўретен. Бу өйлөрдө Павелди сўўндиретени — Баргаа јааназының ла Шоңкор таадазының јилбўлў чөрчөктөри болгон. Бу чөрчөктөрди учында П. Кучияк эске алынып, көп сабазын башка-башка бичиктерде кепке базып чыгарган.

П. Кучияк Капшаайга кой кабырып јўрерде, бойы эски бичиктер таап алала, кычырып туратан. Оны таадазы көрўп, Павелди оноң ары ўределе, абыс эдип аларга сананган. Капшаай ол керегинде Василий Апанаевка айткан. Апанаевтың јöби аайыча Капшаай Павелди Чамалга апарып салган. Је Апанаевтың де айылында Павел öрö кўн көрбөгөн. Абыс оны бойына јалчы эдип алган. П. Кучияк Апанаевка эртен турадаң тўшке јетире ölöң, одын белетеп, тўштең ала ўренип туратан. Апанаевтың айылында П. Кучияк тойо курсак јибей, јакшы кийим кийбей јўретен. П. Кучияктың ўренетен кўндери астап, иштейтен өйлöри элбеп туратан. Анайып П. Кучияк Апанаевта бир јылга јуук јўрген.

Бир катап одын јарып турала, малтаның миизин болгобос јанынаң сындырып ийерде, абыс оны «сен малтага тургадый меге нени эдип бердиң?» — дейле, соккон. П. Кучияк ачынган бойынча, Капшаай таадазына јанып келген. Капшаайдың айылында јаскыда кыра тартып, аш салып туратан. Бу ла јастаң ала јайга јетире П. Кучияк Ўзнезиде ўренген.

Кўскиде Капшаай Чамалдагы абыстарла јöптöжип, Челў-Оозында школ ачкан. Школдо ўредўчи болуп Султанов Иван иштеген. Челўдеги школ бир јылга јуук иштейле, Алтыгы Куйумга көчкөн. Бу школдордо П. Кучияк эки јылга јуук ўренген. П. Кучияк ўренип тура, бойы агаш кезип, агаш јарып, тура тудуп туратан.

П. Кучиякка 19 јаш бўде берерде, Капшаай ого Чамалда јаткан Максим Кужлековтыҥ Анна деп кызын алып берген. Је олорго узак јадарга келишпеген. 1916 јылда кўскиде оны кааннаҥ башкарузы öскö алтай улустарла кожо фронтко, тыловой иштерге апарган. Иште П. Кучияк јылга јуук јўрген. Бу öйдö ўйи Чопоштогы адазында јаткан. Июнь айда 1917 јылда тыловой иштерден јанып келеле, П. Кучияк ўйин Куйумга көчўрип экелген. Олор Капшаайдаҥ башка чыгала, Мундус-Коолдыҥ агына тура туткандар. П. Кучияк айыл ичинде иштеп, јаскыда кыра тартып, аш салып туратан. Је бу öйлöрдö Алтайда гражданский јуу башталган. 1919 јылда кўскери кыш Павел Васильевичти актар коркыдып, бойлорыла кожо албанла апаргандар. Олорло бу јылда Кош-Агашка јетире јўргенин Павел Васильевич бойыныҥ јўрўминде «карангуй кўндерге» бодойтон. Мындый учурал П. Кучияк ол öйдö ödўп турган айалгалардыҥ политический учурын јетире билбегенининеҥ улам болгон.

П. Кучияк актардыҥ кылык-јаҥын билеле, олордоҥ 1920 јылда качып келип, Куйумда Тарда-Бажы деп јерде бир кезек улустарла кожо јаткан.

Јайгыда 1920 јылда айыл-јуртына токунап алала, 1924 јылга јетире Мундус-Коолдыҥ агында јатқан. Бу јылдарда П. Кучияк оок-теек иштер иштеп јаткан.

Куйумда аш јакшы бўтпесте, бала-баркалу кижи аш иштеер деп, 1924 јылда кўскиде Чопошко көчкön.

1924—1925 јылдарда П. Кучиякты јурт улус јоктулардыҥ комитединиҥ качызына, ононҥ јуртсоветтиҥ президиумыныҥ членине туткандар. Бу иштер ажыра П. Кучияк бойыныҥ бастыра ийде-кўчин Совет јаҥга, јаҥы јўрўм тöзööрине берген. Бу ок јылдарда П. Кучияк литературный произведениелерди, газеттерди кычырып, бойы алдынаҥ ўренип, улус ортозында агитационный, јартамалду иш öткўрип туратан. Ононҥ улам П. Кучияктыҥ политический билгири де бийиктей берген.

Кўскиде 1925 јылда партияныҥ обкомыныҥ ла облисполкомныҥ командировказы аайынча П. В. Кучияк Кўнчыгыштагы албатылардыҥ Москвадагы Коммунистический университединe ўренерге барган.

Бу университет алдында каранҥуйда јаткан јокту алтай кижиге јаҥыс ла политический суракгарды јакшы

билип аларга арга берген эмес. Москвада П. Кучияк орус албатыныҥ бийик культуразыла, искусствозыла, литературазыла танышкан. П. Кучиякты орус албатыныҥ анчадала художественный литературазы сӱрекей тыҥ јилбиркедетен. Онон улам бойы да андый произведениелер бичиирге кӱӱнзеп туратан. Москвада ӱренип турала, П. Кучияк бойыныҥ бичиген баштапкы ӱлгерлерин «Кызыл Ойрот» газеттиҥ редакциязына ийип туратан. Бу ӱлгерлердиҥ кезиги 1926—1928 јылдарда «Кызыл Ойрот» газетте чыккан. 1928 јылда бойыныҥ «Арбачы» деп баштапкы туујызын баштап бичиген.

1929 јылда П. Кучияк Москвадаҥ јанып келеле, 1931 јылга јетире көчӱп јӱрер айылдыҥ башкараачызы болуп иштеген. Бу јылдарда П. Кучияк көп алтай јурт јерлерге јӱрӱп, культурно-просветительный ле агитационный иш өткӱрген. Ыраак аймактарга јӱрӱп, алтай улусты јаҥы јадын-јӱрӱм төзөөрине кычырып, олорды ӱредетен пунктар ачып, байлардыҥ куурмакту кылык-јаҥына бӱтпезин деп иш өткӱрип туратан. Андый иштерди өткӱрип тура, П. Кучияк алтай улустыҥ јадын-јӱрӱми, кӱӱн-санаазы тӱрген кубулып турганын көрӱп, ого сӱӱнип, оморкоп туратан.

1932—1933 јылдарда Кучияк совпартшколдо ӱредӱчи болуп иштеген. Бу школдо ол колхозты канайда төзөөри јанынаҥ ӱреткен. Мынайда иштегени ониҥ бойына колхозтыҥ учурын терењжиде билип аларга тузалу болгон. П. Кучияктыҥ 30-чы јылдарда бичиген произведениелериниҥ төс учуры — Туулу Алтайда колхозтор канайда төзӧлип турганын ла јаҥы көрӱм-шӱӱлтелӱ улустар бойлорыныҥ классовый өштӱлериле канайда тартыжып турганын көргӱскени. П. Кучияктыҥ общественный ишке эрчимдӱ туружып, бойыныҥ литературный иштерин там ла кичееп турганын албаты јарадып турган.

П. Кучияк 1932 јылда јайгыда писатель Ф. Вайскопф баштап јӱрген немецкий коммунисттерле кожо Туулу Алтайла јоруктап, олорго тилмеш болуп јӱрген. Ол кезинде П. Кучияк бойыныҥ «Ойроттыҥ баштапкы айылчылары» деп очергинде бичиген.

1933 јылда јайгыда П. Кучияк писатель А. Коптелов-ло кожо катап ла узак јорукка атанган. А. Л. Коптелов ол өйдө «Улу көчӱш» деп романына керектӱ материалдар јууп јӱрген. Олор экӱ Туулу Алтайдыҥ көп јерле-

ринде болгон. Ол керегинде А. Коптелов П. В. Кучияк јада калган соңында эске алынып, «Павел Кучияк» деп статьязында бичиген. Анайда јоруктап јўргени П. Кучиякка албатының јадын-јўрўмин билип аларга јаан болужын јетирген. П. Кучияк көргönин-укканын бойының произведениелеринде айдат. Бу öйлöрдö ол бир канча ўлгерлер ле оок куучындар, очерктер бичиген. Олорды автор «Кызыл Ойрот» газетте чыгарып туратан (очерктер: «Шиңжилеткен јуучыл», «Коммунар Тырышкиннинг өлўми», «Таайлу-јеендўнинг куучыны», «Мöрöй» оноң до öскöлöри).

П. Кучияк 1934 јылда советский писательдердиң баштапкы съездинде турушкан. Съездте ол совет литератураның јолы ла өзўми керегинде көп јилбўлў солундар уккан. Мында куучын айткан улус советский литератураның политический ле культурный учурын јартаганын П. Кучияк анчадала јилбиркеп уккан, А. М. Горькийдиң фольклорды јууп, оны шиңдезин деген јакарузына сўўнген.

Съезд тужунда П. Кучияк Сибирьдиң öскö писательдериле кожо А. М. Горькийдиң айылына айылдап, онызла танышкан. А. М. Горький П. Кучияктың колынаң бек тудуп, ого мынайда айткан:

— Бойыңның албатыңның јадын-јўрўмин, канча чöрчöгин бичи.

Бу съездте П. Кучиякты советский писательдердиң членине алган.

П. Кучияк Москвадаң Туулу Алтайга јанып келеле, алтай литератураны öскўрерге бастыра кўчин салган. Алтай јиит писательдердиң ўлгерлерин јууп, олорды художественный јанынаң јазап, 1935 јылда «Совет Ойроттың өзўми» деп јуунты чыгарган. Бу јуунтыга П. Кучияк бойыныңг бир канча ўлгерлерин салган. П. Кучияк јиит поэттерге болужып, алтай литератураны өңгжидип, А. М. Горькийдиң јакылтазын ундыбай туратан. П. Кучияк 1934 јылдың кийининде алтай албатының чўмдў поэзиязына ајарузын көп салган. Ол озо баштап бойының билетен чöрчöктöрин бичиген. Оноң öскö дö чöрчöкчилерденг, кайчылардаң укканын бичиген. Бу фольклорный материалдар јўзўн-јўўр јуунтыларда орустап та, алтайлап та чыккан («Алтай чöрчöктöр» 1937 j., «Алтайдың чöрчöктöри» 1937 j., «Темир-Санаа» 1940 j., «Алтын-

Туујы» 1941 j., «Сартакпай» 1948 j.). П. Кучияк öскö улусла кожо Н. У. Улагашевтең көп кайлап айдар чöрчöктöр бичип алала, олорды литературный јазайла, орустап «Алтай-Бучай», алтайлап «Чöрчöктöр» деп бичиктер эдип 1941 јылда чыгарган.

П. Кучияк албаты чӱмдеген поэзияны јууп, оны кепке базып тура, бойы оноң ӱренип, көп јаңы поэтический, прозаический ле драматический произведениелер бичиген.

П. Кучияктың 1934 јылдың кийининде бичиген художественный произведениелери бойының художественный эп-аргалары да, идейный учуры да јанынаң алдындагы произведениелеринең бийик турат. 1935—1943 јылдарда бичиген произведениелери писательдиң художественный узы öскönин, социалистический реализмге ӱренгенин керелейт, алтай литератураның оноң ары өзӱп баратан јолын көргӱзет.

1934—1935 јылдарда П. Кучияк бичиктер чыгарар издательстводо ло областной радиокомитетте иштеген. 1936 јылда январь айдаң ала јайга јетире П. Кучияк Москвада јаткан. Анда көп писательдерле туштажып, олорды алтай фольклорло таныштырып туратан. Ол керегинде писатель Анна Гарф мынайда бичиген:

«1936 јылда Москвадаң ыраак јок... Пушкино деп јуртта мен Павел Васильевич Кучиякла баштапкы ла катап танышкам... Ол бойы кожоңчы, бијечи, кайчы, сӱрекей кокырчы кижи эмтир...»[1] Ол алтай кожонгды кожоңдогондо, «чын ла учы-тӱби јок тамының ӱстиле брааткандый болотон. Јер тӱбиндеги Эрлик бийдиң ӱни јаркырап тургандый. Тенгери тӱбиндеги ак булуттардың алдында ак-боро·кастар калактажып турганы угулып тургандый».[2] Көп писательдер, фольклористтер П. Кучияктың куучынын јилбиркеп угуп, Алтай јерине келип, алтай албатының чӱмдӱ поэзиязыла таныжарга кӱӱнзегендер. Онойып А. Гарф Алтайга келип, фольклор јуур болуп П. Кучиякла эрмектежип алган.

П. Кучияк Москвада јӱрӱп, сценадаң кожонгдоп, кайлап, комус согуп, алтай албатының искусствозын кӧр-

---

[1] Гарф. Павел Кучияк, альм. «Алтайдың тууларында» № 5, 1954, стр. 22.

[2] Анда ок, стр. 25.

гўскен. Оныҥ биjезин Jаан театрдыҥ артисттери дс ўренгилеп алган. Оны А. Гарф эске алынып айдат:

«..Jаан театрда балетте ойноп турган кезик улус Кучияктыҥ биjезин ўренгилеп те алган. Кучияк чылап, эбирилгилеп турала, эки колды jайа тудуп, токтой тўжеле, база ла катап эбирилер ордына, артисттер кўчтери чыгып, отура тўжетендер».[1]

П. Кучияк jайгыда 1936 jылда Москвадаҥ jанып келеле, көп кайчылардыҥ чөрчөктөрин бичиген. Jайгыда 1937 jылда Туулу Алтайга фольклорист А. Гарф келген. П. Кучияк ла А. Гарф Алтай jериле joруктап, көп чөрчөктөр бичип, учында бир jуўнты эдип чыгаргандар. П. Кучияк уккан чөрчөктөрин бир де эмеш коротпой бичип алатан. Ол керегинде А. Граф эске алынып, мынайда бичиген: «Алтай jериле joруктап jўреле, Кучияк көргөнукканын чек ундыбайтанын мен аjыктап кайкагам... экиўч кўн кайлаган чөрчөкти Кучияк бир ле катап угуп алза, оныҥ бир де сөзин ундыбайтан...»[2]

1937 jылда Кучияк Туулу Алтайдыҥ национальный театрында иштеп, оныҥ ишчилериле кожо бистиҥ ороонныҥ көп городторына jўрўп, кайчы, кожончы, музыкант болуп туратан. Театрда П. Кучияк литературный ишти башкарган. Мында ол бойыныҥ jаҥы пьесаларын бичип, олорды канайда оҥдооры ла канайда ойнооры, өскө тилдеҥ пьесаларды көчўрери керегинде иштерди откўрип туратан.[3]

П. Кучияк писатель болгонына коштой бойы артист те болгон. Ол бойыныҥ бичиген пьесаларында jаантайын ойноп туратан. Бу театрда П. Кучияктыҥ алдындагы бичиген пьесалары тургузылган («Тартыжу», «Актардыҥ ижи», «Тузак», «Өштўлер чакпыда», «Оролор», «Үч кыс», «Ырысту»). Jе П. Кучияктыҥ национальный театрдыҥ репертуарына кошкон эҥ jакшы пьесазы — «Чейнеш» деп драмазы болгон. «Чейнеш» деп драманы көп jерде тургускандар. Оны улус сўрекей jилбиркеп көрөтөн.

Ада-Төрөл учун Улу jууда П. Кучияк турушпаган да

---

[1] Анда ок, стр.. 25.
[2] Анда ок, стр. 26.
[3] С. С. Суразаков. П. В. Кучияк. Горно-Алтайск, 1957 j., стр. 46.

болзо, је советский улустың тартыжузына ол бойының художественный сөзиле болушкан. Ол јуу өйинде «Ödүп болбозың!», «Эки гвардеец» деп пьесаларын ла бир канча үлгерлерин бичиген. Олордо П. Кучияк јуу өйиндеги советский улустың көрүмјилү ижин ле советский јуучылдардың ат-нерелү тартыжузын көргүскен, советский улусты бистиң калапту өштүбисле тартыжарына кычырган.

П. В. Кучияк 2 июльда 1943 јылда Горно-Алтайскта јада калган.

П. Кучияк алтай литературның өзүмине сүрекей јаан салтарын јетирген. Оның бичиген произведениелери алтай албатының јадын-јүрүмиле чике колбулу. П. Кучияктың творчествозы алтай албатының советский өйдө өзүп келген чындык јолын көргүскен, оның литературазының оног ары јаранатан эп-аргаларын ачкан.

П. Кучияктың произведениелерин јаңыс ла алтай улус јилбиркеп кычырып турган эмес. Оның произведениелерин бистиң ороонның өскө дө албатылары сүүп, јилбиркеп кычырып јат.

П. В. КУЧИЯКТЫҢ ҮЛГЕРЛЕРИ ЛЕ ТУУЈЫЛАРЫ

П. Кучияк бойының литературный творчествозын үлгерлерден баштаган. Поэттиң 20 јылдарда бичиген үлгерлери ол өйдө алтай албатының јадын-јүрүмиле, оның амадузыла чике колбулу. Темдектезе, университетте үренип тура, бичиген үлгерлери бойлорының художественный эп-аргалары јанынаң бир канча уйан да болзо, је бу үлгерлерден бис алтай улустың ол өйдөги ижин ле олордың једимдерин билип алар аргабыс бар. Андый произведениелерге «Алтай үй улустар угаар», «Октябрь күн» (1926 j.), «Комсомолго кычыруум», «Октябрьга айдар мак сөзибис», «КУТВ-тың кожоңы» (1927 j.), «Бичикчилерге кычыру» (1928 j.) деп үлгерлер, «Кам ла јарлык өнгин толужып јат» деп куучын ла оног до өскөзи келижип јат.

Бу үлгерлер «Кызыл Ойрот» газетте чыккан. Үлгерлердиң ады олордың учурын јарт көргүзип јат. Бу үлгер-

лерде П. Кучияк алтай улусты бичик-биликке, ӱредӱге ле јаҥы јайым јадын-јӱрӱм төзӧӧрине кычырат; јашӧскӱрим ле комсомолдор большевиктердиҥ сӧзинеҥ туура баспай јӱрзин деп айдат; советский ӧйдӧ ӱй улустар эр улусла теҥ праволу боло бергенин јартайт; кааңды јок эдип, ончо албатыга ырыс берген Октябрьды ла улу Ленинди мактайт. Бу керектер 20 јылдардагы советский литератураныҥ төс темазы болгон, оныҥ учун П. В. Кучияктыҥ поэзиязында бу керектер база көргӱзилген.

П. Кучияк университетте ӱренип тура, орус поэттердеҥ бойы ӱренип, олордыҥ произведениелерин кычырып, јадын-јӱрӱмди тереҥжиде шиҥдеп, бойыныҥ тутактарын тӱзеп, 1930—1935 јылдарда бир кезек ӱлгерлер ле туујылар бичиген.

П. Кучияктыҥ бу ӧйлӧрдӧ бичиген ӱлгерлери ле туујылары, алдындагызына көрӧ, бойлорыныҥ учуры да, художественный эп-аргалары да јанынаҥ бийик турат. Бу ӱлгерлерде поэт көп сабазында политический ле социальный сурактарды ла Туулу Алтайдагы јаҥы кубулталарды, колхоз төзӧлип турганын көргӱзет.

Поэттиҥ 1930—1935 јылдардагы поэтический произведениелери П. Кучияк писательдиҥ чындык јолына кирип турганын керелейт. Ӱлгерлердиҥ көп сабазы «Совет Ойроттыҥ ӧзӱми» (1935 j.) деп јуунтыда чыккан: «Ойроттыҥ он јылына», «Уткуул», «Ойрот космомолдорыныҥ он јылына», «Бригадир», «Айу аҥдаганы». Ого коштой П. Кучияк бу јуунтыга алтай албатыныҥ јаҥы кожоҥдорын литературный эдип јазайла, салган: «Колхозчылардыҥ кожоҥы», «Революционный кожоҥдор», «Озогы бат-ракгардыҥ эмдиги кожоҥы», «Ленинге мак кожоҥ», «Бичикчи болгонына сӱгӱнген кожоҥ», «Комсомолдыҥ кожоҥы», «Комсомолго мак кожоҥ», «Огош балдарга мак кожоҥ», «Культура». Ӱлгерлер бойлорыныҥ учуры јанынаҥ јаҥы культура, сӱӱмјилӱ јадын-јӱрӱм төзӧп турган алтай улустыҥ ижин, көрӱм-шӱӱлтезин ле јеҥӱлерин көргӱзет. Поэттиҥ кезик ӱлгерлери ле кожоҥдоры Совет башкаруга ла төрӧл партияга баштадып өткӧн алтай албатыныҥ јолын көргӱзет. Бу ӱлгерлерде, 20 јылдардагызына көрӧ, јаҥы советский кижиниҥ сӱр-кебери художественный эп-аргаларла чокум јуралат.

Је андый да болзо, П. Кучияктыҥ 1930—1935 јылдардагы бичиген ӱлгерлери алтай фольклордыҥ эп-ар-

галарынаҥ јакшы аҥыланбаган; ўлгерлердиҥ көп сабазы кандый бир байрам кўнге учурлалган.

П. Кучияктыҥ 30-чы јылдардыҥ баштапкы јарымызында бичиген поэтический произведениелериниҥ эҥ ле јакшызы «Арбачы» (1928—1932 j. j.) деп туујы ла «Бригадир» (1933), «Аҥчы», «Чамал» (1935) деп ўлгерлер болуп јат.

«Арбачы» — П. Кучияктыҥ баштапкы јаан поэтический производениези.

Туујыда П. Кучияк озогыдагы јокту алтай улустыҥ, анчадала ўй улустыҥ, кўч јўрўмин ле советский өйдө олордыҥ јайым јадын-јўрўмге једип алганын көргўзет. Бу эки өйдөги эки башка јадын-јўрўмниҥ социальный учурын поэт јартап, озогы јаҥга эмдиги јаҥды удура тургузып, Улу Октябрьский революцияныҥ алтай албатыга јетирген јаркынду болужын темдектейт.

П. Кучияк јокту алтай улустыҥ Октябрьский революциядаҥ озо кыйынду јадынын ла эмдиги өйдөги ырысту јўрўмин Арбачы деп јокту алтай кыстыҥ сўркебери ажыра көргўзет. Озогы тужунда јокту-јойу улус өрө кўн көрбөйтөн. Олордыҥ кўчин байлар, јайзаҥдар јалы јокко јигилеп туратан. Андый јокту алтай улус Арбачыныҥ ада-энези болгон. Олор «бай-кулактарга иштегилеп, акту кўчин олорго берип, јаҥыс кызын эркелеп азырап» јаткан. Арбачыныҥ ада-энези канча да кире байларга иштеген болзо, је алымнаҥ, төлўдеҥ айрылбайтан. Олор «алымга кыстырып, јаҥыс кару кызын» Јабы байдыҥ алты јашту уулына «јалы јок јалчы» эдип берип ийген. Арбачыныҥ ада-энези Јабы байдаҥ јалтанып, оноҥ туура эрмек айдарга коркып, арга јокто балазын байга кул эдерге берген. Олор билип јат — бербезе, тўҥей ле бай олордоҥ Арбачыны блаап алар. Арбачыныҥ ада-энези «јөөжөлў, акчалу Јабы байдаҥ» камаанду болгон. Олордо кандый да ўн јок.

Арбачыныҥ ада-энези ол өйдөги јадын-јўрўмге темигип калган. Оноҥ өскө јўрўмди олор билбеген. Олор алтай албатыныҥ јаҥдаган јаҥыла бек колбулу болгон. Ол јаҥдар качан да бузулбас болор деп бодогондор. Арбачыныҥ ада-энези темигип калган андый јаҥдардаҥ айрылып болбой јат. Олор Арбачыдаҥ бир де јөп јогынаҥ оны байдыҥ уулына бергилейт. Арбачы «келин болуп барала, артай-кертей» берерде, оны Јабы бай јурты-

наң чыгара сўрўп ийген. Арбачы ада-энезиниң айылына ойто јанып келерде, олор ачыныжып, јаңдаган јанла јатпаган учун, ого чугулданышкылайт:

Ада-өбөкө јаңыла јатпай,
Айрылып келген керегиң не?
Бала барган јерге јуртайтан.
Балтырган чыккан јерге өзөтөн.
Таш таштаган јерге јадатан.
Тамдала чыккан јерге өзөтөн.
Кыс барган јерге јуртайтан.
Ўлген кудай салымыла,
Ўч Курбустан бычуула
Ўргўлјиге јуртабай,
Ўлтўреп-самтырап не келдиң?...

Арбачыныҥ ада-энези мындый јаҥга тайанып, кызын ойто ийерге санангылайт. Арбачы байдыҥ уулын сўўбей де турган болзо, је ада-энези, төрөөндөри онула јатсын деп Арбачыга айдат. Алтай јанла кижиге барган кыс бала айрылбас учурлу, анда кандый да кўч болзо, јадар учурлу. Келин айрылып, јанып келзе, ол јаан уйатка тўҥей бодолотон. Онын учун Арбачыныҥ ада-энези «уйатка» тўшпеске кызын ойто Јабы байдыҥ айылына ийерге санангылайт.

П. Кучияк Арбачыныҥ ада-энезиниҥ јадын-јўрўми, иштеген ижи ле кўўн-санаазы ажыра базынчыкта јаткан јокту алтай улусты көргўзет. Олор бойлорыныҥ јаҥдарына курчадып, озогы јўрўмге јаба бастырып койгондый билдирет. Олор јакшы јадарга сананып та турган болзо, је ого канайып једип алатанын билгилебей јат. Онын учун мындый кўч айалгада јаткан јокту улус Алтайыныҥ јаражын да көрбөгөн, јакшы јўрўм де јўрбеген. Андый улусты Јабыдый байларга кулданарга јеҥил болгон. Байлар јоктуларды буру јогынаҥ базынганда, олорго удура кату сөс айдатан улус Алтайда јок болгон. Онын учун Арбачыныҥ ада-энези Јабы байла тартыжарыныҥ ордына, ого јалынат. Оноҥ улам Арбачыныҥ ада-энези ачымчылу көрўнет. Мындый ачымчылу јадын-јўрўмде јоктулар бойлоры бурулу эмес, ол өйдөги јадын-јўрўмниҥ социальный айалгазы бурулу болуп јат. П. Кучияк оны бу туујыда јарт көргўзет.

«Арбачы» деп туујыныҥ төс геройы — јокту кыс бала. Арбачы, бойыныҥ ада-энези ок чылап, көп кыйын көргөн, уур иштер бўдўрип јўрген. Нениҥ учун П. Ку-

чияк Арбачыны туујының төс геройы эдип көргүскен дезе, озогы Алтайда бастыра јоктулардың јадын-јүрүминең јокту үй улустың јүрүми сүрекей күч айалгада болгон. Үй улустың базынчыктагы јүрүми ажыра П. Кучияк јокту алтай улустың јаркыны јок уур јадынын чокум көргүзет.

П. Кучияктың көп произведениелеринде үй улустың озогыдагы уур јадыны ла эмдиги өйдө олордың јайым јүрүми керегинде айдылат: «Тойчы», «Јаңгардың өлүми», «Арбачы», «Чейнеш» ле оноң до өскөлөри.

«Арбачы» ла «Чейнеш» анчадала бойлорының төс учуры аайынча јуук произведениелер. Бу туујыда ла пьесада озогыдагы Туулу Алтайда јокту үй улус улу Октябрьский социалистический революцияда ла гражданский јууда эрчимдү туружып, бойлорына јайым јадын-јүрүм јуулап алгылайт. Арбачы ла Чейнештиң өскөн айалгалары ла өткөн јолдоры түңгей. Арбачы — јокту кыс, Чейнеш ок чылап, байга кул болгон. Арбачы ада-энезиниң сөзинең туура барбайтан уккур, јобош бала болгон. Јабы бай Арбачының иштеңкейин көрүп, оның ада-энезин «алымга кыстап», кызын алты јашту уулына алып берген. Је Арбачы көөркий келин болордың ордына јайнулу күндерди көп көрүп, көзиниң јажын көп төгөт. «Јалы јокко кулданарга, јалчы биске качан да болор, јаанап келзе уулыбыс бойы билгей јуртайтанын» —деп, Јабы байдың айтканы оның амадузын јарт көргүзет. Јабы байдың айылында јокту Арбачы «кир дегенде —кулга бодолду, чык дегенде — ийтке түңгей» јүрген. Мында Арбачы сыраңай ла күч иштер бүдүрет. «Амыры јоктоң иштенип, арка-мойыны сыстап» та турза,

Кыштың өткүн соокторында
Кату иштерди бүдүрзе де,
Јайдың јаңмырына бастырып,
Јаланда кой кыбырза да,

«иштеген ижиң јакшы» деп, кайын адазы айтпайтан, «ичингде курсагың тойу ба?» деп, кайын энези сурабайтан. Оның ордына «Казан балкажын шыба!» — деп, «Кара јоргоны ээрте!» — деп, эзирик кайыны кыйгыратан. «Талкан-көчөни соксын!», — деп, кайын энези јылаңдый шыркырайтан. «Бажында бөрүк јок, јардында тоның јок келгең» — деп, Арбычыны сөгөтөндөр.

Мындый уур јадын-јўрўмнең улам «јараш бўткен Арбачы бойы, јаш өлөңдий чалдыгып», айылдың ачу ыжына «алтын көстөри» артап, чагы-кўчи чыга берерде. Јабы бай оны «көгөргөнчө согуп», учында кубарганча челдеген «куу сөөктий» Арбачыны айылынаң чыгара сўрўп ийген. Арбачының мындый базынчыкту јўрўмине поэт бойы санааркап, оныла кожо кородоп, Арбачы керегинде көп јылу сөстөр айдат. Арбачыны «јаскы чечекке» тўңдейт, оның көзи «алтынга» тўңей, бойы дезе «кызыл чечектий кыс» деп айдат. Арбачыны јартап турган сөстөр: «айланайын», «көөркий», «бараксан», «кайран». Арбачының јўрўми мынаң ары оноң кўч болорын поэт ажындыра билип, ого јўреги сыстап, бойы ачынып, Арбачыга айдат:

Арбачы! Аданг-энең јокту,
Айрып сени албас.
Байларла јеңгижейин дезе,
Јалынган јўректери тыгынбас!
Байдың малдары аркада толо,
Тўңўрлў камдар ого болужат.
Алтын, мөңўни кайырчакка батпас,
Камчылу јайзаңдар оны коорыйт.

Оның учун байдың да болзо, јайзаңның да болзо Арбачыдый јокту улуска болушпазы јарт болгон. Је автор оны бойы көрўп те турза, Арбачы билбей јат. Кўчин јидирген јокту Арбачы јайзанга комудалду келерде, «камчылу» јайзаң оны электеп, јамандап, бойын бурулап, чыгара сўрўп ийген.

Арбачыдый јоктулар ол өйдө «канча јылга јоголгон кўчин кемнең некеерин билбей јўретен». Олор јыргалду јўрўмди јаңыс ла «тўжинде көрөтөн». Бойының андый јўрўми керегинде Арбычы ачымчылу кожоңдойт:

Јажыл торко пладым
Јааш суузына оңго берт,
Јаш мениң јўрўмим
Албан-кыйынга тўже берт...
Кыс тужундагы кийимим
Отко какшап јыртылды.
Кызыл-марал јаражым
Ышла кожо ол чыкты.
Колго кирбес сен, салкын,
Кайдаар учтың болбогой?
Комудалыма килейтен
Коручылдар кайда болбогой?...

Арбачыныӈ комудалду кожоӈы озогы јокту алтайлардыӈ кожоӈы болуп көрӱнет. Андый кожоӈ, онту-сыгыт озогы Алтайдыӈ кобы-јиктеринде, тайга-таштарында көп угулып турарда, јокту-јойу улус «кан ичеечилерге» удура кату сӧс айтпаган, јайым јӱрери учун сананбаган деп айдарга болбос. Олордыӈ «көксинде ачу-корон толгон до» болзо, «көзининӈ јажы кургабайтан да» болзо, мындый јӱрӱмнеӈ канайда айрылатанын билбеген де болзо, је «айу бӱдӱштӱ казыр» байлар, «камчылу јайзаӈдар» бир тужунда јок болорына Арбачыдый јоктулар иженип јӱретенин, олордыӈ «базынчыкту јаӈы» јажына болбозын сезип туратанын туујы јарт көрӱзип јат. Оныӈ учун Арбачы ырысту јӱрӱм келерине иженип, јайзаӈдарга ла байларга кекенип айдат:

Кан ичеечилер, сакыгар,
Бистиӈ ырыс бир туштa келер!
Канча муӈнаӈ кыйналгандар
Слердиӈ ӧлӱмди сакып јадылар!

Арбачыныӈ мындый амадузы, сакыган сакылтазы јаӈыс ла «бир муӈ тогус јӱс он јети јылда» бӱткен. Бу јылда Россияда јаткан көп тоолу ишмекчилер «канду јаӈды» чачып, «каанныӈ генерал-бийлеринеӈ, карды тойбос буржуйлардаӈ, кожойым-байлардаӈ, камчызы коронду јайзаӈдардаӈ, кам-јарлыкчылардаӈ качаннаӈ јуулган кату некелтезин» некеген солун јарды Арбачы сӱӱнчилӱ уткыган.

«Каан ширееденӈ аӈтарылганы», јокту-јойуга јайым ла ырыс келгени — партия ла Лениннииӈ ийдези болгонын Арбачы јилбиркеп уккан.

Арбачыла кожо автор до оморкоп, јоктулардыӈ башчызы ла эӈ ле јуук најызы болгон ойгор Ленин керегинде сӱрекей јилбилӱ ле јаркынду поэтический сӧстӧр айдат:

Ленин—ишмекчи-крестьяннаӈ сӱӱнчизи,
Ленин—кыйнаткан кулдардыӈ ырызы,
Ленин—революция јеӈериниӈ маанызы,
Ленин—јайзаӈ-байлардыӈ ӧлӱми,
Ленин—јоктулардыӈ јалтанбас коручызы,
Ленин—сыраӈай јарык большевик!
Ленин — ойгор, Ленин јалакай,
Ленин—бис јеӈип чыгардыӈ јылдызы!..

Качан албатыны коруган Совет јаӈды ӧштӱлер јок эдерге туруп чыгарда, јоктулар колдорына мылтык

алып, олорло эрчимдӱ тартышкандар. Озогы тужунда шырадаҥ бӧкӧйип калган Арбачыдый јоктулар бу тартыжуда албатыныҥ өштӱлерин јок эделе, советский өйдө јаҥы јадын-јӱрӱм төзӧӧринде турушкандар. Мындый јеҥӱлердиҥ кийининде олордыҥ јӱрӱми де јаранып, кожоҥы да ӱнгӱр, омок угулат.

П. Кучияк туујыда Арбачыны бир аай көргӱспей јат. Арбачы бойы да, ониҥ көрӱм-шӱӱлтези де јаантайын өзӱп турат. Ол јобош, уккур, јадын-јӱрӱмди јакшы билбес јокту баладаҥ учында сӱмелӱ, байларга удура кату сӧс айдаачы, јалтанбас јуучыл, јаҥы јадын-јӱрӱм төзӧӧчи, улус ортозында тоомјы кижи боло берген.

Арбачыныҥ мындый јӱрӱми ле ониҥ өзӱми ажыра П. Кучияк алтай албатыныҥ өзӱп келген исторический јолын көргӱзет. П. Кучияк эмдиги алтай улуска јоктулардыҥ јаҥыс ла озогыдагы кӱч јадынын чике көргӱскен эмес, је Октябрьский революцияныҥ алтай албатыга јетирген болужын, Совет јаҥныҥ учурын јартап, јаан агитационный иш өткӱрген.

Туујы чокум эки бӧлӱкке бӧлинип јат: озогызы ла эмдигизи. Је бу бӧлӱктердиҥ художественный эп-аргалары бойы-бойлорынаҥ аҥыланып јат. Туујыныҥ баштапкы бӧлӱги чокум, јарт тилле бичилген. Мында автор алтай албатыныҥ кеп сӧстӧриле, кожоҥдорыла, чӱмдӱ сӧстӧриле билгир тузаланган. Олор тегин ле айдылган эмес, кандый бир сӱр-кеберди јартап јат. Ого коштой кандый ла кижиниҥ сӧстӧри, кӱӱн-санаазы, јӱрӱми, иштеген ижи башка. Арбачыныҥ озогыда јадыны уур, ониҥ учун сӧстӧри де, кожоҥдоры да комудалду угулат. Арбачыныҥ бу айалгадаҥ тӱрген айрылып болбозын автор билип, ониҥ јӱрӱмине ачынып, ол керегинде кородоп турат. Је Јабы байды П. Кучияк «казыр», «ачап», «јакшыркак», «азулу бӧрӱ» деп айдат. Бу сӧстӧр Јабы байдыҥ кылык-јаҥын, ониҥ тыш кеберин ле ич кеберин јарт көргӱзет. Је «Арбачыныҥ» экинчи бӧлӱгинде бир кезек тутактар бар. Мында көп учуралдар художественный картина ажыра көргӱзилбей, көп сабазында тоололып ла јат (революцияла колбулу кубултулар). Ол кубултулар керегинде автор айдып ла салган. Је олор кандый айалгада өткӧнин, мындый једимге канайып једип алганын поэтке художественный картиналар ажыра көргӱзерге керек болгон.

Туујыда бир кезек једикпестер бар да болзо, је автордың баштапкы ла јаан произведениезинең бис оның, алдындағызына көрө, өзүп келгенин, јаңы поэзияның чындык јолына кирип алганын көрөдис.

Бу туујының кийининде П. Кучияктың поэтический произведениелери јаантайын чыгып, бистиң јиит литератураны оноң ары јарандырып өскүре берген. Ол произведениелер 30 јылдарда Туулу Алтайдагы өдүп турган кубулталарла чике колбулу болуп јат. Андый произведениелердиң бирүзи «Чамал» (1935) деп үлгер.

Бу үлгерди П. Кучияк 30 јылдарда Чамалдың суузында электростанция тудулганына учурлаган. Советский улус озогыдаң бери «кечире кижи баспаган, јылтырашкан мөңкү карын аңдар туйгагы чийбеген» Чамалдың «түрген, шулмус суузын тар эжиктең өткүрип», Туулу Алтайда «Ильичтиң лампочказын» күйдүрип, албатыга «болуш, туза» јетиргенин автор јартаганы—үлгердиң төс учуры болуп јат. Алдында «ак көбүги кайнаган Чамалдың» јанында јаткан алтай улус оны канайда «үйгендеерин», канайда бойына тузалу эдетенин билбей, оноң коркып јүретендер. Эмдиги өйдө улус казыр Чамалга «темирлү буук тургузып», оны јобожыдып, колго тудуп алганына поэт сүүнип, улусла кожо оморкоп турат.

Мындый јилбүлү солунды, «кайкамчыкту јеңүлү иштерди» улус јарадып, ол керегинде «эдискелү јаңы кожоңдор» чүмдеп, Алтайга јайган болуп јат.

П. Кучияк мында Чамалдың эки өйдөги эки башка картиназын јурайт. Озогы тужунда Чамалдың суузы ка-ту, казыр, «агаш, таштарды агыскан», «ак көбүги аңданган», улусты колго туткан деп, поэт көргүзет. Је советский өйдөги улус оны бактырып, ээлеп, бойының колына тутканынаң улам Чамал «јобожып, албатыга тузалу. боло бергенин» көрөдис. Советский улустың «ийделү колдоры», баатырдый күчи Туулу Алтайдың өскө дө сууларын, бийик тууларын јеңип, Төрөлине тузалу эткенин бис П. Кучияктың өскө дө үлгерлеринең көрүп јадыс.

Туулу Алтайдың јаражын, ар-бүткеннің кубулганын, алтай албатының јаңы јадынын көргүскен үлгерлерди поэт анчадала элбек 1935—1943 јылдарда бичиген. Бу произведениелер бойлорының учуры да, художествен-

ный эп-аргалары да јанынаҥ алдындагы ӱлгерлеринеҥ ле туујыларынаҥ бийик турат.

П. Кучияктыҥ бу јылдарда бичиген ӱлгерлеринииҥ көп лӧ сабазы Алтайдыҥ ар-бӱткенин јурап көргӱскен лирика болуп јат. Алтайдыҥ ар-бӱткени керегинде П. Кучияктаҥ озо бир канча писательдер (М. В. Мундус-Эдоков, П. А. Чагат-Строев) бичиген де болзо, је оныҥ ӱлгерлери аҥылу јерде турат.

П. Кучияктыҥ революциядаҥ озогы јадын-јӱрӱми сӱрекей кӱч айалгада ӧткӧн. Ол тужунда алтай улус ар-бӱткеннеҥ јалтанып, оныҥ ийде-кӱчинеҥ коркып јӱретен. Је эмди ар-бӱткенди улустыҥ керсӱ санаазы, баатыр ийде-кӱчи кубултып, јарандырып, оны бактырып, бойына тузалу эдип турганын поэт јарт көрӱп турган. Ар-бӱткен кижиденҥ камаанду болгоны, оныҥ ээзи јаҥы советский кижи боло бергени П. Кучиякты сӱрекей тыҥ кайкаткан.

П. Кучияк ар-бӱткенниҥ сӱрекей байлыгын эмди јарт көрӱп, оныҥ јаражын билип, улусла кожо оморкоп, бойыныҥ сӱӱҥгенин акту јӱрегинеҥ айдып, ол кубулталар керегинде јаҥы јаркынду ӱлгерлер бичиген: «Алтай», «Кадын», «Јас», «Таштар кожоҥдогоны», «Алтын-Көл», «Аржан-суу» ла оноҥ до ӧскӧлӧри. Олордо П. Кучияк эки Алтайды көргӱзет—озогы ла эмдиги. Поэт бойыныҥ «Алтай» деп ӱлгеринде озогы Алтайга айдат:

Сен јараш болгоҥ, је унчукпайтаҥ,
Көксиҥде не барын көргӱспейтеҥ,
Албатыга јарт билдирбей де,
Тӱлтӱйӱп калган туратаҥ...
Сен көп ый көргӧҥ,
Сен көп комудал укканг...
Ол туштa сениҥ јаражыҥды
Мактайтан кижи чыкпайтан.
Оҥдоп болбос кеен чӱминҥди
Чӱмдеп кепке баспайтан...

Эмди ӧскӧ ӧй, ӧскӧ јадын-јӱрӱм. Советский кижи ар-бӱткеннеҥ бийик туруп, оны колго тутканын поэт көрӱп, јаранып турган Алтай керегинде јылу, кӧдӱринги сӧстӧр айдат:

Качан да чыгарбаганҥ кереезиҥди
Совет улузына јайып бердиҥ,
Кату бӱткен чырайыҥды
Јажыл торкодоҥ јымжак эттиҥ!..

Сен нени де кысканар күүниң јок,
Сениң кайырчагың ончозы ачык,
Кармандарың толтыра алтын!
Не ле јөөжөң ээзин тапкан, —
Бойың билериң биске берерин!

Алтайдың ар-бүткени керегинде үлгерлеринде П. Кучияк јаңы кубулталарды алтай албатының ырысту јадын-јүрүмиле, оның јаңы једимдериле колбоп көргүзет. Бистиң албатының ижинде кандый ла солундар болгондо, поэт оны үлгеринде көргүзет. Онойып, Чамалдың суузын «тар эжиктең өткүрип» электростанция туткан («Чамал»), «канча үйе өткөнчө», калыктың јүрегин туткан Кадынды «кечире күр» салганын («Кадын»), «Ороктойдың чокыр таштарын» советский улус кодорып, төрөлистиң јаан өргөөзин чүмдеерге» ийип турганын («Таштар кожоңдогоны») поэт бойының поэзиязында көргүзет.

П. Кучияктың үлгерлеринде ар-бүткен тынду болуп көрүнет. Поэт олорло куучындажып турат. Онойып поэт Алтын-Көлгө келип, оның јаражын көрүп, онила эрмектешкенин мынайда јартайт:

Мен база сениң јарадынгда,
Айылдап келген ајыктап турум...
Сени кижи канайда сүүбес?
Сен Алтайдың сууларының күскүзи...
Тузаң биске јеткен учун,
Алкыш болзын, Алтын-Көл.

Је Алтын-Көл ого каруузын мынайда берет:

Мениң ийдем качан да түгенбес!
Алтайда өскөн агаштарга
Бирдең јылдысты күзеп берерим.
Албаты аргалу јадарына
Алтынду кабымды ачарым!..

Онойып ок Ороктойдың мрамор таштары автомашиналарга отурып, Москва јаар «кожоңдожып» брааткканын, Кадынның «белин кечире күр саларда», оның «күлүмзиреп каткырганын» бис П. Кучияктың үлгерлеринең база көрөдис.

Поэттиң анайда көргүскени тегин эмес. Советский кижи ар-бүткенле јөптү куучындажып, билижип турганы ажыра П. Кучияк кижи ле ар-бүткен эмдиги өйдө бирлик болгонын, кижи ар-бүткенди бойына тузалу эдип кубултып, оны јарандырып турганын јартайт.

Поэт ар-бӱткенниӈ јаӈыс ла тургуза өйдө кубулып, албатыга тузалу болуп турганын көрӱп турган эмес. Ар-бӱткен советский улуска мынаӈ да ары бойыныӈ байлык јөөжөзин ачып, олорго јаӈы јадын-јӱрӱм төзөөргө јаан тузазын јетирерин поэт ажындыра көрӱп јат. Ониӈ учун П. Кучияк Алтын-Көлгө айдат:

Эмди де сенеӈ көрөрим көп,
Мениӈ көзим озолодо көрөт:
Сениӈ кеен јалбак сыртыӈда,
Јымжак јорукту керептер јӱрер,
Јарадыӈда јаткан деремнелерде,
Јаркынду јылдыстар јарыыр...

П. Кучияк Алтайдыӈ јаранганы, ониӈ кубулып турган ар-бӱткени керегинде бичигенде, оны бистиӈ советский Төрөлистиӈ јаӈы једимдеринеӈ, кубулталарынаӈ аӈылабай јат. Алтайдыӈ өзӱп, јаранып турганы — ол советский ороонныӈ өзӱми, алтай улустыӈ јеӈӱлери, советский улустыӈ текши једимдери деп, автор көргӱзет. Алтай албаты бойыныӈ Алтайын сӱӱгени — ол Төрөлин сӱӱгени деп, поэт айдат. Ониӈ учун Кадынды кечире кӱр салганы јаӈыс ла алтай албатыга керектӱ эмес, ол бистиӈ ороондо социализм төзөөрине болушту; Алтайдыӈ байлык јөөжөзин ачканы — ол бастыра совет албатыныӈ бӱдӱрген иштери.

Кучияк бойыныӈ ӱлгерлеринде јаӈыс ла Алтайдыӈ јаражын мактап, ониӈ кубулып турганын көргӱскен эмес. Поэт ар-бӱткениӈ лириказы ажыра советский ороонын јарандырып турган кижиниӈ ийде-кӱчин, ижин, ониӈ једимдерин ле јеӈӱлерин, јаӈы кӱӱн-санаазын ла көрӱм-шӱӱлтезин јартайт. Андый кижи јаӈы јадын-јӱрӱм төзөп, јаан кубулталар эдип, сӱӱген Төрөлин оноӈ ары өскӱрип, байыдып турганын бис поэттиӈ 1935 јылдаӈ ала 1943 јылга јетире бичиген поэтический произведениелериненеӈ көрөдис. Онойып П. Кучияк озогыдагы «кунукчылду јобош» Чопош («Чопош») эмди «каткылу, омок» боло бергенин, ониӈ «јабызак өскөн улустары» советский өйдө «јаркынду јадынга киргенин, јараштыра јӱрӱмин јазаганын, јаӈыс кижидий» нак болгонын, «коммунизмге баратан» чындык јолго кирип алганын советский јаӈы кижиниӈ ийде-кӱчиле, ониӈ керсӱ кӱӱн-санаазыла колбоп көргӱзет. Алтайдыӈ «бийик тууларын ажыра, салкын-булуттарын өткӱре солун куучындар экелип» турган радионы («Радио кожоӈы»), ониӈ агын

сууларының јакалай «бек колхозтор» төзөлип, бистиң төрөл јуртысты ичкерледип турганы («Октябрьдың јеңүзи»), алтай «каргандар ла јииттер» «избирательный участокко келгилеп, Союзтың Верховный Соведине кандидаттар көстөгилеп» турганы («Избирательный участокто»), алтайлардың тураларында «Ильичтиң јаркынду лампазы» күйе бергени («Чамал»), колхозтордың јалаңдарында тракторлор, машиналар иштей бергени — бу бастыразы бистиң советский кижиниң Октябрьский революцияның шылтуунда једип алган јаңы јеңүлери деп, поэт айдат.

Алтайдагы јаңы кубулталарды поэт јаңыс ла советский кижиниң ийде-күчиле колбоп эмес, советский албаты мындый једимдерге бистиң төрөл партиябыстың ла советский башкарубыстың шылтуунда једип алганын автор база темдектейт. Оны јаңыс ла поэт бойы билип турган эмес, је бастыра советский улус јарт көрүп јат. Ол керегинде карган колхозчы бойының јаш нөкөрине айдат: «Ашпас күндү Алтайды ойгор Ленин» төзөгөнин, «качан да кубулбас кеен јасты» улу партиябыс экелгенин билер керек («Јас»). Алтай албатыга «Јаркынду күнди», ырысту јүрүмди партия бергенин поэт «Алтын таңдак јарыды» деген туужызында анчадала чокум, јарт көргүскен. Туужының төс шүүлтези — озогы тужунда карангуйда ла базынчыкта јаткан јокту алтай кижи Улу Октябрьский революцияның шылтуунда өрө көдүрилип, көзин ачып, Алтайдың «ару кейиле тынып», јаңы јүрүм төзөп, јайым јада бергени болуп јат.

Туужының төс геройы — Аңчы деп јокту кижи. Аңчы озогы тужунда, Арбачы, Јаңар, Чейнеш ок чылап, көп кыйын көргөн.

Баладаң ала байларга иштеген,
Канча күчин тегин берген.
Арт учында келерде,
Јардына кийер кийими јок,
Аштаганын тойгызар курсагы јок,
Аңдап јүрүп тапканын
Алым деп байлар алатан,
Калан деп јайзаңдар алатан,
Тарту деп камдар алатан...
Колдорынаң блаап алгылайтан,
Конорго амыр бергилебейтен...

Је Анчы «јаркынду күн кайдаң көрүнерин, јакшы ырысты кем берерин, ачанадаң оны өлтүрбей» айрып алатан «алып баатыр кайда барын» билбеген де, көрбөгөн дө. Оның учун Анчыдый јоктулардың јүректери јаантайын сыстап јүретен, эки көзиниң јажы «качан да кургабайтан» болгон.

Анчыдый јоктулар мындый күч јадын-јүрүмнең јаңыс ла Улу Октябрьский революцияның шылтуунда айрылганын П. Кучияк јарт көргүзет.

Алтайда «алтын таңдак јарыганын» сүүнчилү, јайым јадын-јүрүм боло бергенин алтай албаты баатыр бүткен ойгор Лениннің адыла колбойт. Ленин јоктуларга ак-јарыкты көргүскен учун, ырысту јадынның јолын ачкан учун алтай албаты оны мактап, үргүлјиге ундыбазыс деп, ол керегинде сүрекей јаркынду сөстөр айдат:

Сенің берген кайкалыңды
Мактап кожондоорыс, Ленин!
Баланың балазына болгожын,
Ойгор сөзиң ундыбазыс, Ленин!
Албатының кожоңы
Үргүлјиге токтобос.
Алтайдың јараш куштары,
Ак чечектү өлөңдөри,
Јажыл бурлу агаштары,
Коркурап аккан суулары
Сениң адыңды угала,
Үргүлјиге сени сүүп,
База кожондоор, Ленин!

Бу сөстөр Коммунистический партияның ла бастыра ишкүчиле јаткандардың башчызына — Ленинге алтай албатының акту јүрегинең айткан быйаны болуп јат.

Ойгор башчыбыстың көргүскениле, большевик партияның баштаганыла Анчыдый јоктулар «торко тонду Торјындый байлардың, көпти кыйнаган Көкшиндий темичилердиң кежирлерин» он јети јылда кыйа тудуп, јайым јада бергени «Кара-Корумның казыр бөрүлерине Колчактың аскын кускундарына» («Аркыт») сүрекей јарабай барган. Оның учун «калыктың күчин јиген казыр өштүлер» Совет деп сөсти алтайларга угуспаска Аркытка келип, олордың «кулагын окло бөктөөргө», «кызыл таңдак көргүспеске, кара көжөгө тартарга» амадагандар. Је «өштүлердиң коронду октарын» «калапту кызыл партизандар» оодо согуп, «ак чечек-

тӱ Алтайда» сӱӱнчилӱ кӱн чалыдып, узак ӱйеге кыйналгандарга ырысту јӱрӱм бергенин поэт јартайт.

Советский улустың мындый улу јеңӱлерин ле једимдерин кажы ла кижи јарт билип, сӱӱген Төрөлин көрӱмјилӱ ишле там ла јарандырып турганына поэт сӱӱнет. Анайып, койчы төрөл колхозында «эрчимдӱ иштеп, ырыс экелип» турганы («Тушташ»), общественный «малга азырал элбеде эдерге, колхозчылар јазалду чалгыларын колго тудуп», торкодый өлөнгди кезе «чаап турганын» («Бригадир»), «алтан мунгнаң тындуларды өлӱмнең айрып, өзөктө јаткан промколхозко јөөжөни таап» турган аңчының ижин ле јаңы јадын-јӱрӱм төзөп тургандардың тартыжузын («Аңчы») поэт мактайт. Андый тузалу ишти кажы ла кижи өткӱрип турганына поэт оморкойт.

Советский албатының мындый јаан једимдерин өштӱлер көрӱп, ого кӱйӱнип, бистиң улустың амыр-энчӱ ижине каршузын јетирерге амадап, јуу баштаарда, поэт бастыра советский улусла кожо Төрөлин корыырга туруп чыккан. «Энезининг јакылтазы» (1941 j.) деген ӱлгеринде П. Кучияк «кайралду Төрөл Совет јерин канын кысканбай» кажы ла кижи корыыры керегинде айдат. П. Кучияк советский улустың андый кӱӱн-санаазын Ада-Төрөл учун Улу јууга уулын аткарып, ого јакару берип турган карган ӱй кижининг сөстөри ажыра көргӱзет:

Алып-Манаш баатырдый,
Өштӱге килебес кату бол!
Алтай-Буучай баатырдый,
Өлбөс мөңкӱ ийделӱ бол!...
Кӱн јаркынду Төрөлибисти
Кӱчиң кысканбай коры, эркем.
Казыр аңдый фашисттерди
Јск эделе, јан, уулым!

Поэт су-кадыгы коомой болгонынаң улам јууда турушпаган да болзо, је ол немецкий фашисттерди биске јеңип чыгарга бойының курч перозыла, өткӱн сөстөриле болушкан.

П. Кучияк бистиң албатының советский өйдөги улу јеңӱлерин чокум, јарт көргӱзерге, олорды алтай улустың озогыдагы каранғуй, кӱч јадын-јӱрӱмине удура тургузат. Бу эки өйдиң эки башка айалгазын поэт художествен-

ный картиналар ажыра јурап көргүзет. Албатының јадын-јүрүминең алган картиналарды поэт јаңыс ла тоолоп турган эмес, је олорды бойы бойлорыла түңдештирип, советский кижининг јаңы көрүм-шүүлтезин ле једимдерин јартайт. Бу сүр-кеберди јартаарга П. Кучияк албаты чүмдеген поэзияның ритмиказыла, үн-табыжыла, эп-аргаларыла, образный параллелизмле билгир тузаланат. Је андый да болзо, П. Кучияктың үлгерлери фольклордоң ыраак та башка. Үлгерлердиң төс геройы болуп турган јаңы советский кижининг ийде-күчиле, кер-сү сагыжыла бистиң ороонның кандый ла кубулталарын поэт колбой көргүзет. Андый кижи — колхозчы, үредүчи, аңчы кандый да күч айалгалардаң јалтанбай турат. Оның бүдүрген ижи бистиң албатының јадын-јүрүмин там ла јарандырып јат. Поэт алтай албатының јадын-јүрүми, культуразы өзүп турганына сүүнип, оморкоп, ол керегинде јаңы ийделү, бийик поэтический эп-аргалу произведениелер бичиген. Ол произведениелердиң сөстөри кижиге эптү, јилбүлү угулат, кижининг санаазын, кылык-јаңын, бүдүрип турган керектерин иле, чокум көргүзет. Мындый чечен сөстөрдөң улам кижининг сүркебери, јадын-јүрүмниң јүзүн-јүүр картиналары кычырган кижиге корунип тургандый билдирет.

П. Кучияк социалистический реализмниң методыла билгир тузаланып, јаан учурлу ла бийик художественный јилбүлү поэтический произведениелер бичиген. Бу үлгерлер кижини јаңыс ла санандырып турган эмес, је оның јүрегине томылып, кижини сагыш алындырып, терең шүүлте берет.

П. Кучияктың бичиген үлгерлери эмди де бойлорының художественный учурын јылыйтпаган. Поэттиң ачып берген јолыла барып, оноң үренип, эмди көп поэттер бойлорының јилбүлү произведениелерин бичип јат.

Г. Д. ГОЛУБЕВ

П. В. КУЧИЯКТЫҢ ПРОЗАЗЫ

П. В. Кучияк јаңыс ла ӱлгерлерин ле туујыларын бийик художественный кеминде бичип, јаңы алтай литератураны байгыскан эмес, ол алтай прозаны ачып, оныҥ өзӱмин элбек јолло көндӱктирген эҥ баштапкы алтай писатель болуп јат. Бу јолды оноҥ ары кеҥидип јарандырарына ого орус ла өскө дө албатылардыҥ писательдериниҥ творческий ченемелин шиҥдегени, социалистический реализмниҥ методына ӱренгени болушкан.

1925—29 јылдарда Москвада Кӱнчыгыштыҥ албатыларыныҥ Коммунистический университединде ӱренип тура, Кучияк орус албатыныҥ классический литературазыла таныжып алган. Онызы писательдиҥ творческий өзӱмине јаан салтарын јетирген. Учында бойыныҥ литературага келип кирген јолын эске алынып, улу орус поэт А. С. Пушкин јада калганынаҥ бери јӱс јылдыгына учурлаган ӱлгеринде (1937 ј.) ол мынайда бичиген:

Стихтер ле повестьтер бичиирге
Пушкин бисти ӱреткен.

30-чы јылдарга јетире јаҥы төзӧлгӧн алтай литературада прозала бичилген бир канча кичинек произведениелер (куучындар, баснялар, чӧрчӧктӧр) бар болгон. Је ол произведениелер бойыныҥ учуры да, художественный кебери де јанынаҥ јабыс кеминде турган.

Ол өйдө Туулу Алтайда албатыныҥ јебрен өйлӧрдӧҥ бери чӱмдеген байлык поэзиязы текши јерлерде элбеде таркадылган болгон. Албаты чӱмдеген јакшынак поэти-

ческий творчествоны П. Кучияк сӱрекей јакшы билип, бойыныӊ куучындарындагы ла повестьтериндеги көп учуралдарда эӊ јакшызыла элбеде тузаланган. Онызы писательдиӊ творческий өзӱминде јаан учурлу болгон.

Советский ороондогы көпнациональный литератураныӊ ла национальный писательдердиӊ, ол тоодо алтай да писательдердиӊ, өзӱми орус литератураныӊ ийделӱ өзӱмиле чике колбулу болгонын темдектеер керек.

Бистиӊ карындаштык литературалар ортодо башкараачы роль улу орус албатыныӊ литературазына чын берилген. Орус албаты бистиӊ Төрӧлистиӊ өскӧ албатыларына јер ӱстӱнде сыраӊай чындык общественный стройго—социализмге јединерге болушкан чылап ок, орус советский литература карындаштык литератураларды социалистический литератураныӊ элбек јолына чыгарып апарган. Революциядаӊ озо художественный прозазы качан да јок болгон, бойыныӊ литературазы, бӧйыныӊ письменнозы болбогон албатыларда эмди художественный произведениелер бичилген де, бичилип те турулар. Олордыӊ кажы ла јаӊы произведениези авторлордыӊ узы (литературный ченемели) өзӱп турганын керелейт.

П. Кучияктыӊ прозаик болуп өскӧн јолы өрӧ айдылганыла чике колбулу болуп јат. Алтай литературада јаӊы жанрды — прозаны тӧзӧӧргӧ Кучиякка сӱрекей јаан литературный иш бӱдӱрерге келишкен. Совет јаӊ тургузылганыла кожо Туулу Алтайга качан да болбогон јаан культурный ла экономический кубулталар келгенин художественный произведениелер ажыра көргӱзип, ол јаан воспитательный иш өткӱретени — алтай писательдердиӊ јаан ла мактулу кереги болгон.

Областной партийный организация алтай литератураны тӧзӧӧрине ле өскӱрерине јаан ајару салып, ол ӧйдӧги тоолу алтай поэттердиӊ ле драматургтардыӊ, ол тоодо П. Кучияктыӊ да, творческий ижин оноӊ ары көндӱктирерине кичееп, керектӱ айалгаларды јеткилдеп туратан. Партияныӊ килемјизин јакшы билип тура, бойыныӊ јӱрӱмин эске алынып, Кучияк учында мынайда бичиген: «Мен, Ийт-Кулак деп атту кижи, советский писатель болуп алганым, кӱндӱлӱ кижи болгоным Коммунистический партияныӊ, Советский башкаруныӊ шылтузы».

Алтай албатыныҥ элбек јолло ууланган јаҥы јўрўмин литература ажыра көргўзетени, өштўлерле тартыжып, олордыҥ кылык-јаҥын коскорорында литератураныҥ јаан политический учурлузы, каруулу керек болуп турганы Кучиякка јарт болгон. Ол алдында бичик-билик билбеген алтай албатыныҥ јўрўми кыска өйдиҥ туркунына јаранып өҥжигенин акту јўрегинеҥ уткып, партиянын кереги учун тартыжарына бойыныҥ бастыра кўчин ле кўўн-санаазын ууландырган.

Алтай албатыныҥ јаҥы јўрўм төзөп турган эрчимдў ижин, олордыҥ каранғуйдаҥ чыгып, јаҥы јўрўмде ээ болгонын, өштўлерле тартыжып турганын јаҥыс ла ўлгерлер, туујылар ла кожоҥдор ажыра јартайтаны сўрекей кўч болгонын Кучияк ажындыра көргөн. П. Кучиякка прозаический произведениелер бичиирге алтай литературада јозок эдип тайангадый прозала бичиген произведениелер ас болгон. Онын учун бис Кучияктыҥ дневниктерин кычырып, алтайлап прозаны бичиири сўрекей кўч эмтир деп автордыҥ комудаганына көп туштайдыс. 12 февральда 1936 јылда ол дневнигинде мынайда бичийт: «Куучын чийери ўлгер чийеринеҥ мене кўч болотон эмтир. Јеҥдеер ле, кўч јеткенче, јана барыш јок»[1].

«Бу амадузына једер деп, П. Кучияк бойыныҥ байлык билгирин ле творческий ченемелин берип, алтай прозаны ачарында баштапкы алтамды 1932 јылда эткен. Онызы мындый учуралла колбулу болгон. 27 июньда 1932 јылда Туулу Алтайга Германиядаҥ антифашистский писатель Ф. Вайскопф башкарган коммунисттердиҥ делегациязы келген. Олор областтыҥ аймактарына алтай албатыныҥ төзөп турган јаҥы јўрўмиле таныжар деп атанарда, айылчыларга тилмеш болорына партиянын обкомы П. В. Кучиякты ийген. 27 июньнаҥ ала 21 июльга јетире Берлинниҥ келген айылчылар областтыҥ сегис аймагына барып келген. Олорло кожо јўрўп, Кучияк уккан-көргөнин ончозын бичип алала, ол ок јылда «Ойроттыҥ башкы[2] айылчылары» деп баштапкы алтай очерк бичип баштаган. 1933 јылда дезе оны бичик эдип јкепке базып чыгарган.

---

[1] С. С. Суразаков. «П. В. Кучияк», 1957 j., 35 стр.

[2] Башкы — баштапкы.

Кычыраачыларла јуук болорын кичееп, олордыҥ болужын бийик баалап, Кучияк бойыныҥ литературный ижин јаантайын критически шиҥдеп туратан.

«Ойроттыҥ башкы айылчылары» деп бичиктиҥ киреспозинде автор мынайда айдат: «Ол айылчыларла мен кожо јӱреле, олордыҥ Маркстыҥ — Лениннииҥ чын ӱредӱӱн јайып, оныҥ учун јеҥижип јӱргенин көрӧлӧ, јӱрӱмди чийерге сагышка кирди. Неииҥ учун дезе? Ол коммунисттиҥ куучынын Ойроттыҥ акту кӱчиле јаткандары текши укпаган керегинде. Бу бичик мениҥ эҥ башкы кӱчим болуп јат. Айдарда, кажы бир једикпес јери јок деп айдарга болбос, андый јери бар болор керек. Мениҥ сурагым, бу бичикти кычырып, једикпес јерин тӱзедигер. Андый болушты качан да уткып аларым».[1]

Писательдиҥ тӧс амадузы — Алтайдыҥ акту кӱчиле јаткандарын јӱрӱмде болуп турган солундарла текши таныштырары болгон. Ол задачаны П. Кучияк бойыныҥ творчествозында учына јетире јеҥӱлӱ бӱдӱрген. Бичикте автор немецкий коммунисттердиҥ алтайларла куучындажып, капиталистический ороондордо ишмекчилердиҥ јадыны сӱрекей кӱч болгоны, производстводо кызалаҥдар болуп турганы, миллиондор тоолу улус иш јок јӱргени керегинде айдып, ол ок тарыйын совет албатыныҥ кызалаҥы јок, плановый хозяйствозын, совет улус иштеер, амыраар, ӱренер праволу болгонын, Совет ороондо албатылардыҥ экономиказы ла культуразы јылдыҥ сайын тӱрген өзӱп турганын темдектегенин куучындайт. Алтай албаты социализмниҥ общественный стройына кӧчӱп, Кӱнбадыш Европаны ыраак кийининде артыргыскан деп ол коммунисттер куучындаган.

Германиядаҥ келген коммунисттерди Туулу Алтайдыҥ улузы јылу уткып, көп јилбӱлӱ тушташтар ӧткӱргени керегинде автор башка-башка учуралдар ла темдектер ажыра айдат.

Айылчылардыҥ ла Туулу Алтайда ишкӱчиле јаткандардыҥ бойы-бойына берген көп тоолу сурактары јӱзӱн-башка болгон.

Кызыл-Өзӧккӧ келген айылчыларды мындый сурактар јилбиркедет: «Бу јерде озодо кандый улус јаткан?

---

[1] П. В. Кучияк. «Ойроттыҥ башкы айылчылары». 1933 j.

Кандый неме бар болгон? Совхоз качан тӧзӧлгӧн? Канча ишмекчи? Канча мал? Канча аш эткен? План јакшы бӱдӱп јады ба?»

Ырысту, јайым јадынга келген алтай албатының айылчыларга берген карууларында јаңы јӱрӱмди сӱӱп, оны тӧзӧӧр иште эрчимдӱ туружар акту кӱӱни иле көрӱнет:

«Озодо мында монастырь болгон, јер ончозы олордың болгон. Андый да болзо, бисте мындый јылу кажаган јок болгон» — деп каруу эдип, јурттың ээлери айткандар.

Је ончо улус анайда сананган эмес. Колхозторды тӧзӧӧр ишке јаан чаптык эдип, эски јадынды ла јаңды Туулу Алтайга ойто орныктырар кӱӱндӱ јайзаң-байлардың арткан-калгандары кезик улусты чындык јолдоң туура тартарына амадагылайтан.

Јаңы ла тӧзӧлип, өзӱп баштаган колхозтордың јаан учурын јетире эмезе чек аайлап болбогон кезик улус ӧштӱлердиң мекезине бӱдӱп, «бистиң јерде јадын коомойтыды» деп терең ӱшкӱрип јӱрдилер. Андый улусты П. Кучияк айылчыларды апарган унаачының кебери ажыра көргӱзет. Ол айылчыларга мынайда айдат:

— Слердиң капитал јеринде албатының јадыны байла јакшы болор. Бистиң јерде озо јадын эмеш артык болгон, эмди дезе чала коомойтыды.

Андый сӧстӧрди угуп, Германиядаң келген коммунист айылчы унаачының јастыра санаазын ла бӱдӱнбезин јоголтоорго амадап, ого айдат:

— Бистиң јерде јадын коомой, албаты аштап, ачаналап јат. Ишмекчилер иш јок базып јӱрет.

Унаачы чала бӱтпей, катап ла сурайт:

— Тоң ло онойдо јатканы чын эмеш пе?

Айылчы ого јарт каруу берерге, бир макалу темдек айдат:

— Сен јакшы бӱдӱнбей турган болзоң, мениле кожо Берлинге бар. Ого барган соңында ӱч кӱнге иш таап, јадарга јер таап, ичерге курсак таап алзаң, сенің ырызың болзын. Ол өйдө эш-неме таппазаң, катап меге келбе.[1]

---

[1] П. В. Кучияк. «Ойроттың башкы айылчылары», 1933 j. 9 стр.

Айылчылар Туулу Алтайдың јурттарына барып, эл-јонло туштажып, јаңгы јӱрӱмниң шылтуунда келген једимдерди темдектеп, улуска сӧс айдар тужунда оны капиталистический ороондордогы ишкӱчиле јаткандардың шыралу јадын-јӱрӱмиле тӱнгдештирип, јӱрӱмниң јаңгы айалгалары алтай албатыны јаан јеңӱлерге апаратанына алаңзу јогынаң бӱдӱп турган деп, П. Кучияк бу очеркте айдат.

Озогы јӱрӱмде кул ла јалчы болгон јоктулар эмди бойының салымының ээзи болуп, јаңгы јадын-јӱрӱм тӧзӧп турганын П. Кучияк көргӱзет.

Бу ок очеркте П. Кучияк бюрократтың кеберин автобазаның начальниги Зимин деп ишчининг кылыгы ажыра чокум, јарт көргӱсти.

Очерктиң аңылузы незинде дезе, автор уккан-көргӧнин көп сабазында улустың куучындары ажыра көргӱзет. Андый кебер очерктиң тилин ле учурын байыдып, художественный кемин кӧдӱрет.

П. В. Кучияк Туулу Алтайдың текши өзӱмин јилбиркеп көрӱп, јаңгы общественный строй јаан јеңӱлерге једер деп јарт билген. Германиядаң келген айылчылар бу шӱӱлтеге бир де алаңзу јогынаң јӧмӧжип турган-дар. Төрӧлине јанар алдында коммунист Ф. Вайскопф телекейде албатылардың келер өйлӧрдӧги јӱрӱмин ажындыра коруп, мынайда айдат:

«Мен бир де кичӱ алаңзыбай турум бистиң союз (најылык — Г. Г.) бектежерине! Јаранып калган Совет Ойрот Германиянын пролетариат албатызына јозок болорына анайда ок бир де кичӱ алаңзыбай турум, Совет Германияда, социалистический Берлинде мынайда ок јаңыс столдо аш јиирибис, јаңыс сӱмеле јаңыс баштаарыбыс».[1] Бӱгӱнги кӱнде өрӧ айтканы чын неме болоберди.

П. Кучияктың бу баштапкы бичиген очерги художественный јанынаң једикпестӱ де болзо, је анда көргӱзилген картиналар тереҥ шӱӱлтелӱ ле интернациональный јанынаң јаан воспитательный учурлу болуп јат.

1933 јылдаң ала П. Кучияк јаңгы јӱрӱмге учурлаган куучындар ла очерктер бичип, алтай тилле чыгып тур-

---

[1] П. В. К у ч и я к. «Ойроттың башкы айылчылары», 1933 ј., 9 стр.

ган «Кызыл Ойрот» газетте ле бичиктерде кепке базып чыгарарын баштады. Ол тоолу ла јылдардың туркунына (1933—43 јј.) бир канча прозаический произведениелер бичиген. Анайып 1933 јылда бичиген «Темир ат» деп баштапкы куучынын П. Кучияк алтайлардаң ишмекчилер өзүп чыкканына ла техника, машиналар келгенине учурлаган.

Кичинек очерктерде ле куучындарында Кучияк Алтай партизандардың тартыжузын, олордың турумкайын көргүзет. Андый произведениелердиң тоозына «Кызыл партизан Матвей Кузлеков»[1] деп очерк, «Шиңжүлеткен јуучыл» ла «Коммунар Тырышкиннің өлүми» деп куучындар келижет. Јурт хозяйство төзөп турган алтай улустың једимдерине ле олордың јаңы күүн-санаааларының, культуразының бийиктеп өзүп барганына учурлап «Таайлу-јеендүниң куучыны», «Кийис чөйилер, кижи өзөр», «Мөрөй» деп произведениелер бичиген. «Мызаев Тирпан» ла «Большевиктиң јолы»[2] деп очерктеринде Кучияк эки кижиниң эки башка өйдө јүрүп иштегени ле өштүлерле тартышканы керегинде айдат.

Каан јаңы тужунда түбектең чыкпайтан Мызаев Тирпан јаңы јүрүмде тоомјылу, озочыл кижи боло берген. Колхозтың ижин јакшы төзөгөн учун ол Москвага барып, анда «кижи кайкаар немелерди» көрөт. Революцияның алдындагы күч јүрүмин ол эмди түш јеринде болгон немедий эске алынып куучындайт. Тирпан Тырындыш деп бандитти бычактап өлтүреле, көп тоолу улустың тынын өлүмнең корулап алган. Качан ол Москвадаң јанып келерде, колхозчылар оны јылу уткып, оноң јүзүн-јүүр солундар уккылайт.

«Большевиктиң јолы» деген очеркте Апаятов Челекейдиң озогыдагы шыралу јүрүмин, ак бандиттерле эрчимдү тартышканын, оның јаңы јүрүмниң элбек јолына чыкканын көргүзет. Тирпан ла Челекейдиң јүрүми ажыра П. Кучияк алтай албатының шыралу, кыйынду јүрүмнең айрылып, советский өйдө ырысту, јайым јадын-

---

[1] Б. Каирскийдиң көчүргениле бу очерк орус тилле «Красная Ойротия» деп газетте 15 декабрьда 1940 јылда кепке базылып чыккан.

[2] Өрө адалган кичинек очерктер ле куучындар 30-чы јылдардагы газеттерден өскө кепке кайда да чыкпаган.

га келген исторический јолын, өзўмин көргўзет. Ол једимдер — советский јаҥгыҥ ла коммунистический партиянын шылтуузы деп, автор бойыныҥ литературный геройлорыныҥ айтканы ажыра көп катап темдектейт.

1934 јылда, советский писательдердиҥ баштапкы съездине делегат болуп јўрген кийининде, Кучияктыҥ творчествозында, оныҥ санаа-шўўлтелеринде јаан кубулталар болгоны билдирет.

Съездте ол А. А. Ждановтыҥ советский литература керегинде куучынын угуп, Коммунистический партия писательдердиҥ ижин сўрекей бийик баалап, олордыҥ алдында јаан каруулу задачалар тургузып турганын билди...

Съезд тужунда Кучиякты јаҥы төзөлгөн советский писательдердиҥ Союзыныҥ члендерине кожуп алгылады. 3 сентябрьда 1934 јылда Кучияк Сибирьдиҥ өскө дө писательдериле кожо А. М. Горькийдиҥ айылына айылдап јўрген. Горький олорло туштажала, олорды ўйдежип, јакшылажып турарда, П. Кучияктыҥ колынаҥ бек тудуп, јакарган:

— Бойыныҥ албатыҥныҥ јадын-јўрўмин, канча чөрчөгин бичи — деп.

Съездте писательдердиҥ алдына тургузылган каруулу задачаларды ла М. Горькийдиҥ јакарузын бўдўрерге амадап, Кучияк бойыныҥ литературный ижин катап-катап теренгжидип, тематиканы элбедип, бир канча јакшынак произведениелер бичиген. Андый прозаический произведениелердиҥ тоозына «Өскўс-Уул» (1934—1935), «Аза-Јалаҥ» (1936—40), «Оролор» (1939), «Адыјок» деп јетире бичилбеген романныҥ баштапкы главалары келижип јат.

Съездке барып келген кийининде писатель бойыныҥ 1933 јылда кепке базып чыгарган «Темир ат» деп куучынын кычырып көрөлө, оныҥ художественный кемин бийиктедип, геройлордыҥ аттарын ла олордыҥ јаҥ-кылыктарын өскөртип, катап јазап бичиген.

Улустыҥ озогыдаҥ арткан-калган кылыктары јоголып турганы керегинде П. Кучияк 1940 јылда бичиген «Тойчы» деп куучынында айдат.

Бистиҥ ороондо албатылардыҥ јўрўми керегинде 1921 јылда В. И. Ленин мынайда бичиген:

«РСФСР-диң картазын көригер... Оренбургтаң ла Омсктоң түштүк јаар, Томсктоң түндүк јаар учы-куйузы көрүнбес телкем јерлер јадыры. Анда көп тоолу јаан культурный государстволор бадар эди. Је бу бастыра телкем јерлерде патриархальщина, јарымдай кийик јадын ла сыраңай чын кийик јадыннын бойы бийлеп јат».[1]

Алтай албатыныҥ озогыдагы јадыны «сыраңай чын кийик јадыннын бойы» болгонын П. Кучияк бойы көргөн. Эмди ол јүрүм кубулып, јаранып калганы керегинде, «кийик јадынла» јаткан алтай улустыҥ ортозынаҥ иштиҥ озочылдары, техниканы башкарар улус, башкараачы ишчилер, үредүчилер, байлык билгирлү специалисттер өзө бергени керегинде П. Кучияк бойыныҥ произведениелеринде јилбүлү художественный чындык кеберлер ажыра айдат. Онын учун П. Кучияктыҥ јаҥы геройлорыныҥ ырысту јүрүми алтай албатыныҥ озогыдагы күч јадын-јүрүмине удура тургузылат. П. Кучияктыҥ онойдо көргүскени А. М. Горькийдиҥ берген јакарузын бүдүрерге амадаганын керелейт. «Озогызын бис канча ла кире јакшы билзебис, анча ок кире эмдиги өйдө бис төзөп турган јадын-јүрүмниҥ улу учурын тереҥжиде, сүүнчилү оҥдоп, билип аларыбыс» — деп, улу пролетарский писатель айткан.

«Темир ат» деп куучында алтай албаты јаҥы јүрүмди эрчимдү ижиле, үредүзиле ичкерледип турганы керегинде айдылат. Куучыннын төс темазы—алтай улустыҥ ортозынаҥ чыккан баштапкы ишмекчилердиҥ үредүзиле ижи.

«Темир ат» деп куучынды Кучияк 1933 јылда бичийле, кепке базып чыгарган. Ол өйдө таҥ атла кош тартатан јолдорды элбедип, јорукчыларга јаантайын шыра ла өлүм экелетен коркушту боомдорды јара кезип, советский улус Чуйдыҥ кеен јараш јолын јазаган. Ол јолло Туулу Алтайга јаҥы техника, автомашиналар[2] — «темир аттар» келген. Алтайдыҥ јерине автомашиналардыҥ келгени керегинде солун табышты улус сүрекей

---

[1] В. И. Ленин. 32 том, 328 стр.

[2] Чуйдыҥ трактыла баштапкы ла катап 1925 јылда 7 автомашина јоруктап өткөн деп, Л. С. Гурьевич «Ойротия» деп јуунтыда бичийт. (М.-Л. 1937 јыл. 3 стр.).

јилбиркеп уккан. Оны П. Кучияк геройлордың куучындашканы ажыра көргүзет.

Куучыннын төс геройы болуп турган Кичемкей Сонгдобосовтың айылының јанында бир кезек колхозчылар отурып, Кичемкейдиң аймакка барала, машинаны көргөни керегинде куучындаганын угуп, бойлоры ол машина керегинде мынайда куучындашкылайт:

— Талдама јүгүрүк аттар да ого једижип болбой јадылар деп айдыжат.

— Аттаң болгой карлагаш та јетпес ине.

— Јүрүм торт ло чөрчөктөгидий! — деп, бирүзи кожот.

Јүрүмниң јаан культурно-экономический кубултаары чындап та кайкамчылу болгон. Азыйда андый немени алтай улус көрбөгөн дө, ол керегинде укпаган да. Ол өйдөги јүрүмди писатель карган Иркит бойыныҥ озогы јүрүмин эске алынып куучындаганы ажыра сүрекей тереҥ ле билгир көргүзет. Јииттердиҥ куучындаганын узак угуп отурала, буурыл сагалду Иркит мынайда айдат:

— Мынаҥ озо бис Кош-Агашка кош апаратанывыс. Бистиҥ јаткан јерденҥ Кош-Агашка јетире үч јүс беристе. Ого једери бир айдыҥ бажында. О-ой, баш болзын, кезикте кажы бир боомдорго келер болзоҥ, чач бөрүкти өрө көдүреле, таман торт ло тоштый тоҥо берер. Андый јерлерденҥ Кадыннын чаҥкыр, Чуйдыҥ апагаш сууларына канча кире јакшы аттар којойымныҥ товарларыла кожо барды болбогой. Бойыныҥ адын өлтүрип, чыгымдалган кижиге којойымдар болужардыҥ ордына онын калганчы терезин сойып алатан. Эмди јүретени — торт ло јыргал.

— Мен бу јуукта бир азыйгы најымла тушташкам. Кош-Агаштаҥ качан атандыҥ? — деп сурагам. Ол меге бир де кичү кокыр јогынаҥ каруу айдат: «Бүгүн эртен тура». Мен чала тарына да бергем.

Андый түрген јоруктайтаны карган кижиге кайкамчылу болгоны јарт. Је јиит уул Кичемкей Сонгдобосов кайкап турганула коштой «темир аттыҥ тискинин» колго алар деп амадайт. Үредүге онын јолы ачык. Шоферлордын курсына төрт кижи ийер керек деп бичик келерде: «Ончозынаҥ озо мен! Бичи»... — деп, Кичемкей комсомольский организациянын качызына айдат.

Колхозтың талдама күдүчизин, Кичемкейди, комсомол Ийинде ачылган шоферлордың курсына ийген. Үредүге баратанына сүүнип, Кичемкей Унчулай энезине айдат:

— Барадырым эне! Барадырым! Слер чөрчөктөги баатырларды угуп јүргенигер. Олор эр јажына јеткен соңында айылдарына отурбайтан јок по? Онойдо ок мен. «Алтай үстүн айланып јүрүп, ай кеберлү эш табарым».

— Сен кижи аларга сананып алдың ба? — деп, энези сүүне берди.

— Јок, эне, озо баштап чөрчөктөгидий ойгор ат таап алар керек... Мен эртен ыраак јорукка барып јадым. Мениң койлорымды слерге кабыртарга јадылар.

— Сен кандый атты бедреерге турүң? — деп, энези токтоп болбой, уулынаң сурады. — Бисте јеерен ат бар ине.

Кичемкей шоферлордың курсына бararга турганын угала, Унчулай јөпсинбей јат.

— Балыраарга јеткен... сен кайда да барып болбозың... сен мени тыштандырар учурлу — деп, Унчулай бойының уулына айдат.

Кичемкей Соңгдобосов јаңы јүрүмге токтодузы јогынаң јаан алтап кирген болзо, оның карый берген Унчулай энези јүрүмде болуп јаткан керектерди түрген аайлап болбой јат. Озогы тужунда Унчулайдың јүрүми, күчи байлардың ижине берилген. Түни-түжиле байларга тере илеп, тон көктөп, бойының балдарын аштатпаска курсак табатан. Кулга бодолду јүрген үй кижини озогы карангуй јадын-јүрүм, оның кату айалгалары јаба базып койгондый билдирет. Узак өйдиң туркунына јаңдап келген јаңынаң, темигип калган јадынынаң айрыларга ого сүрекей күч.

Энези уулын божотпой, катуланып та турза, је бойының амадузына једер деп, Кичемкей бир де кичү алангзыбайт. Ол энезиниң јастыра санааларын оның озогы јүрүми ажыра јартап берерге амадайт. Алдындагы јүрүмди эске алынып, Кичемкей энезине айдат:

— Манјының койлорын канайда кабырганыбыс слердиң сагышка кирет пе, эне? Соок јаста, јашканду күсте... ödүк јок... Буттарыбыс ол туштa айуның табажына түнгей болгон...

Унчулай оны угуп, кизиреп те турза, је уулының айтканы оның јўрегининг сырангай ла оору јерине барып тийетен. Уулының сөстөринең улам оның санаалары куйундый айланыжып, сагыжына канча тоолу карангуй күндер кирет. «Чындап та, Кичемкей кичў туштa оны тоннының алдына јардыма јўктенип, байга койлорды кабырып, кунукчылду кожонгды күнүң ле кожонгдоп јўретем эмезим бе?» — деп, Унчулай сананат.

Оног озогыдагы комудалду кожогын эске алынат:

Јардымда јўрген јаш балам
Јаанап, эрге јеткей не?
Јажына кыйын ордына
Ырысту конок келгей не?

Энези јўрўмде канча катап ыйлаганын, шыралаганын сананып, эмди уулының айтканыла чала јöпсинип: «Курстанг мойнозо кайдар?»—деп, Кичемкейденг сурайт.

— Јок, эне, јарабас. Комсомолды кайдаар да ийзе, оног јана тўжер јанғы јок. Бу керекке дезе мен бойым суранғам... — деп, Кичемкей энезине айдат.

Унчулай бойының уулының келер ырысту јўрўмин, оның «темир атка» минерге таскап, карган энезин бойына коштой отургузып јўрерин сананып, ўредўге барзын деп јöпсинет.

Унчулай ла Кичемкейдиң кўўн-сагыжы ажыра Кучияк ол öйдöги эки ўйениң — јиит ле карган улустың психологиязын, олордың көрўм-шўўлтелерин көргўзет.

Куру-Кобыга (Ийиндеги школго) келеле, Кичемкей бастыра бойының кўчин ўредўге берет. Комсомолдың јакылтазын бўдўрерине амадап, ол ўредўде учураган канча ла кире кўч суракгарды јеңгип, шофер болуп чыккан.

Оның ўредўзине ле политический өзўмине јаан салтарын орус нököрлöри јетирген. Кичемкейге орус тилге де, бичикке де ўренерге, јанғы техниканы да билип аларга кўч болгон.

Онызын билип тура, комсомольский организацияның качызы Ваня Морозов (учында олор јаан најылар болуп барган), Нюся Чистякова ла оног до öскöлöри Кичемкейдиң ўредўзине ле јўрўмине јаан ајаруны салып, ого болужып туратандар. Нököрлöриниң болужыла баштап алган уур керегин—ўредўни Кичемкей јеңгўлў божодып алган.

Школдо Кичемкей јаҥыс ла шофер болорына ӱренген эмес. Школдо ого эл-јоннын јӧӧжӧзин чеберлейтен бийик санаа база берилген. Качан машиназы јолдо ӱреле берерде, оны ӱч кӱннин туркунына таштабай, бойы аштап та, соокко тоҥуп та тура, сананат:

— Керде-марда шокчылдар табарза, государствоныҥ јӧӧжӧзин калганчы тамчы каным јоголгончо корулаарым!

Оны бу тӱбектеҥ орус нӧкӧрлӧри айрып алат. Ваня ла Нюсяныҥ болужыла Кичемкей машиназын јазап алала, онон ҥ ары кӧндӱге берет.

Мындый чокум керектер ажыра П. Кучияк јаҥы јиит улустыҥ кӱӱн-санаазын, јалтанбас болуп өскӧнин, орус ла алтай албатылардыҥ најылыгын јартайт.

Туулу Алтайда баштапкы алтай ишмекчилердиҥ өзӱмин (Кичемкей Соҥдобосов, Арбын) кӧргӱзип турган тӧс учурлу темазыла коштой, алтай ла орус албатылардыҥ ортозында тургузылган бек најылыгын кӧргӱскени јаан учурлу болуп јат. Бу јилбӱлӱ тема Кучияктыҥ творчествозында кӧп катап учурайт. Онызы тегиндӱ эмес. Октябрьский революцияныҥ кийининде бистиҥ орооныбыста јаткан кӧп тоолу национальностьту албатылардыҥ ӱргӱлјиге бузулбас улу најылыгы там ла тыҥып турганын Кучияк јакшы кӧрӱп, оны бир канча куучындарында («Темир ат», «Өскӱс-Уул», «Тойчы»), «Аза-јаланҥ» деп повезинде, пьесаларында, очерктеринде ле ӱлгерлеринде кӧргӱскен. Онын ҥ орус ла алтай геройлорыныҥ најылыгы јаҥыс ла практический болушта, иште болгон эмес, је олор кезикте бойы-бойын сӱӱжип, ырысту јаҥы биле де тӧзӧгӧнинеҥ бис кӧрӧдис. Олордыҥ ортозында национальный башказы билдирбейт. Куучында кӧргӱзилген орус шофер кыс Нюся Чистякова ла Кичемкей Соҥдобосов учында јуук нӧкӧрлӧр болорында аланҥзу јок. Бистиҥ бӱгӱнги јӱрӱмде керектерди, улустыҥ ортозында најылыкты Кучияк јартап бичиген.

«Темир ат» деп куучынныҥ кийининде Кучияк јаҥы јиит улустыҥ ат-нерелӱ ижин, јаҥы јайым јӱрӱмин, кӧрӱм-шӱӱлтезин кӧргӱзерге амадап, 1934 јылда «Оскӱс-Уул» деп куучынын бичип баштаган.

«Бу бичик Туулу Алтайдыҥ комсомолына менинҥ кӱндӱӱм болзын» деп, автор бажалыктыҥ алдында бичигени — куучыннын ҥ тӧс учурын јартайт.

Ырысту јаңгы јўрўм учун калапту тартыжуда јиттер политический јанынаң өзўп тыңыганы, јангы төзөлгөн комсомольский организацияның јаан воспитательный учурлузы—бу куучынның төс шўўлтези болуп јат. Автор бойының геройлорының өткөн башка-башка јолдорын көргўзет. Олордың кезиктери эски јўрўмнинг јўктўгин белен таштап, јўрўмнинг чике јолына кирип алган. Олор ырысту јўрўмди төзөөрине чаптык эдип турган өштўлерле-байларла, камдарла оноң до өскөлөриле јўрўмин кысканбай, тартышкылап тургандар. Кезиктери дезе јўрўмнинг айалгазын оңдоп болбой, эски кылык-јангга тартылып, азып, коомой кылыктар ла јастыралар эдип, бойлорындый ок јоктуларга каршуузын јетирип туратан. Бу шўўлтени Кучияк Кыпчаков Өскўс-Уул ла Кергилов Элик-Баш деп јиттердинг кеберлери ажыра көргўскен.

Кыпчаков Өскўс-Уул, бойының адазы ок чылап, јаштаң ала Јымжай байга иштеп, кийер кийими де, јиир курсагы да јок јаткан болгон. Элик-Баш деп јокту нөкөрининг јўрўми оноң ыраак барбаган. Олор экилези бойлорының кўчин јаңыс јутпа байга берип, тең шыралап јўргендер.

Октябрьский социалистический революцияның шылтуунда алтай улустың јадын-јўрўминиң айалгазы кезем кубула берген. Алтай улустың јўрўминде јаңы јол, јаңы өй ачылган.

Је андый да болзо, јаңы кубулталардың учурын бастыра алтай улус тўңей билип, јаңыс јолло барган деп айдарга јарабас. Анайып, Өскўс-Уул ла Элик-Баштың алдындагы јўрўмдери тўңей де өткөн болзо, је революцияның кийининдеги јолдоры эки башка болуп барган.

Өскўс-Уул јаңы јўрўмди акту кўўниле уткып, байлардаң јалтанбай, олорло тартыжып турган болзо, Элик-Баш дезе байларга јалынып, олордың меке сөзине кирип, Өскўс-Уулды да јоголторго ченежет. Өскўс-Уул озо баштап өдўп турган айалганы јетире билбей, база азып-тозуп јўрген. Је учында Өскўс-Уул байларла тартыжар ийде-кўчти комсомолдоң алып, оның болужыла «адазының шыралаган шыразынаң» айрылып, чике јолго кирип алган. Аймактаң келген Арапый деп кижиниң комсомол керегинде куучындаганын угала, Өскўс-Уул айдат:

— Мениң комсомолго кирер кўўним бар, кара јаңыс

мениң комсомол болгоным... Јымжай байга ла угулбайтан болзо, јакшы болор эди.

Комсомолго кирер тужунда ол комсомолдың јаан учурын јетире оңдобой, байдаң да коркып јӱрген. Аймактаң келген кижи оның аланзып, коркып турганын көрӱп, ончозын чокум јартап, комсомолдың учурын јакшы аайлап аларына болужат:

— Јымжайдаң бир де эмеш коркыба, Јымжай сени кыстагадый болзо, бис сениң адаанынгды алып, ончобыс туруп чыгарыбыс. Эмди озогы јаң эмес, байларга кул болуп јӱретени јок. Байлар курчыгадый болзо, сениң канча ла јобогон кӱчингди јайа тартып аларыбыс. Сениң адаанына турар улус көп, сен јаңыскан эмезиң — деп айдып, Арапый бойыныҥ төжиндеги «КИМ» темдекти Өскӱс-Уулга сыйлап берген.

«Бу кызыл «КИМ» темдекти акту бойыныҥ кӱчиле јаткандардыҥ јиитөскӱрими от-калапту согуштыҥ ортозынаҥ јуулап алган. Өҥи де кан-кызыл! Сен, кул болгон кижи, бу темдекти төжинге таҥынып јӱр. Комсомол, партия кандый ла јакылта берзе, кыйа баспай, бӱдӱрип јӱр. Өлөр тыныҥды, өзөр јажыҥды кысканба»... — деген Арапыйдыҥ сөстөри Өскӱс-Уулдыҥ санаазынаҥ чыкпай јӱретен. Өскӱс-Уулдыҥ психологиязыныҥ кубулып, оныҥ политический јанынаҥ токтоду јогынаҥ өзӱп турганын П. Кучияк јилбӱлӱ учуралдар ажыра, јииттердиҥ јаҥ-кылыгы ажыра јартап көргӱзет.

Комсомолец Өскӱс-Уул Јымжай байдыҥ айылына келерде, «малды таштаганг» деп, бай ого удура кизиреп чыккан. «Өскӱс-Уулдыҥ, эскидеги чилеп, элеп калган бӧрӱгин алып, колтыгына кыстап, бӧкчӧйӧ чӧгӧдӧп отурар кӱӱни јок болды». Казыр байлардыҥ бийлегенин Совет јаҥ ӱргӱлјиге јок эдип оодо согуп ийгени ого јарт.

Байдыҥ кыйгызын угуп, бойыныҥ ийде-кӱчин эмди билип, Өскӱс-Уул ого удура айдат:

— Мен эмди сеге бажырбайын деп турум. Сӱрекей курчыыр болзоҥ, аймакта Арапый деп кижи бар, ого барып угузарыс.

Өскӱс-Уулдый јоктулардыҥ мындый сөстөри Јымжайдый байларды чочыдып туратан. Ол керегинде Јымжай Элик-Баштыҥ айылына јортып браадала, мынайда сананат:

«Койлор јокто, кодурлу эчки мал болды деген бирӱ-

зи, кааны јокто, ödўктиң чуузына турбас немелер бий болгоны бу туру...»

Öскўс-Уулдың эрчимдў ижи ле оның бўдўрип турган керектери, байлардың јажырып койгон малын таап, јуртсоветке айдап экелгени байларга амыр бербейт. Ол малды Јымжай азырабаган. Бу малды Öскўс-Уул азыраган. Ол бу малды айдап экелеле, албатыга табыштырып јат.

Байларла тартыжарында Öскўс-Уул јаңыскан эмес, онула кожо озочыл санаа-шўўлтелў, кандый ла керекте турумкай комсомолдор туружат. Олорды Јымжайдый байлар эмди чек јенип болбос деп, П. Кучияк јартайт.

Је бастыра улус, Öскўс-Уул чылап, чындык јолло барган эмезин П. Кучияк база көргўзет. Кезик улус советский öйдö јажытту öштўлердиң каршулу кылык-јаңын билбей, олордың мекé-төгўнине бўдўп, кулактар јаар јайылган. Андый кижи бу куучында Элик-Баш болуп јат. Элик-Башты байлар көп јылдардың туркунына кулдангылаган. Олор Элик-Баштың уккурын јакшы билер. Оның учун советский öйдö оны Öскўс-Уулдый чындык улустарла тартышсын деп сайгактагылайт. Анайын Элик-Баштаң Јымжай сурайт: «Öскўс-Уулдың изин јоголто јалмап болгойноң?»

Элик-Баш ол туштa каруузын бербеген. Оның учун бай öскö эп-аргаларды тузаланар деп шўўп алган. «Ўрўп чыгар ийди јок, ўйген сугар ады јок, тербезен болуп öскöн Элик-Баш ого јалынып, јалганчып јўргенин Јымжай бай јакшы көргöн». Бойының кара санаазын бўдўрерге ол кўндўзек «таай» болуп, аракылу тажуур артынып, Элик-Баштың айылына «айылдап» келген. Бу учуралды автор мынайда көргўзет: «Јымжайдың келгенине јаңыс ла Элик-Баш кайкап турган эмес болды, Элик-Баштың аланчыкту айылының ичи де кайкап тургандый болды. «Јымжай айылдың јанына келип тўжерде, Элик-Баш оны уткып, айылынаң јўгўргенче чыгып келеле, оның кайыш чылбырының учынаң тудуп, бöркўн чечеле, колтыгының алдына кыстайт». Ол байдың кандый ла јакылтазын јана баспай бўдўрерге белен болгон. Оның ўйи де «байга арказын көргўспеске айылдаң тескеерлеп» чыгат.

Јымжай јанар деп öрö турарда, «Элик-Баш Јымжайдың эдегине јаба көктöлип калгандый, онула тўп-тўңгей

өрө турды. Байды атка колтыктап миндирелe, јол ортозына јетире ўдежерге» барат.

Јымжай бойыныҥ каршулу керектерин өткўрерге амадап, ониҥ (Элик-Баштыҥ) көзинче Өскўс-Уулды јамандап айдат:

— Өскўс-Уул аймакка барып келеле, бир кезек комсомолдорын көкўдип алган, кем ле кижиниҥ бичикке кирбеген, өҥи де келишпеген малын — ончозын тегин алар, ол улусты тўрмеге сугар деп, курчып турган эмтир. Сениҥ эки-јаҥызыҥ бичикке ончозы чийилген беди?... Је, айдарда бир беш-алты јыл тўрмени иштеп алган эмтириҥ...

Бир јанынаҥ, Јымжайдыҥ мынайда айтканы Элик-Башты коркыдат. Је экинчи јанынаҥ дезе, Өскўс-Уул— ониҥ нөкөри. Ониҥ учун Өскўс-Уулды јоголторго Элик-Баштыҥ јўреги барынбайт.

Бу эки башка санаа-шўўлтелер Элик-Башка амыр бербей, ониҥ јўрегин токунатпай барган. Ониҥ аланзып, санааркап турганын иле көрўп, сўмелў бай Элик-Башты мекелеп айдат:

— Јўрек јууктатпас бир де неме јок. Сен эмеш те коркыба. Тайгада мал бедреп јўрген јерине бе ол эмезе айыл ортозында бир эптў јерге јоголтып сал. Кердемарда сестиргедий болзоҥ, эки кўннеҥ өткўре отурбазыҥ. Бис сени кайдаҥ да айрып аларыбыс.

«Јок, бўдўрип болбозым» деп айдардыҥ ордына, Элик-Баш байга көкўдип, «је, канайдар база, аткан ок јуудаҥ ойто јанбайтан, ийген элчи бийдеҥ ойто јанбайтан, таайларымныҥ айбызын бўдўрер турум» — деп айдала, бойыныҥ сөстөринеҥ бойы ок коркый берген.

Јымжай Элик-Баштыҥ мындый сөстөрине сўўнип, ого јакшы «таай» болуп көрўнерге јапсып турат:

— Мен сеге иженер турум... Мен көп улуска бўтпейтем. Бўгўн сеге иженип турганым неденҥ де артык. Бу керекти сен кыйалта јоктоҥ бўдўретен эмтириҥ.

«Таайдыҥ» сайгагына кирип, Элик-Баш байга кожо јалчы болуп канча јылдардыҥ туркунына шыралап, кыйналып јўрген нөкөрин өлтўрерге јўрўп, Өскўс-Уулды уур шыркалап ийген. Өскўс-Уул өлгөн болор деп, ого ачынып, нени эдерин таппай, бойы адынарга сананган.

— Мен кайттым, нени эттим? Акту көөркийди ниниҥ учун өлтўрдим? Ол меге не јаманын јетирди?..

Элик-Баштың эки башка шүүлтезин автор бу учурал ажыра сүрекей јарт көргүзет.

Комсомолец Өскүс-Уул өлбөгөн. Больницада оның су-кадыгын врач Александров корулап алган. Комсомольский ячейканың членлери улам ла больницага келип, байлардың јажырган малын тапканын, олорло канайда тартыжып турганын куучындаганда, Өскүс-Уул айдары јөк сүүнет.

«Сен јаңыскан эмезиң» деп, Арапыйдың айткан сөзтөри бу тартыжуда Өскүс-Уул чың јаңыскан эмес болгонын керелейт.

Јымжай байдың сайгагына кирген Элик-Баш советский јаргының алдына каруузына турат. Бай оны канча кирези мекелеп, јаан түбекке түжүрип, күчин јип, шыраладала, јаргы болордо, туура качып барганын Элик-Баш көрүп, байдың кылыгын илезине чыгарат. Элик-Баш эмди эски кылык-јаңын таштап, өскө јиитөскүримдер ок чылап, јаңы сүүнчилү јүрүмниң јолына кирет. Оның азыйгы јалынып, јалганчып јүрер психологиязы јоголып, корчойгон сыны түзелип, ол бойының јүрүмине бойы ээ болуп, колхозко киреле, мергендүчи ишчи, чындык советский кижи болуп алган.

Элик-Баш сүмелү байдың мекезине бастырганын Өскүс-Уул јарт билип, оның эткен керегине ачынбай јат. Онызы Элик-Башка сүрекей кайкамчылу немедий билдирет.

Бу куучында алтай јииттерди чындык јолго экелген Совет јаңның, партия ла комсомолдың ийде-күчин, болужын көргүзип тура, П. Кучияк бойының бастыра күүн-санаазын бу јиит геройлорго, јаңы јүрүм төзөөчилерге берген. Советский өйдө төзөлгөн комсомольский организацияга баштапкы ла катап бириккен јиитөскүримниң најылыгын, турумкайын писатель Өскүс-Уулдың ла оның нөкөрлөринiң јакшынак сүр-кеберлери ажыра чокум, јарт јурап көргүскен.

1935 јылда бу куучынды бичип божодоло, бойының прозала бичиир творческий өзүмин сезип, Кучияк 1936 јылда «Аза-Јалаң» деп эң јакшы прозаический произведениезин бичип баштаган.

1929 јылдаң ала 1937 јылга јетире Туулу Алтайдагы ишкүчиле јаткандардың јүрүминде сүрекей јаан экономический ле политический кубулталар өткөн.

Партия ла Советский башкарунын болужыла Туулу Алтайда јаткан алтайлар алдынаң башка јаткан чачыны оок хозяйстволорын бириктирип, јаан коллективный хозяйстволор төзөгөндөр.

Туулу Алтайда коллективизация өткүрер иш јеңилинче өткөн эмес. Бу керек калапту классовый тартыжуда өдүп, көп тоолу буудактарды ла бир канча јастыраларды јеңип чыккан.

Коллективизацияны өткүрген улустың ижин, олордың башка-башка кылык-јаңдарын, күүн-санааларын, јүрүмде өткөн јолдорын, амадуларын Кучияк бойының «Аза-Јалаң» деп прозаический произведениезинде анчадала јарт көрүскен.

Бу өйдө П. Кучияктың творческий ийде-күчи там ла тыңып, писательский узы бийик өзүп турган. Ол алдында бичиген произведениелерин шиңдеп, олордың художественный тутактарын көрүп, бу једикпестерди јоголторго амадаган.

Алдындагы куучындарында Кучияк улустың кеберлерин, кылык-јаңдарын тереңжиде көргүспеген. Классовый өштүлердиң кеберлери чокум, иле јуралган да болзо, је эмдиги өйдөги улустың — колхозчылардың, үредүчилердиң, партийный ла советский ишчилердиң кеберлери ле өткүрип турган иштери јабыс кеминде јарталган.

1933—1936 јылдардагы произведениелеринде П. Кучияк Туулу Алтайда коллективизация канайда өткөни ле коллективизация өйиндеги алтай улустың јадын-јүрүминиң эң јаан учурлу кубулталарын бастыразын көргүспеген болгон. Оның учун ол «Аза-Јалаң» деп повестьтинде бу темага катап бурылганы јолду болуп јат.

Бу повестьтиң төс темазы—Туулу Алтайда коллективизация өткүргени, колхозтордың төзөлгөни ле олордың экономический өзүминиң историязы болуп јат.

Колхозты төзөөринде турушкан озочыл күүн-санаалу улус — Керек-Јок, Күндүбей, Эзе, Челапан ла оноң до өскөлөри болуп јат. Олор озогы тужунда кулдар болуп, электедип, шооттырып јүргендер. Је революцияның шылтузында кынјыларын үзе согуп, классовый өштүлерле тартыжып, олордоң алдындагы кыйынду јүрүми, корон соокко тоңгоны, көстөриниң јаштары акканы, күчтерин тегин јерге јидиргени учун некеп тургандар.

Бу улустардың кулактарла тартыжып, Аза-Јалаңда социалистический бек хозяйство төзөп турганын П. Кучияк сүрекей јилбүлү художественный сүр-кеберлер ле картиналар ажыра иле көргүскен. Јүрүмниң андый јаан картиналарын элбеде көргүзерине П. Кучияк М. А. Шолоховтың «Көдүрилген солок» деген романынаң үренген. Је П. Кучияк «Аза-Јалаң» деп повестытеги геройлордың сүр-кеберлерин, олордың јаң-кылыктарын, јаңы јүрүмди төзөп турганын, олордың классовый тартыжузын алтай албатының јадын-јүрүминең алган.

Марчалу ла Јолду деп эки өзөктиң белтиринде јаткан Аза-Јалаң—јараш актарында мал азырап, јурт туткадый, кыра тартып, аш салгадый эптү кеен јалаңдардың бирүзи. Бу јалаңда ончозынаң озо јурт туткан кижи—чыгым-јеткерденг качан да айрылбайтан, јобош, јалынчак јокту Јорыкчы (Керек-Јоктың адазы) болгон. Јокту Јорыкчыны Аза-Јалаң да түбектерденг айрыбаган. Бу јердиң јакшызын Кудай-Берген деп бай камдардың болужыла јоктулардаң блаап алат. Байдың некелтезин бүдүрип тура, Айду кам Јорыкчыны ла каранғуй јадынга бастырган өскө дө јоктуларды мынайда коркыдат:

— Ой, калак, Јорыкчы, сенинг ле тенегингди, бу Аза-Јалаң көрмөстү, ого ненинг учун көчтинг? Канча үйеденг бери көрмөстү јерди билбезинг бе? Соңдобой, ойто ло көч. Мындагы тургакты чугулдандырган соңында бойыңгды да јок эдер, азыраган балдарың да јер үстүне артпас.

Је камның бу мекези ол ло өйинде јарталат. «Камның сөзине бүткен Јорыкчы өскө јерге көчөргө айылын бузарга јеткелекте, Аза-Јалаңга чымалыдый кыймыраган малын айдаганча, канча јөөжөни коштогон Кудай-Берген бай көчүп, күркүреп келеле, јаан керени айылын тургузып ийди».

Кудай-Берген тургакты чугулдандырбас па? Оны көрмөс алып барбас па? Кудай-Бергеннинг үйине ле балдарына көрмөстөр тийбей турарда, јоктулардың салымы ненинг учун андый күч? Кам олорды токтоду јогынаң ненинг учун коркыдат? — деген јоктулардың сурагына байдың керегин корулаган кам база ла меке-төгүн ажыра каруузын берет. Айду кам эл-јоннның ортозына јүзүнјүүр төгүн куучындар таркадып, ненинг учун Кудай-Бергенге көрмөстөр тийбей турганын, ненинг учун ол «ыры-

сту ла бай» болгонын мынайда јартайт: «Бу кижини Ўлген кудай бойы корулап јат, оныҥ ады да Кудай-Берген болуп тегиндў адалган эмес. Оныҥ ырысту, бай болуп турганы адазынаҥ, Кулјаданҥ, берилген деп айдыжат».

Керек камныҥ тögўнинде эмес, социальный айалгада болгонын П. Кучияк бу повестьте чокум көргўзет.

Аза-Јаланҥда јадып, Кудай-Берген там ары байыган. Је бастыра јööжöзин, малын ол акту кўчиле, бойыныҥ колыла иштеп тапкан эмес, јоктулардыҥ «тер-канын соорып», олордыҥ кўчин јип, Кудай-Бергеннииҥ байыганы јарт.

Јорыкчыны бойына јалчы эдип аларга амадап, Кудай-Берген ого öскö јерге көчöргö бербей, мекелеп айдат:

— Бого артып калыгар, Јорыкчы. Мениҥ јаныма јатсагар, коомой неме слерге болбос. Ары-бери керегеерге јўрерге атты мен берейин, слерденҥ меге болуш керек болгодый болзо, мен сураарым.

Байдыҥ андый «килемјизине» бўдўп, Јорыкчы Кудай-Бергенге өлгöнчö јалчы болгон.

Керек-Јоктыҥ да салымы база андый ок болор эди, је оныҥ јўрўми öскö јолло барган. Керек-Јок, адазы ок чылап, јаштаҥ ала одус алты јылдыҥ туркунына байдыҥ ижин иштеп, кулга бодолду јўрген де болзо, је революцияныҥ болужыла Кудай-Бергеннеҥ айрылып, ырысту, јайым јадынга једип алган.

Улу Октябрьский революцияныҥ келгениле кожо јоктулардыҥ ла байлардыҥ јўрўмдеги јерлери солына берген. Социальный айалгалардыҥ кубулганыла кожо байлардыҥ сайралду јўрўми јоголып калган. Эмди Ўлген кудай бойы да, кам Айду да Кудай-Бергенди албатыныҥ јаргызынаҥ айрып болбос. Алдында јылдарда кыйналып, кул болуп јўрген јоктулар коллективизация башталып турар öйдö Совет јаҥныҥ болужыла Аза-Јаҥныҥ эҥ јакшы јерлерин байлардаҥ алала, мында јаҥы коллективный хозяйство тöзöгöндöр.

Бу ишти јоктулар канайда öткўргенин П. Кучияк Керек-Јоктыҥ ла оныҥ нököрлöринииҥ ижи, тартыжузы, кылык-јаҥы ла сўр-кеберлери ажыра көргўзет.

Јаштаҥ ала Кудай-Бергеннииҥ јалчызы болгон Керек-Јок эмди јаҥы јўрўмди бир де алангзыбай уткып, ја-

ны хозяйствоныҥ башкараачызы боло берген. Ол бойынын кӱӱн-сагыжын ла билгирин ӧмӧлик хозяйствоны тыҥыдарына берип, ӧмӧликке бойына тӱҥей јоктуларды тартып аларына амадайт. Бу солун керекке баштап тарыйын кезик улус бӱтпей, оноҥ туза болорына алаҥзып тургандар. Ого ӱзеери озогы јӱрӱмнеҥ арткан-калган бай-кулактар: Кудай-Бергеннинҥ уулы Ырыс, эмегени Кӱјей, кам Айду, райондо башкараачы ишке сӱмеленип кирген националист Айдаров ло оноҥ до ӧскӧ јажытту ӧштӱлер јоктулардыҥ ӧмӧлик ижине јаан каршузын јетирип тургандар. (Кудай-Берген бойы революциядаҥ коркыйла, Монголияга качып барала, анда ӧлгӧн. Билези дезе ойто Алтайга кӧчӱп келген). Олор јоктуларды сӱмелеп, тӧгӱндеп, ӧмӧликтиҥ ижинеҥ туура тартарга јӱзӱн ле башка эп-аргалар бедрегилейт. Је јаҥы тӧзӧлгӧн ӧмӧликтиҥ ӧзӱмин токтодор аргалар олордо јок. Ӧмӧликке табынча да болзо, јаҥы улус токтодузы јогынаҥ кожулып, оны оноҥ ары там ла тыҥыдат. Баштап алган керектеҥ јана баспай, ӧштӱлердиҥ шогын, олордыҥ кылыгын эл-јонго Керек-Јоктый улус јартап турат. Ӧмӧликтиҥ хозяйствозын кӧдӱрерине ууландырылган јаҥы эп-аргалар таап турганыла коштой, ары-бери јайылып, јӱрӱмде, «јыш агаштыҥ ортозында чылап» азып јӱрген јоктуларды чике јолго тургузары — Керек-Јоктыҥ алдында турган јаан задача болгон. Бу иште Керек-Јокко аймакисполкомныҥ председатели В. И. Зырянов јаан болужын јетирет. Ол Керек-Јок башкарып турган ӧмӧликке укту мал, ӱрен аш, техника берет. Оноҥ улам бу ӧмӧлик јаранып, байдыҥ хозяйствозынаҥ кӱнӱҥ ле сайын башкаланып турат. Ӧмӧликтиҥ ижи јоктуларга јакшынак јозок болуп ӧскӧндӧ, байдыҥ хозяйствозы там ла уйадайт. Ого кӱчин тегин беретен улус ас табылат. Оныҥ учун, качан Керек-Јок ӧмӧликке бир укту бука экелерде, классовый ӧштӱлер ле олордыҥ мекезине бӱдӱп јӱрген бир кезек јоктулар туйказынаҥ да, кӧскӧ чике де Керек-Јокты јамандап, шоодып тургулайт: «Је Керек-Јокты кем билбес. Тенек мундустардаҥ эмей база. Кеп сӧстӧ дӧ бар јок по: «Мундустар јуулып јурт болбос, букалар јуулып уй болбос». «Је болгой, Керек-Јоктыҥ Кудай-Бергенге једиже байып баратаны! Касты ээчип учарга турган каргааныҥ јодозы сынды деген бирӱзи».

Баштап алган керектиҥ јеҥӱзине бир де алаҥзу јо-

гынаҥ бўдўп, Керек-Јок каруузын олорго база кеп сöсло јандырат: «Арык торбок, айса, семирип, уй болор, јокту кижи, айса, бир туштa аргалу болор». Нökörлöрин кökўдип, ол албатыныҥ ойгор сöстöрин ундыбай, мынайда айдатан: «Алдырбас, туудый коозо болгончо, айакча ўрен болзын... Бистиҥ тообыс köптöп, ижибис јаранган соҥында неден де јалтанбазыбыс, кандый да ишти бўдўрерибис». Öмöликтиҥ ижи јаранып турганын öштўлер көрўп, ого шок эдерге јоктуларды сайгактап, коркыдып, олордыҥ санаазын тöгўн-коп ажыра тескерледип тургандар. Ол коп сöстöргö кезикте Керек-Јоктыҥ иженчилў де улустары бўдўп, öмöликтиҥ öзўмине бўтпей, оноҥ туура јўре бергедий болдылар. Аза-Јаланды байлардаҥ алып ўлежер, поскотин тудар деп суракты Керек-Јок јуунда тургузарда, ого јирме ле кижи јайылган, улустыҥ көбизи дезе Чалмага јайылган. Јокту Чалманы байлар колтыкчы эдип сайгактап алган. Керек-Јок ло чылап, байларга јалчы болуп иштеген Чалма öштўлердиҥ олјозынаҥ эмдиге јетире чыккалак. Учында дезе Чалма бойыныҥ јастырганын билип, колхозтыҥ ижине кирип, ырысту јўрўм тöзööринде эрчимдў туружат.

Öмöликти ич јанынаҥ јайрадарга ченешкен öштўлер öмöликке кирген ле ого киргелек јоктулардыҥ јаҥыс ла экономический эмес, је моральный да јўрўмине јаан шок эдип тургандар.

Кезик öштўлер öмöликке удура ачык тартыжарга јалтангылап, ого мекеленип кирил алала, оны ич јанынаҥ јайрадарга амадагылайт. Онойып, Ырыс колхозко киреръе сўмеленип, јуунда отурган улусты таҥкыла кўндўлеп, бойы сананат: «Суузындары канганча таҥкылазындар, бир чымчым таҥкы ойто меге тузалу сöстöр экелер». Је Керек-Јоктый улусты «таҥкыла мекелеп болбозын» Ырыс јарт билет. Керек-Јок, Кўндўбей ле öскölöри де байдыҥ уулыныҥ, онык Кўјей энезиниҥ ле öскö дö öштулердиҥ колхозко киреръе сўмеленгенин туй чаап салгандар. Онык учун öштўлер көндўге берген öмöликке бойлоры шок эдерге јалтангылап, бу јеткерлў керекке Чалмадый колтукчыларын тартат. Онойып öмöликтиҥ укту буказын öлтўрзин деп, колхозтыҥ öштўлери Чалмага јакылта бергилейт. Чалма öлтўрген буканы Эзе таап алала: «Эмди кайда барар? Нени эдер?» — деп сананып турганча, öштўлер ол öйинде «буканы аза-көрмöс ачы-

нып јиген» деп коп табышты јайып, өмөликтиң улузын коркыдарда, кезик улус олордың сөзине бүдүп, «көрмөстөң» јалтанып, өмөликтең јүре берген.

Бузулган керекти түзедерге Керек-Јокко ло онына јаңыс күүн-санааалу нөкөрлөрининг тегин де көп ижине ойто ло учы-куйузы јок көп иш кожулат. Је олор ончо буудактарды јеңгип, Аза-Јалаңгның «көрмөстөрин»—байлар ла камдардың арткан-калгандарын — јолдоң туура јалмайла, јаңы јайым јурт хозяйство төзөп алгандар. «Тургакту» јерде сыранган јаңы кеберлү јаан јурт өзө берген. Мында сыр эдер завод, јаан көзнөктөрлү јаңы школ ло ясля тудулган. Колхозчылар кааза ышту айылдарынаң эки кыптаң тудулган јаңы јараш тураларга көчкилеп алган. Эмди олордың балдары, тышкары «шуулап турган шуургандыы» угуп, алдында олордың ада-энелери чилеп, оттың јанында соок орого кысталышпай, јаргак тондордың алдында чарчагылабай јат. Олор «сатин бөслө кыптаган јылу јуурканлардың алдында амыр уйуктап јадылар».

Јаан культурный јурт туткан улус бойлоры да культурный јанынаң бийик өзүп баргандар. Бу улус јаңы јүрүмге башка-башка јолло келгенин, олордың өткүрген калапту классовый тартыжузын, бүдүрген иштерин ле көрүм-шүүлтезин П. Кучияк бийик художественный картиналар ажыра көргүскен. Јүрүмнинг узак јолын өткөн кижи Јорыкчынов Керек-Јок кичүденг ала Кудай-Бергенниң малын кабырган. Качан Кудай-Берген Монголия јаар качарда, оның малын кызылдарданг јажырып јүрген. Ол тужунда Керек-Јоктың санаазында, јүрегинде бир де сүүнчилү неме јок болгон. Ол өйдө оның иженген ижемјизи, амадаган амадузы да јок, аш-курсактаң ла өлбөскө, байга јалынып, иштеген кижи болуп јат.

Керек-Јоктың күчин, күүн-санаазын бай тоноп алган. Је Керек-Јокто байларга каршу санаа-шүүлтелер билдиртпезинең, бир эмештең јуулып, көптөп туратан. Кандый бир келишкедий айалгаларда бу санаа-шүүлтелер оны байга удурлаштырарына, оныла тартыжарына экелер. Андый јарамыкту айалгалар Октябрьский революция өйинде келген. Керек-Јок революцияның кийининде ödүп турган айалгаларды јетире билбей, Кудай-Бергенниң малын корып, партизандарла адышкан да болзо, је коммунист Зырянов алдындагы нөкөрин та-

ныйла, нөкөрлөрине айдат: «Акырыгар, нөкөрлөр, мекеге кирген пастухты адып салар эмес». Коммунист Зырянов оның көзин ачат, бойының классовый өштүлерин ле нөкөрлөрин ылгаштырарга үредет. Оның болужыла Керек-Јок политический санаа-сагышка јединип, јоктујойу эл-јонның кереги учун тартыжар, туружар кижи болуп өзүп чыгат. Кеен, је азыйда шыралу Аза-Јаланда јаткан јоктуларды бириктирип, Керек-Јок колхоз төзөйт. Оның председателине улус Керек-Јокты көстөгилеген. Оноң ло ары бойының бастыра јүрүмин, билгирин Керек-Јок төрөл колхозына берип, оның хозяйствозын тынгыдып, ого кирген јоктуларды ырысту јүрүмге экелген. Ого јаан болушты аймакисполкомның председатели Зырянов Василий Иванович јетирген. Алдындагы тужунда байлардың јалчылары советский өйдө бийик көрүм-шүүлтелү башкараачы ишчилер болуп, Аза-Јаланның јараш јерлеринде јанғы бүдүмдү хозяйство төзөгилеп, Күјей ле Ырыс байларды, Айду камды јоголтып, националист Айдаровты илеге чыгарып, кату бурузына тургускылайт. Олор экү јүрүмниң учына јетире јаан најылар болуп артып калдылар. Зыряновты областька ишке аларда, ол Аза-Јалангда јаткан Керек-Јокты ла оның өскө дө јакшынак улузын ундыбай, олордың јүрүм-өзүмин кичееп көрүп, бойының болужын јаантайын јетирип турат.

Бу повестьте П. Кучияк орус ла алтай албатылардың ортозында үргүлјиге төзөлгөн бузулбас бек најылыгын Јорыкчынов Керек-Јоктың ла Василий Иванович Зыряновтың кылык-јанғы, олордың најылыгы ла јаан общественный ижи ажыра көргүзет. Оскө дө улустың колхозко кирип, Керек-Јокло кожо иштеп, өзүп келген јолдорын Кучияк бу повестьте база јилбүлү көргүзет. Олордың ортозынаң колхоз төзөлөр күннең ала Керек-Јокко јайылып турган Челапан апшыйакты көрөдис. Челапан, Керек-Јок ок чылап, алдында байдың малын кабырган. Ого нени ле көрөргө, угарга келишкен. Оның алдындагы салым-јүрүми Керек-Јокко сүрекей јуук турат. Ойгор санаалу, чечен тилдү Челапан апшыйак колхоз төзөөр ишке бастыра бойының күчин берет. Челапанның сөстөри өштүлерге «корондый» билдирип, колхозчыларды дезе ишке оморкодып туратан. Керек-Јоктың турумкай ижине јөмөжип, апшыйак омок айдат:

«Јоонду от өчпөс, јонду улус јалтанбас. Јонду улус-темир талку деп озогы улустың айткан кеп сөзи бар. Бис биригер болзобыс, ийдебис тың болор»... Челапан учына јетире колхоз учун туружар јолынаң кыйа баспаган.

Керек-Јок ло Челапандый ок јокту Чалма, олорго көрө, сүрекей көп јастыралар өткүрип, көп буудактар ӧдүп, нөкөрлөрининг болужыла чындык јолго кирет. Ол кажы ла јуунда байлардың керегин корыйтан. Байларга төгүндедип, олордың сайгагына киреле, Чалма колхоздың укту буказын өлтүрет. Јоктулардың ортозында байлардың коп сөзин јайып туратан. Керек-Јокты ол бойының өштүзине бодоп, өмөликке каршу эдерге амадайтан.

«Аза-Јаланғды байлардаң албас, ол көрмөстү, тургакту јер, поскотин ондо тутпас» — деп албаданып, Чалма «бир канча улусты тескери сайгактап, бойының сөзине јөпсиндирген». Бу керектең кемге туза болорын Чалма билбей јат. Оның јастыра куучындаганын Челапан апшыйак чечен сөстөриле туй чабат. Челапан ого удурлажып айдат:

— Мен јетен јылга Аза-Јаланғның јанында јаттым, бир де көрмөс көрбөдим. Айла оны кем көргөн? Јакшы јерди бийлеп отурарга Кудай-Берген төгүндеген, камдар дезе байга болужып, бистерди коркыткан. Јүк јаңыс Чалма унчукпайтан болзо кайдат, тенегин улустарга көргүспезе кайдар?

Чалманың јетире билбезиле тузаланып, өштүлер бойлорының каршулу кылыктарын өткүргилейт. Олор јеткерлү иштерин анчадала Малтас деп кижи буунып өлгөн сонғында тынғыткандар. Малтастың өлүмин база «аза-көрмөстиң кылығына» коштондырып, өскө улусты там коркыдар деп өштүлер амадайт. Чынын көрөр болзо, Күјей ле Ырыс Малтасты канча јылга кулдангылап, учында Керек-Јокко јууктаган учун оны кыстағылап, өмөликке кийдирбеске коркыткылап тургулайт. Онон улам Малтас эдер немезин таппай салала, буунып өлгөн. Чалма дезе, өштүлердиң амадузын билбей, олордың сайгагына кирип, бу керекте Керек-Јокты бурулап турат.

Јаңы јүрүмди аайлап болбой, азып јүрген Чалманың салымы, Малтастың салымындый ок боло берер эди, је

бу јастыразынаң оны Керек-Јок ло оның нөкөрлөри аргадаган. Олордың болужыла Чалма өштүлерденң айрылып, чике јолго кирет. Оның эң јаан өштүлери Күјей ле Ырыс, кам Айду болгонын билеле, Чалма олордың каршулу кылыктарын илезине чыгарып, өмөликке јаан болужын јетирет. Керек-Јок Чалманы канча-канча түбектерденң айрып, бу карып брааткан кижини чындык јолго тургузып, оның сынын түзеделе, эски јүрүмниң уур јүктүгинеңг айрыган учун Чалма оны бойының тоомјылу нөкөрине бодойт. Керек-Јоктың эткен бастыра јакшы ректерин эске алынып, Чалма айдат:

— Сууга түшкен болзо, мен оны јаратка чыгарар эдим, аттаң јыгылган болзо, мен өрө тургузар эдим. Эмезе тоормошко бастырган болзо, ол тоормошты бойымның үстүме алынар эдим.

Онызы көп тоолу јоктулардың сананып јүрген санаа-шүүлтезин керелейт.

Аза-Јаланғда көрмөс бар деген чөрчөккө эмди бүдүп турган улус јок болды. Керек-Јокты јамандап, шоодып туратан сөстөр токтоп, өскө келтегейине көчти. Керек-Јоктың баштаган ижи јарамыкту боло бергенине улус јарт бүде бергиледи.

Комсомолец Чаптыев Күндүбей, үредүчи Јалакай ла өскө дө јиттер бойлорының бастыра күчин јурт ичинде воспитательный ишке берип, јаңы јадын-јүрүм төзөгилейт. Олор јурт јердеги улусты бичикке үредип, культуразын көдүргилейт. Күндүбейдиң баштаңкайыла јуртта радио тургузылат, Јалакай улусты бичикке үредет.

Эмди Аза-Јаланғда кунукчылду кожоңдор угулбайт. «Аза-Јалаң» деп повестьте П. Кучияк үй улустың кеберин база јакшынак јурап көргүзет. Озогы јаңды чек көрөр күүни јок, бойының салымын јаңы јолло ууландырып, культурный јадын-јүрүмге бойының акту күүнсанаазыла кирген үй кижи Эзе болуп јат.

Эски јүрүмниң не ле чүм-јаңдарын таштап, јурт ичинде общественный керектер бүдүреринде Эзе эр улусла теңг туружат.

Колхозтың кереги, улустың ликпунктта үредүзи, алтай үй улус айыл-јурттың ичин ару-чек тудары, кийимкурсак эдерине үренери ле өскө дө көп сурактар керегинде јилбиркеп, Эзе ончо ло керектерде эрчимдү туружып, јурт ичинде үй улуска јозок көргүзет.

Ол озочыл көрӱм-шӱӱлтелӱ кижи болуп көрӱнет. Эзе колхозтың кандый ла керектери учун тартыжат. Озогызынаң артып калган коомой јаңгардың учурын улуска јартап турат. Ол керегинде Эзе колхозчыларга мынайда айдат:

— Нөкөрлөр, ӱй улустар! Бис ада-јаштаң ала карыганча байларга, анчадала Кудай-Бергенге, тере уужап, кой кыркып, уйлар саап, кийим көктөп, аракы астыбыс... Караңгуйда өскөн ӱй улустар көрмөстөң коркып турубыс дешкен болзо, бир эмеш бӱдерге де кем јок эди. Је эр улус андый немеге бӱдӱп, кӱн ашканча тартышкылап отургандарын угарга да јескинчилӱ... Тьфу!

Озогы кылык-јаңнаң јакшы айрылгалак кезик ӱй улус Эзениң мындый куучынын јаратпай турганын ол билип турат. Олор Эзеге айдат:

— Эр улустың шӱӱжип јаткан керектерине сен киришпезең кайдар. Унчукпай ла отурар керек ине, сеге не керек болды?

Је Эзениң билери, көрӱм-шӱӱлтези ол ӱй улустардаң бийик. Оның учун Эзе ӧдӱп турган кандый ла керектерденг туура баспай турат. Эзе «ол јаңыс ла бойы эмес, канча јӱс муң келиндерле кожо јайым јӱрӱмге јединген... Канча јылга оның эки ийинин кезе баскан јӱк эмди јерге тужуп, оның ийинин катап баспазын билип алган».

Эзе «ончозынаң озо делегатка бичилген», ӱредӱни јилбиркеп, ликпунктка ӱренип барган, мылчага ончо ӱй улустаң озо кирип, чегедекти ӱргӱлјиге чечип таштаган кижи база ол болгон. Оноң тем алып, учында өскө дө ӱй улустар, Эзе чылап ок, бичик-биликке ӱренип, айыл-јуртын культурный јазалду тудуп, ончо общественный керектерде эр улусла теңг туружа берген. Ӱй улустың көп тоолу өскө дө керектерин Эзе башкарып турат. Ол Ортолойдо ачылган курска барала, анда «бичикке, көктөнөргө, кийим јунарга, калаш быжырарга» ӱренип алала, бу керектерге өскө ӱй улусты ӱредет, јаңы тудулган сырзаводтың «јазалын көрөр» комиссияның председателине тудулат.

Кезик улус кулактардың кобына кирип, уйларын өлтӱргилей берерде, Эзе бу керектиң каршузын улуска јартап, олордың аланзузын јоголтып, өштӱлерле тартыжып, өскө нөкөрлөриле кожо јаңы јадын-јӱрӱм төзөйт.

П. Кучияк бу повестьте алтай албатының 30-чы јыл-

дардагы јадын-јўрўминде болгон исторический јаан кубулталарды сўрекей терең ле чындык көргўзет.

«Аза-Јалаңда» көргўзилген учуралдар алтай улустың ол өйдөги тартыжузын, јаңы амадузын, көрўм-шўўлтезин јарт көргўзет. Повестьтиң төс геройлоры јаңы јадын-јўрўм учун тартыжып турган чындык улустар болуп јат. Олордың бўдўрип турган иштери, кўўн-санаазы — алтай албатының ол өйдөги амадузын керелейт.

«Аза-Јалаң» алтай литературада сўрекей јакшы прозаический произведение болуп јат. Оноң алтай писатель-дер аткарынып, эмдиги өйдө бойлорының јакшынак прозаический произведениелерин бичигилеп турулар.

П. Кучияк «Аза-Јалаң» деп повестьте јаңы јўрўмге јоктулар башка-башка јолдорло киргенин, колхоз төзөөри учун өштўлерле өткўрген тартыжуда олордың өзўп келгенин, јаан јеңўлерге једип алганын көргўскен болзо, «Оролор» деп куучында писатель јаңы төзөлип турган хозяйствоны ич јанынаң јайрадарга амадаган буржуазный националисттердиң каршулу ижин јартайт. Бойлорының кара амадуларына једерге өштўлер колхозтың озочыл мергендўчилерин сайгактап, олорды куурмак ажыра јоголторго ченежет. Је олорло колхозтың озочылдары Амыров Темир, Јалтанбасов Чокуш, Тойу ла оноң до өскөлөри кўўн-кайрал јок тартыжат.

Бу эки бөлўк улустың ортозында өдўп турган тартыжу куучыннын төс конфликти болуп јат.

Чындык улустың өштўлери Эптешкенов ло Тойбосов болуп јат. Буржуазный националист Сўмелў Эптешкенов алдында карательный отрядта болуп, көп партизандарды өлтўрген. Эмди ол Тойбосов деп өштўниң болужыла керектў документтерди јазап, «Озочыл» колхозтың председатели болуп кирип алган. Тыш јанынан көргөндө, ол колхоз учун тынын кысканбай берип ийгедий, тўни-тўжиле «јөөжөни уурдап турган шокчылдарды» бедреп тургандый билдирет. Је ичинде дезе «мен атту-чуулу болорым... ат-нерелў јайзаң болорым!...» деп сананат. Бойының мындый амадузына једерге Сўмелў Эптешкенов јўзўн-јўўр сўме табат, керектў болушчылар бедрейт. Онойып Сўмелў Эптешкенов эпчил националист Тойбосовтың болужыла улуска бўдўмјилў болорго албаданат. Эптешкеновтың «магын» өрө көдўрерге Тойбосов областной газетке статья бичийт. Мунгдар тоолу

улустар кычырган статьяда мынайда айдылган: «Эптешкенов Сүмелү «Озочыл» колхозты тынгыдарынын јана түшпес јенгүчили. Өштүлерге качан да күүн-кайрал бербес большевик». Андый статья Эптешкеновко сүрекей јаан тузалу болуп, оныҥ кара кылыктарын корып турган. Ол озочыл пастухтарды түрмеге сугарга эбин бедреп, олорды тегин јерге бурулап турат. Эптешкенов улустыҥ јадын-јүрүмине килебей, оны керексибей, бойыныҥ ла амадузын бүдүрерге албаданат. Онын санаазында эски јаҥ ойто келгежин, «улустар, бурулу ийттер ошкош, бозогодоҥ ажып киргилеер эди. Кејегелери мүүстер ошкош... Онолоры эки-үч тажуур ачу аракылу келер эди. Бирүзи калан төлөбөгөн, экинчизи сый экелбеген, үчинчизи јайзанга тушташкан бойынча бөрүгин аларга соҥдогон учун... «Мынызына — јирме беш, онызына—бежен чыбык, мынызын дезе кејегезинеҥ буулап салзагар, торолоп өлгөнчө анда турзын» — деп, јакарар эди». Эптешкенов кандый да эпчил, сүмелү болзо, је мындый сагыжына једип аларга күчи јетпезин бойы билип јат. Онын учун советский улусла ачык тартыжарга јалтанып, олорды меке-төгүнле, коркыдула бойы јаар јайа тартарга албаданат. Онойып јоктуларга Ойрот-Каан ойто келер деп төгүн куучын јайат. Качан ол төгүнге бүдер улус чыкпай бараруа, өштүлер колхозчыларды чындык јолдоҥ туура эдерге амадап, олорды јаман керекке сүмеленип суккылайт. Онойдо олор Темир Амыров деп озочыл пастухты колхозтыҥ «меринос укту койлорын уурдап турган өштү» дейле, оны бойлорыныҥ кара керегине јайарга ченешкендер. Је ак-чек санаалу колхозчы Амыров Темир олордыҥ сөзине кирбейт. Чат болбосто, Эптешкенов Сүмелү областьтаҥ келген Тойбосов деп «уполномоченныйдыҥ» јакарганы аайынча бир де бурузы јок пастухты милицияга табыштырып берген.

Койлорды уурдаган чын уурчылар Агытманов Карчага ла Эптешкенов Сүмелү болгон. Агытманов Карчаганы каруузына тургузардыҥ ордына, Эптешкенов оны јажырып, бойыныҥ јуук колтыкчызы эдип алала, Амыровко удура тургузат. Эптешкенов айдат:

— Је, Карчага, мен сени арайдаҥ ла айрып алдым. Ол бир кыйгычы, копчы Амыров Темир сени түрмеге ийер деп аай јок албаданып турган.

Эптешкенов оны мындый јеткердеҥ айрып алган

учун, Карчага ого кайда ла туштаза, мӱргӱп, оны кайда ла барзын дезе, баргадый, нени ле этсин дезе, эдер болуп сӧзин берген.

Карчаганың јӱрӱми ол ӧйдӧң ала чындык јолдоң туура барат.

Ӧштӱ Эптешкеновтың јакылтазын бӱдӱрип, ол Амыров Темир койлорын кабырып турган јеринде оролор казып, ого тӱшкен тӧрт укту койлорды ӧлтӱрет. Онон улам Эптешкенов Амыров Темирди уурчы дейле, тегин јерге тӱрмелеп салала, чын уурчы болгон Агытманов Карчаганы колхозтың текши јуунында мактап, оны «колхозто көрӱмјилӱ иш учун» баалу костюмла сыйлап јат.

Је Амыров Темир јаңгыскан эмес. Төрӧл колхозында оның ак-чек санааалу, ачык-јарык јӱректӱ нӧкӧрлӧри бар. Олордың тоозында ӧштӱлерге јайым бербес, «јыткыры ийт ошкош, көзининг курчы јаш та кижининг көзинең артык» карган колхозчы Јалтанбасов Чокуш, Темирдиң сӱӱген кызы Тойу, ӱредӱчи Сорокин ле оноң до ӧскӧлӧри болуп јат. Олор Темирдиң бурулу эмезин билип, чын уурчыларды бедреп турат.

— Кем ле колхозтың койын урдаарга сананза, оның чичкечек ичегезин армакчы чылап тӱрерим!.. — деп Јалтанбасов Чокуштың молјонгонын угуп, ӧштӱлер оны, Амыров Темирди ок чылап, тегин јерге бурулаарга албадангылайт.

«Оны јок эдип алзабыс, биске чаптык эдер кижи чыкпас. Ол кысты дезе (Тойуны), эликтиң чий бӧӧрӧгин јудуп ийген чилеп, јудуп ийерибис» — деп, ӧштӱлер јӧптӧшкилейт. Ӧштӱлер нени де кылынза, улусты канайда да тӧгӱндезе, је учы-учында советский улустың јаргызынаң туура барып болбозы јарт. Карган Чокуш ӧштӱлердиң шогын ачып, комсомолдордың болужыла ѣлордың кылыгын илезине чыгарат. Оноң улам Карчага Эптешкеновтың каршулу сӱмезинė киргенин билип, јаан јастыралар эткенин колхозчыларга, прокурорго ло судьяга айдып, ӧштӱниң бастыра керектерин јартаган.

Революция ла гражданский јуунының ӧйинде эткен каршулу јеткер керектери учун, колхозто «јӧргӧмӧштиң уйазын» тартып, улустың санаазын булгаган учун Сӱмелӱ Эптешкеновты албаты кату бурулап јат. Јаргыда ӧштӱлердиң бастыра кылыктары илезине чыгат.

Советский улусты кандый да öштүлер баштап алган чындык јолынаң туура тартып болбозын П. Кучияк көргүзет. Онызы јаан воспитательный учурлу болгон.

«Тойчы» деп куучынды П. Кучияк 1940 јылда бичиген. Алдында јылдарда бичиген прозаический произведениелеринде писатель алтай албатыныҥ ортозынаҥ чыккан озочыл колхозчылардыҥ, ишмекчилердиҥ, интеллигенттердиҥ ле öскö дö улустыҥ кеберлерин, олордыҥ јаҥы јүрүм учун тартыжузын көргүскен. Је јүрүмниҥ јаан ийделү кубулталары алтай улустыҥ күүн-санаазына кандый салтарын јетиргенин, оноҥ улам улустыҥ психологиязы канайда кубулып турганын П. Кучияк анчадала чокум «Тойчы» деп куучынында көргүзет.

Бу куучында эки башка öй, эки башка јүрүм көргүзилет. 60 јаштаҥ ажа берген Тойчы эмегенниҥ јүрүми караҥуйда, базынчыкта, кыйынду шырада öткön болзо, оныҥ кызыныҥ, Эркелейдиҥ, јүрүми дезе öскö айалгада öдүп туру.

Јаҥы öйлö кожо Тойчыныҥ јадын-јүрүми кезем кубулат. Эмди ол озочыл колхозчылардыҥ тоозында туруп, јыл сайын 300-теҥ ас эмес трудкүн иштеп, аргалу јада берген. Эмди оныҥ арказы түзелип, эрмеги јарт, үни омок боло берген. Ол 60 да јашту болзо, јаш улусла теҥ иштеп, јозок болуп турат. Оныҥ кызы Эркелей канча јылдыҥ туркунына иштиҥ мергендүчизи болуп, көп катап сый алган. Эмди дезе городто üренет. Бичик уулы — Кызыл Черүде албатыныҥ јööжöзин корулайт. Андый јүрүм келер деп Тойчыныҥ сагыжында да јок болгон. Оныҥ учун бойыныҥ јүрүмин эске алынып, ол көп катап айдатан:

— Эйт, арай ла эрте чыкканымды!... Ол эмезе Совет јаҥ эртеде келген болзо кайдат.

Бу сöстöр ажыра П. Кучияк мунгдар тоолу үй улустыҥ јаҥы јүрүмге сүүнгенин јарт көргүзет. Јадын-јүрүмниҥ кубулганыла кожо Тойчыныҥ күүн-санаазы база кубулат. Је оныҥ санаазынаҥ озогы јүрүмнеҥ артканкалган јүзүн-јүүр јаҥ-кылыктар түрген јоголбойт. Оны јоголторго узак öй, јаан тартыжу, турумкай воспитательный иш керек деген шүүлтени писатель бу куучында јартайт. Тойчы балдарыныҥ ла бойыныҥ ырысту јүрүмине сүүнип, јүрегинде дезе бойыныҥ јүрүми караҥуйјабыста öткönине туйказынаҥ ачу кородоп отурат. Ол

«јети јаштаҥ ала байларга уйлар сааган, он јаштаҥ балкаш туткан, аракы аскан. Он алты јажы толголокто, оны албанла байдыҥ уулына берип ийгендер». Бойыныҥ јескинчилӱ өбөгонине канча-канча соктырып, эки јаш балазын азырап, чыдадып турганча, чачы буурайып, кара көзи өчөмиктеп, јакшынак јиит бойы эрте карып, кызыл марал јаражы јылыйып калган; байлардыҥ соккснынаҥ улам «арткан кара ла ак-куу сорбуларын» көрӱп, јӱреги сыстап, ачынып отурат.

Экинчи јанынаҥ дезе, кызы ырысту јӱрзин деп күӱнзеп тура, Тойчы ол ок өйдө алдындагы јӱрӱмниҥ јаҥдарынаҥ айрылып болбой, Эркелейди кичинекте сөстөп койгон байдыҥ Чычкан деп уулына калым учун албанла берерге јат. Тойчы кудай јаҥынаҥ база јетире айрылгалак. Онойып, јаан тууны ажарда, кыйгырбайтан, кожоҥдобойтон учурлу деп, Тойчы кызын ӱредет. Озогы јаҥ аайынча энези кызыныҥ тойына барбас учурлу деп сананып, Эркелей ле Шоҥкордыҥ тойына барбай, мойножот.

Тойчыныҥ мындый јӱрӱми ажыра П. Кучияк јокту алтай улустыҥ озогыдагы күч, кыйынду јадынын, олордыҥ јабыс көрӱм-шӱӱлтезин јартап, Тойчыдый улус советский јаҥныҥ болужыла алдындагы јӱрумниҥ јаҥдарынаҥ табынча айрылып турганын көргӱзет.

Тойчыныҥ јӱрӱминеҥ Эркелейдиҥ јӱрӱми сыраҥай башка өйдө лө айалгада ӧдӧт. Эркелей энези көргөн базынчыкту јӱрӱмди ол көрбөгөн. Ол јаҥы өйдө чыккан, јаҥы јадын-јӱрӱмди төзөп турган чындык советский кижи. Эркелейдиҥ јӱрӱми, күӱн-санаазы тӱс јолло барып јат. Шоҥкор ло Эркелей ырысту јаҥы советский биле төзөп, колхозто мергендӱчилер болуп, улуска јозок көргӱзип турат. Олордыҥ ижи ле јӱрӱми колхозчыларды оморкодот, јаан јеҥӱлерге апарат.

П. Кучияк бойыныҥ јиит геройлорын сӱӱп, олордыҥ күӱн-санааларын, амадаган амадуларын јаркынду художественный картиналар ажыра көргӱзет. Эркелей ле Шоҥкордыҥ кеберлери ажыра писатель јаҥы јӱрӱмниҥ өзӱмин ле јаан јеҥӱзин јартайт. Олор јаҥы јӱрӱмниҥ ээлери болуп көрӱнет. Олордыҥ ырысту јӱрӱми ле озочыл күӱн-санаалары Тойчыны сӱӱндирип, оны јаҥы јолго баштайт. Оноҥ улам Тойчыдый улустыҥ сагыжы јарып, көзи ачылат. Ол керегинде П. Кучияк айдат: «Той-

чы бойыныҥ јажына көп алтай тойлор көргөн. Ол тойлордо сыраҥай ла күндүлү јерлерде јайзаҥдар, байлар, камдар отуратандар, јоктулары дезе колдо чөөчөйлү, чөгөдөк бажына олорго мактулу кожоҥдор кожоҥдойтон болгон. Табыш-тал көп, согуш, кериш сүрекей болотон. Тойчыныҥ бүгүн көргөни башка болды. Ончолоры јараштыра отурып алгандар, олордыҥ јүстери ырысту».

Эмдиги өйдө бастыра улус најылык, теҥ үндү боло бергени — Тойчыны озогы јүрүмнеҥ там ла ырадып, јаҥы јадынга күүнин экелет. Эркелей ле Шоҥкордыҥ эптү-јоптү, ырысту јүрүмин Тойчы көрүп, ого сүүнип айдат:

— Беш километр ол ыраак па? Мындый ырысту, јакшы байрамга бежен де километр јерге келерге кижи јобобос!

П. Кучияк бу куучында озогыда караҥуйда јаткан јокту алтай улус эмдиги өйдө алдындагы јүрүминиҥ јаҥдарынаҥ советский чындык улустыҥ болужыла айрылып, күүн-санаалары кубулып, јаҥы јадынга көчүп турганын көргүзет. Мындый керектерди П. Кучияк советский улустыҥ өткүрип турган чокум, јарт иштери ажыра чынынча јартаганы анчадала јилбүлү. Улустыҥ көрүм-шүүлтелери, күүн-санаазы канайда кубулып турганын көргүзери бистиҥ литератураныҥ эмди де јаан учурлу темазы болуп јат.

П. Кучияктыҥ литературный ижиниҥ јаан амадуларыныҥ бирүзи — «Адыјок» деп автобиографический роман бичиири болгон. Бойыныҥ андый шүүлтезин П. Кучияк 1932 јылда Туулу Алтайга келип јүрген Ф. Вайскопф деп антифашистский писательге айткан. (Туулу Алтайда јаткан көп тоолу «ады јок» өскүс-јабыстардыҥ јүрүми, олор јокту деп электедип, шооттырып, керек дезе, јоктуларды тынду немедеҥ јаман көрүп, олордыҥ ады-јолын да адабайтаны керегинде Кучияк ол туштa Ф. Вайскопфко куучындаган). П. Кучияктыҥ революциянныҥ алдындагы јүрүми муҥдар тоолу «ады јоктордыҥ» јүрүминеҥ бир де аҥыланбаганын Ф. Вайскопф угуп, ол керегинде «Будущее в лесах» деп Советский Союзта јаткан албатылардыҥ јүрүмине учурлаган бичигинде темдектеген.

Романга керектү материалдарды јууп алала, оныҥ

планын тургузар ишти П. Кучияк 1937 јылдаҥ ала баштаган. Ол өйдө Туулу Алтайга келип, Кучиякла кожо бир кезек өйдиҥ туркунына фольклор јууп иштеген литератор Анна Гарф учында мынайда бичиген: «Эбиреде турган Алтайдыҥ јаражы, Советский јаҥныҥ Алтайга экелген солынтылары, баштапкы алтай писательдиҥ кайкамчылу салым-јӱрӱми јаан романныҥ темазы болгодый эди. Кучияктыҥ биографиязыныҥ кезик учуралдары каранҥуйдаҥ јарыкка, эски јӱрӱмнеҥ јаҥы јӱрӱмге барар јолдо турган бурулталар ошкош болгон.

Мынаҥ ары бичийтен роман керегинде бис онула көп катап куучындашканыс...»

Писательдиҥ творческий јанынаҥ там ла бийиктеп өзӱп келген талантын (Кучияк—поэт, прозаик, драматург кайчы, чӧрчӧкчи, кожоҥчы, артист-импровизатор ла өскө дө керектерде јаан ус кижи болгон) кезик орус писательдер, литература ла искусство јанынаҥ иштеп турган улус көрӱп, Кучиякка болужып, оныҥ литературный өзӱмин элбек јолго ууландырарын кичеегендер. Анайда Н. Е. Добычин, А. Коптелов, А. Гарф ла өскӧлӧри де Кучиякка алтай литературада јаҥы жанр — баштапкы алтай роман бичиирине јаан салтарын јетиргендер.

Роман бичиир иш сӱрекей кӱч болорын ажындыра билип, Кучияк кезик аразында оны баштаарын алаҥзып турарда, ол писательдер Кучияктыҥ аланзыганын јоголтып, роман бичизин деп јӧпсиндиргендер. Бу ишти баштаар алдында Кучияк албатыныҥ јӱрӱмин бастыра јанынаҥ јакшы билип аларга амадаган. Кучияктыҥ сананганыла болзо, «улустыҥ јӱрӱмин төгӱндеп айдарга, кожоҥдоорго јарабас, оны чын көргӱзер керек».

Романды бичиири керегинде куучындашканын эске алынып, А. Гарф бичийт: «Роман бичийтени јеткерлӱ (кӱч — Г. Г.) керек деп Кучияк айдатан».

П. Кучияк керектӱ материалды јууп, албатыныҥ јадын-јӱрӱмин јакшы билип алган кийининде, романын январь айда 1941 јылда баштап бичиген. Романныҥ адын «Адыјок» деп адайла, 1943 јылга јетире «Соок», «Јас», «Јайлуга көчкӧни» деп бажалыктарын бичиген. «Јеткер» деп бажалык јетире бичилбеген. Јаан амадузына јетпей јӱрӱп, 2 июльда 1943 јылда ады јарлу баштапкы алтай прозаик јада калган. Романныҥ төс геройы — Адыјок деп јокту алтай кижи. Романныҥ баштапкы бажалыкта-

рында Кучияк Адыjоктың бала тужундагы jӱрӱмин ле шыралу, кыйынду jадынын көргӱскен.

Адыjоктың jӱрӱми ажыра П. Кучияк ишкӱчиле jаткан алтай улустың революцияның алдындагы базынчыкту jадын-jӱрӱмин көргӱзет.

Романның бичилген бажалыктарында Адыjоктың бала тужундагы jӱрӱминде болгон бир канча учуралдар керегинде айдылат. Адыjок, öскö jокту балдар чылап, jетире курсак jибей, аштап, соокко тоңуп jӱрет. Оның «өштӱлери» де — соок, байдың уулы Маңзу ла көрмöс. Байлар Адыjоктың ада-энезин алымга кыстап, көрмöслö коркыдып кулданганын ла jоктулардың карангуй jадын-jӱрӱмин баштапкы бöлӱктең көрöдис.

Адыjоктың jӱрӱми керегинде роман автордың планданганы аайынча учына jетире бичилген болзо, бис онон алтай албатының исторический öзӱмин, Кучияктың алтай албатыла кожо öткöн jӱрӱминиң jолын, оның творческий ижин көрöр эдис.

Je андый да болзо, Кучияктың он jылдың туркунына (1933—43 jj.) бичиген прозаический произведениелери алтай литературага элбек jол ачып, ого баалу энчи болуп артып jат.

П. КУЧИЯКТЫҢ ДРАМАТУРГИЯЗЫ

П. Кучияктың ады алтай литературада јаңыс ла поэзия ла проза ажыра јарлу эмес, ол Туулу Алтайда театр ачарында эрчимдӱ туружып, ого бойының болужын јетирип, театрга јарамыкту пьесалар бичиген. Онойып П. Кучияк 1932 јылдаң ала 1943 јылга јетире театрда иштеп, онноң ажыра пьесалар бичиген; ого коштой алтай улустың ортозынаң чыккан баштапкы артист болгон.

П. Кучияк бойының пьесаларын бичиирдең озо орус драматургтардың произведениелериле таныжып, оноң ӱренип туратан. Москвада ӱренип тура, ол А. Н. Островскийдиң, М. Горькийдиң, В. Маяковскийдиң пьесаларын кычырып, Москваның театрларында болуп, театральный искусствоны сӱрекей тың сӱӱп, мындый јакшынак, бийик ийделӱ искусствоны алтай албатыда тӧзӧӧргӧ амадаган.

П. Кучияктаң озо алтай тилле баштапкы пьесаларды 20 јылларда М. В. Мундус-Эдоков бичиген. Бу пьесалар алтай албатының 20 јылдардагы јадын-јӱрӱмиле, оның јаңгы амадуларыла колбулу болуп јат. 30 јылдардагы Туулу Алтайда ӧдӱп турган јаан кубулталардың улу политический учурын јартаарга ла алтай албатының советский ӧйдӧги јеңӱлерин көргӱзерге јаңгы драматические произведениелер керек болгонын П. Кучияк јарт билип, бойының пьесаларын бичип баштаган. Андый пьесаларга «Јеңижӱ» (1932 j.), «Актардың ижи» (1933), «Тузак» (1934), «Ӧштӱлер чакпыда» (1934), «Чейнеш» (1938), «Сакыбаган тушташ», «Эки јол», куучыннаң јазаган «Оролор» (1940), Н. Улагашевтиң чӧрчӧктӧринең

јазаган «Ӱч кыс» (1939) ла «Ырысту», 1941—1942 јылдарда бичиген «Ӧдӱп болбозын!» ла «Эки гвардеец» пьесалар кирип јат. Бу пьесалардын көп сабазы бистин национальный колхозный театрда тургузылган. Је онын «Чейнеш» деп эң ле јакшы драмазы бистин ороонның көп городторынын театрларында тургузылган, оны улус сӱрекей јилбиркеп көргӧн.

П. Кучияк театрда литературный ишти баштап тура, бу пьесаларды ойноорында бойы турушкан, кандый пьесаны канайда тургузары ла оны канайда билетени керегинде улуска јартап беретен. Онын пьесалары эмди де Туулу Алтайдын јурт јерлериндеги клубтарда тургузылат, олор эмди де улусты јилбиркедет.

П. Кучияктын пьесалары алтай драматургиянын театральный искусствозынын мынаң ары баратан өзӱминиң јаңы јолын көргӱзет. Онын драматический произведениелеринең тем алып, оноң ӱренгилеп, бистиң јиит драматургтар бойлорынын јаңы пьесаларын бичигилеп јат.

П. Кучияктын бастыра пьесалары алтай албатынын советский өйдӧги јадын-јӱрӱмиле, онын јаңы једимдериле, тартыжузыла чике колбулу. Олордоң бис алтай улустын революциядаң ала Ада-Төрӧл учун Улу јуунын јылдарына јетире једип алган јеңӱлерин, јаңы кӱӱнсанаазын көрӧдис.

П. Кучияктын драматический произведениелерин темалары аайынча мындый бӧлӱктерге бӧлиирге јараар: алтай улустын революциянын алдындагы өйлӧрдӧ јадын-јӱрӱми ле революциянын өйиндеги олордын классовый тартыжузын көргӱскени («Чейнеш»); граждански јуу өйинде советский улус Туулу Алтайда бандиттерле тартышканын көргӱскени («Актардын ижи», «Сакыбаган тушташ»); Туулу Алтайда коллективизация өткӧнин ле бу өйдӧ алтай улус бойлорынын классовый өштӱлериле тартышканын көргӱскени («Өштӱлер чапкыда» «Тузак», «Оролор», «Јеңижӱ»); Ада-Төрӧл учун Улу јуу өйинде советский улустын партриотизмин көргӱскени («Ӧдӱп болбозын», «Эки гвардеец»).

П. Кучияктын «Чейнеш» деп драмазы онын творчествозында аңылу јерде туруп јат. «Чейнеш» — П. Кучияктын эң ле јакшы, эң ле јилбӱлӱ драматический произведениелеринин бирӱзи. Бойынын учуры јанынаң

бу пьеса эки бӧлӱкке бӧлинет: алтай албатынын революциянын алдындагы јадын-јӱрӱмин ле революция башталып турган ӧйлӧрдӧги тартыжузын кӧргӱскени. Пьесада бу эки бӧлӱк бойлорынын јарталганы ла кӧргӱзилгени аайынча тӱнгей эмес. П. Кучияк алтай албатынын алдындагы јадынын јакшы билетенинен улам драманын баштапкы бӧлӱгинде оны бийик художественный эп-аргалар ажыра бастыра јанынан теренгжиде кӧргӱскен. Је революциянын кийининдеги ӧйлӧрдӧ албатынын тартыжузы бир канча јабыс художественный кеминде јарталганын темдектеер керек.

Драманын тӧс конфликти — революциянын кийининде Туулу Алтайдагы јоктулардын ла байлардын ортозында ӧдӱп турган классовый тартыжу болуп јат. Јоктулар ла байлардын јадын-јӱрӱми ле амадузы эки башка болгоны бу пьесадан сӱрекей јарт кӧрӱнет.

Бу ӧйдӧ Россияда революция башталганы, ишмекчи класс каанның јаңын чачканы, революциянын толкузы Туулу Алтайга јууктап келгени байларды сӱрекей тын чочыда берген. Олор бастыра кӱчин, эп-сӱмезин алдындагы јаңды коруп аларга бергилеген, Туулу Алтайга революциянын табыжы јетпезин, јокту-јойу улус байларла тартыжарына кӧдӱрилип чыкпазын деп амадагандар.

Јокту алтай улустын кулагын бӧктӧӧргӧ, кӧзин јабарга, олорды мынан ары базынчыктаарга, кулданарга тургандарга бай Козуйт, кам Бӧрӧгӧш, јайзан Кӱскенек, орус којойым Песков келижип јат. Бу улустардын кажызы ла Содондый јоктуларды бойлорынын эп-аргаларыла мекелеп, тӧгӱндеп, озогы јанга кайра тартып, кулдангылайт. Онойып Козуйт Содонго ло Баланкага килеп турган кижи болуп, Чейнешти кул эдип аларга, Содонго айдат:

— Кӱндӱлӱ кудам! Аттар керек болзо — одорында кабыруда туру. Акча керек болзо — айылымда кайырчактын какпагын ӧрӧ кӧдӱрип јады. Менин јуртым, менин јерим — бӱгӱннен ала ошкош ло сенийи. Не керек — чике айт...

Козуйт акча-јӧӧжӧзиле мактанып, Содондый јоктуга эски-саскы кийим «сыйлап береле, сыйрып алып» турган болзо, старшина Кӱскенек Козуйтка болужып, Содонды калан-тӧлӱле кыстап, ого айдат:

— Слер бу Козуйтла төрөөн болгон керегинде слерди бир јылга каланнаҥ айрып турум.

Кам Бөрөгөш Содонды кудайдыҥ јаҥыла кыстап, «Ӱлген кудай» Чейнешти Јажнайга берзин деп «мени јакыган» деп Содонго айдат. Олор јокту Содонныҥ арга јогын, байларга удура сөс айтпазын јакшы билип, оны јоктузына, каланга кыстап, јаҥыс кызын јалы јок јалчы эдип аларга амадагылайт. Байлар тӱҥей ле Чейнешти олордоҥ блаап алатанын Содон ло Баланка јакшы билип јат. Онызы Козуйттыҥ бойына да јарт. Онын учун Содон ло Баланка Чейнешти олорго берерге арга јокто јӧпсингилейт.

Ол тужунда јадын-јӱрӱмниҥ ээзи Козуйттый байлар болгон. Козуйттар нени ле кылынза, нени ле этсе, олордыҥ мӧри, табы болотон. Байларга удура кату сөс айдатан улус ас болгон. Содондый јоктулардыҥ классовый өштӱлери олорды камчыла, чыбыкла, калан-төлӱле колго тутканы јарт. Оноҥ улам Содондый бичик билбес, карангуйда јаткан јоктулар јерге јаба базылып калгандый јӱретен.

П. Кучияк Козуйттыҥ сӱр-кебери ажыра Туулу Алтайдыҥ јойу-јоктуларын бийлеген јаан байды көргӱзет. Оноҥ Бөрөгөш тө, Кӱскенек те, керек дезе, Песков то јалтанып турат. Олор бастыразы Козуйттаҥ камаанду. Козуйт нени айтса, олор бӱдӱрер учурлу, нени ле сураза, болужар учурлу.

Козуйт Бөрөгөштиҥ ле Кӱскенектиҥ сөстөрине бӱтпей јат, олордыҥ мекезин, төгӱнин бойы јакшы билип јат. Је мындый учуралдар ого бойлорыныҥ болужын јетирип турганынаҥ улам, Козуйт олорды бойына јууктадат, јоктуларды кулданарга тузаланат. Онын учун олор алдынаҥ бойлоры геройлор, Козуйттыҥ кылык-јаҥын ла өткӱрип турган керектерин јартагылайт.

Је андый да болзо, байлар бойы-бойлорына бӱдӱштеш эмес. Бөрөгөш мекечи, төгӱнчи, бойы быјар, улусты кудайла коркыдып, мал тайдырып, тарту алып байыган. Ол уйат јогынаҥ Ченейшти электеп базынарга турат. Кӱскенек дезе јайзаҥ кижи болуп, улуска кизиреп, кыйгырып, улусты камчыла, чыбыкла коркыдып, олорды буруу јогынаҥ тӱрмелеп турат. Козуйт дезе бойы кату, улуркак, билееркек, эпчил кижи. Ол бастыра улусты колго туткан, јоктулардаҥ болгой, оноҥ оок байлар да јал-

танып турат. Содон оны «казыр бӧрӱ» деп айдат. Козуйт бойынын јалчыларына кизиреп турат, је керектӱ јерде сӱмеленип, мекеленип, бойынын эпчилин көргӱзет. Кандый да кижи болзо, онын эрмегин ӱзер учуры јок, ого сӧс айдарга јарабас. Козуйт бастыра байлардан бай. Менин малым «аркада толтыра, акчам кайырчактын какпагын ӧрӧ кӧдӱрип јады» деп мактанат. Бу кирези јӧӧжӧни байлар бойынын акту кӱчиле таппаганы јарт. Олор албатынын акту кӱчин јип байыган.

Качан революциянын јылдарында базынчыкта јаткан албаты байларга удура туруп чыгарда, Козуйттый байлар, Песковтый кожойымдар бойлорынын акча-јӧӧжӧлӧрин корыырга, алтай албатыны кулга тударга амадап, Совет јанга удура болгондор. Олор Туулу Алтайда Кара-Корум деп буржуазно-националистический башкару тӧзӧп, учында Колчактын јаны јаар јайылгылап, карангуйда јаткан алтай албатыны тӧгӱнле, коркыдула бойлорына јайа тартып аларга амадагылайт. Пьесада андый кижинин бирӱзи кожойым Песков болуп јат.

Песков ак бандиттерле, Колчактын јангыла бек колбулу, Советский јангнын ӧштӱзи. Песковты Туулу Алтайдын Козуйттый байлары сӧс јогынан јӧмӧп, Колчака акча-јӧӧжӧзиле болужып јат. Је Песковко ол ас. Онын амадузы — ишкӱчиле јаткан алтай албатыны кызылдарга удура ууландырары. Бу задачаны бӱдӱрерге Песков алтай улус ортозында агитация ӧткӱрет.

Ол ӧдӱп турган айалганы јакшы билеечи кижи болуп, алтай улусты Колчактын јанына болушсын, кызылдарла тартышсын деп кычырат.

— Карындаштар! Мен, орус кижи, орустап слерге айдып турум... Мен слердин ийдегерди, эпчилигерди кӧрдим. Слер — бӧкӧ бӱткен албаты. Колчак каан учун онойдо ок туружыгар. Россияда кызылдар актардын черӱзине эбиреде темир курчуула курчаткан, олордын кӱндери тоолу ла арткан. Бистер Колчакка кызылдарды јок эдерге болужалы. Сӱӱнген Козуйт Кара-Корум управанын јуу керегине болуш эдип јирме мун салковой берди. Мен, орус кожойым, база анча ок кире сыйлап турум — деп албатыны мекелейт.

Песков алтай албатыны Колчакка болушсын деп канча да кирези кычырза да, Козуйт Кара-Корумга «јирме мунгнанг» сыйлаза да, је алтай јоктулар Куреев ле Кара-

ның чындык сöстöрине бўдўп, байлардың «килемјизин» билип, байлар јаар јайылбай турат. Карын, олор Россияда болгон революцияны угала, ого сўўнип, орус революционный ишмекчи класстың јанына јайылып, бойлорының öштўлериле тартыжа берген. Бу классовый тартыжуда Туулу Алтайдың ишкўчиле јаткандары Андрей Кураевтий, Карадый, Чейнештий улуска баштадып, Козуйттар, Песковтор, Бöрöгöштöр јöмöп турган јаңды јок эделе, бойлорының јайымына ла ырызына једип алала, јаңы јўрўмниң ээлери боло бердилер.

П. Кучияктың драмазынаң бис јаңыс ла байлардың сўр-кеберлерин көрўп турган эмезис. Пьесада олорго удура јаңы көрўм-шўўлтелў, јаңы амадулу улустар турат — Андрей Куреев, Кара, Чейнеш, Ботпой, Јалакай. Олор — байлардың классовый öштўлери. Јоктулардың јадынјўрўми, öскöн айалгазы, кўўн-санаазы байлардыйынаң сыраңгай башка. Олор бастыразы байларга, кожойымдарга јалчы болгондор, уур иш иштеп, кыйынду јўрўм көргöндöр. Олордың амадузы да јаңыс — Козуйттый байларды јок эделе, Туулу Алтайда «јажын чакка јайдый, јаркынду кўндий» јўрўм тöзööри. Качан јоктулар кожо болгондо, олордың куучындары да эптў, сöстöри де ўнгўр, кеен, сагыштары да ачык-јарык, олордың јўрўми де бир кезек öйгö јеңиле бергендий көрўнет. Бу тужунда јалчылардың јўрўми Козуйттың айылындагы јўрўмнең сўрекей башка боло берет. Је мындый öйлöр олордың јўрўминде революцияның алдындагы јылларда сўрекей ас болотон. Бу тужунда јоктулардың көп сабазы (Јалакай, Ботпой, керек дезе, Чейнеш ле Кара) «көстöрининг јажын кемге көргўзетенин, комудалдарын кемге айдатанын», мындый јўрўмнең кандый эп-аргала айрылып алатанын билбей јўретендер.

Онойып, Јалакай ла Ботпой «куйругы јок тижи бöрў Чööчöйгö көгöргöнчö соктырып», јалы јок јалчы болуп јўргўлезе де, је олор Чööчöйгö, Козуйтка удура сöс айдарга коркыгылап турат. Бойлорының јўрўми керегинде олор мынайда кучындажат:

Ботпой. Тили јўгўрўктер — айткылап алат бисти, колы энчикпестер — согуп алат бисти.

Јалакай: Менде ада-эне де јок, ага-карындаш та јок, мениң адааныма кирижер кижи табылбас...

Бойының билериле Чейнеш олордоң бийик те турза,

је ол тужунда Чейнештиң де санаазы јакшы јарыбаган болгон. «Мынаң качып, өскө јерге барак» деп, Кара ого айдарда, Чейнеш чала бүтпей, Козуйттардаң качып, кайдаар баратанын билбей турат:

«Чейнеш. Бис кайдаар качарыбыс? Бис Козуйттың чыырак аттарынаң кайда јажынарыбыс? Олор биске једижер, олор бисти табар... Сени өлтүрип койорлор, мени дезе, јескимчилү Јажнайла кожо јуртадып койорлор... Јер үстүнде меге болор ырыс јок, јок...»

Је андый да болзо, Чейнеш картинадаң картинага јетире өзүп јат. Баштапкы картинада ол кортык, коркунчак кызычак болуп көрүнет. Экчизинде Чейнеш Козуйтка, Бөрөгөшкө удура сөс айдып, олордоң јалтанбай турат, керек дезе Бөрөгөшти ийде салат. Јажнайды сүүбей турганын, оны көрөр дө күүни јок болгонын Чейнеш Козуйт ла Чөөчөйгө јартын айдат:

«Јажнайды сүүбей јадым... Јок, барбазым! Качан да барбазым! Мениң сүүген Карам кайда?..»

Байдың уулына барбаска Чейнеш тартыжат. Мындый тартыжуда ол јаңыскан эмес. Оның јүрүмин Кара, Куреев ле оноң өскө јокту улус јакшы билип, ого килемјилү көргүлеп, бойлорының болуштарын јетиргилейт.

Је Јажнайды сүүбей, јокту Караны сүүп турганын Чейнештең байлар сурабай, керекке албай турат. Ого Содон ло Баланканың да болужар аргазы јок. Байлар онызын јарт билип, Чейнешти албан-күчле Јажнайдың экинчи үйи эдип отургузып койгондор.

Революцияның алдындагы јылдарда Чейнештиң јүрүми бастыра јокту улустың јүрүмин чике көргүзет. Ол тужунда анчадала алтай үй улустың јадыны сүрекей күч айалгада болгон. Керек дезе јажы јетпеген де кыстарды ада-энезинең сурак јогынаң јалчы эдерге байлар блаап алатандар.

Чейнеш «ачап бөрүлердиң колында да» болзо, олорло күчи јеткенче тартыжып турат. Ол, Арбачы чылап, байларга чыгара сүрдүртпей, олордоң бойы барат. Чейнеш эмди байлардың кылык-јаңын, олордың амадузын билип јат. Чейнеш Јажнайдың камчызынаң јалтанбай, оны айткылап, бойына јууктатпай турат. Чейнеш байлардың кийдирип берген кийимдерин, чегедегин чечип чачала, айылына јана берерде, оны бир де кижи тудуп болбогон. Качан Јажнай оны бедреп келерде, Чейнеш

оның јўзине тўкўрет, сени көрөр кўўним јок деп ачык айдат. Јажнайды Кара бычактап ийерде, Чейнеш сўўнип турат. Өштўге ол бир де килебей јат.

Каранын ла Андрей Куреевтиң шылтуула Чейнеш ödўп турган айалганы эмди билип, олорго бойлорының өштўлерин јок эдерге болужат. Онойып Чейнеш партизандарла кожо колына мылтык алып, бир де алангзу јогынаң Козуйттардый бандиттерди јок эдип, бойының өчин олордоң алган.

Чейнеш бойының ийде-кўчин Советский јанга мынаң да ары алангзу јогынаң берерге белен турат. Албаты Чейнешти сельревкомның председателине тутканы, советский улустың јажытту классовый өштўлериле тартыжарына көстөгөни — Чейнеш эмди бийик көрўм-шўўлтелў, јаңы амадулу чындык советский кижи боло бергенин керелейт.

Мындый јолло јаңыс ла Чейнеш барган эмес. Оның нөкөрлөри Кара ла Куреев алдында, Чейнеш ок чылап, кыйынду јўрўм көргөн Козуйттың кулдары болгондор. Је олор экў революцияның толкузы Туулу Алтайга јууктап келгенин, удабас байлардың базынчыкту јаңы јок болорын Чейнештең озо уккандар. Андрей ле Кара ол керегинде бастыра јоктуларга айдып јат. Куреев Содонго айдат:

«Кулак-байлар кайда да тўнгей ле. Олордың ончолорының азулары узун... Је ол азулар удабас ла кургак јалбырактый оодылар... Мен олордоң коркыбай турум».

Андый ок ачык-јарык сөстөрди Кара Чейнешке айдат. Байлардың јоголоры келер деп ол јарт билген.

«Удабас ла кўкўрт болор. Јалкын чип-чике Козуйттардың айылына тўжер...»

Кара ла Андрей пьесаның баштапкы ла бөлўгинең ала Козуйттар олордың өштўлери деп јарт билип јат. Олор, анчадала Куреев, байлардаң јалтанбай, олорго удура туруп, кату сөс айдат. Качан кojойым Песков Андрейди көрөлө, «байадаң ла өскө јыт јытанып турган, Андрей мында турган эмтир» деп айдарда, Куреев онон коркыбай, шоодып айдат:

«Слер чын айттыгар... Мен слердиң айылга батракка јўрген де болзом, је сени төрөөним деп сананбай да турум». Онойдо ок Андрей Кўскенек јайзангды элек-

теп, оның көзине айдат: «Чочко... Бартылдууш ла база сен... сен јескимчилӱ!..»

Алтай јоктулардың сӱӱген најызы — бийик көрӱмшӱӱлтелӱ орус ишмекчи Куреев — бойының билерин јоктулардың ортозында јайып, олорго революция керегинде солундарды таркадып турат. Оноң улам Карадый, Чейнештий алтай јоктулардың кӱӱн-санаазы јарып, билери элбеп, орус ишмекчилерле, крестьяндарла кожо байларла эрчимдӱ тартыжып, олорды јеңип чыккан.

Качан байлар, јайзаңдар Куреевти солдатка ийе берерде, Кара кайда ла болзо, кемниң де айылында отурза, Куреевтең укканын улуска айдып туратан. Ол, Куреев чылап ок, бойын «јайым кижи», «мен јалынчактардаң эмес» деп айдат. Кара Содонго айдат:

«Алтынду, Содон таай... Андрейдиң куучыны качан да алтын сӧстӱ болотон... Оның меге айтканыла болзо, Колчак каан, Кара-Корум јажына болбос... Удабас јаң өскӧ болор — албатының. Ол јаң учун большевиктер тартыжып туру деген... Андрейдиң айтканыла болзо, бу керекти кӧдӱре јерге, кайда ла јокту улус јаткан јерлерге айдар учурлу...»

Карага Куреевтиң салтары јеткенин, олордың амадулары ла көрӱм-шӱӱлтелери бойы-бойлорына јуук болгонын, Кара Куреевтиң болушчызы болгонын бу сӧстӧр чике керелейт.

Мындый керектер революцияның өйиндеги јылдарда Туулу Алтайда чын болгонын П. Кучияк бойы көрӱп јӱрген. Оның учун алтай ла орус јоктулардың најылыгын, јайым учун тартыжузын писатель јарт көргӱзет.

П. Кучияктың драмазында Содон ло Баланканың сӱр-кеберлери аңылу көргӱзилген. Олордың јӱрӱми озогы өйдӧ өткӧн. Содон ло Баланка алтай улустың озогыдаң бери јаңдап келген јаңыла, олордың алдындагы јӱрӱмиле колбулу. Содондый улустар каранғуйда өскӧн, јажына Козуйттый байларга иштеген; олор байлардаң јалтанчак, коркынчак болгон. Байлар нени ле айтса, Содон олордоң кыйышпай турат. Ого коштой Содон революцияның јылдарында ӧдӱп турган јаңы солун табыштардың учурын да јакшы билбей јат. Оның учун байлар оны бойлорының колдорында бек тудуп, мекелеп, јалчы эткилейт. Содон байларла канайда тартыжатанын, јайымга канайда једип алатанын билбей јат.

Содон байларга удура туруп болбозын Козуйт билип, оны алымга кыстап, кызын аларга келерде, ол арга јокто јöпсинип: «Чейнешти алыгар...» — деп, айдат. Содон керек дезе Козуйттың куурмакту кылыгын да сеспей, Чейнешке айдат:

«Козуйттар минерге тудуш ат беретен. Олор арба берген кийим бергендер, ӧдӱк те беретен, олор ончозы эски де болзо... Бу менинг ийинимдеги тон база олордың...»

Качан оның айылына Козуйттар келерде, Содон олорго бажырып, мӱргӱп, «алкыш болзын слерге, быйанзак улуска» деп айдат. Козуйттый байларга ол канча да кире мӱргӱзе, олордоң болуш болбойтонын Содон билбей јат. Онызын байлар да јарт билип, Чейнешти блаап аларда, Содон: «Кайдар да аргам јок.. Кайран менинг Чейнежим, кайдар да аргам јок... Ӧлӧр керек — бистинг ырызыбыс ол...» — деп, Чейнешке айдат. «Адам! Энем! Аргадагар!» — деп, олордоң Чейнеш болуш сураарда, Содон нени де айтпай јат.

Содоннын јобожын, уккурын кам Бӧрӧгӧш билип, оны тӧгӱндеерде, Содон оны да билбей јат.

«Канайдар, Содонды кудай бойы јокту эдип јайаган...» — деп, Бӧрӧгӧш айдат. Јоктулардың јӱрӱми јажына андый ла болор учурлу деп, Содон бодойт.

Содонго революцияның табыжы угулбазын деп, байлар оның кулагын «бӧктӧп» койгондор. Оноң улам алдындагы јӱрӱмниң ээжилери Содонды бек тудат.

Содонды Куреев ле Кара чике јолго ло јаңы јадынјӱрӱмге кийдире тартарга турган болзо, Козуйттар дезе оның озогы јадынга темигип калганын билип, бойлоры јаар тартарга амадагылайт.

Содон Куреев ле Каранын айткан сӧстӧрин уккан да болзо, је келетен јӱрӱмниң аайын јакшы онгдобой јат. Содоннын мындый онгдонбозыла тузаланып, бандиттер оны коркыдып, бойлорыла кожо апаргылайт. Туулу Алтайда мындый учуралдар ол тужунда болгонын П. Кучияк «Чейнеште» Содоннын јӱрӱми ажыра кӧргӱзет.

Шак ла андый јӱрӱмди революцияның алдындагы јылдарда Баланка ӧдӧт. Баланка озогы јӱрӱмниң некелтериле база бек колбулу. Ол Чейнешти байга береле, калан-тӧлӱдең айрылып аларга амадап, кызына айдат:

— Сен база тенек ле, бойыңа да, биске де ырыс бо-

лорына килебей турыҥ: јоктулардыҥ кыстарын байлар кудалап турганын көп көрдиҥ бе? Сен сүүнер учурлу. Өскө јоктулардыҥ кыстары сеге күйүнер...

Баланка, Содон чылап ок, байлардаҥ јаантайын коркып јүрет. «Баатырла беришпе — будыҥ сынар, байды јаман айтпа — кардыҥ торолоор» — деп, ол Куреевке айдат.

Баланканыҥ јүреги сыстап та турза, ол кару кызына ачынып та турган болзо, је Чейнешке онын болужар аргазы јок.

Күч иштер бүдүрерге Баланканыҥ эмди де күчи бар, је байларга чыдагадый ийде-күч ол тужунда онын бойында јок болгон. Байларла тартыжар деп онын сагыжына да кирбейт. Онын учун олорго удура сөс айтпай, јалынып ла јүрер керек деп бодойт.

«Чейнежим! Мениҥ эрке кызым! Мен сеге неле болужарым? Бу колдорым көктөргө билер, тере илеер, каптар тажыыр... Је олор сени корулап болбос, јокту мениҥ Чейнежим, јалынып јүр» — деп, Баланка кызына айдат.

Је андый да болзо, Баланка революцияныҥ јылдарында озогы јадын-јүрүмненҥ Күреев ле Караныҥ болужыла јүргери айрылып, көзи ачылып, сагыжы јарып туратан. Качан Јажнайды Кара бычактап ийерде, алдында јалынчак, коркынчак Баланка эмди айдат:

«Ийтке — ийттиҥ өлүми».

Чейнешти байлар јалчы эдип албанла апарарда, олорго удура сөс айтпай, јөпсингени керегинде Баланка пьесаныҥ учында ачынып, бойын бурулайт. Ол Чейнеш ле Карага айдат:

«Слер мениҥ кару балдарым! Мениҥ эрке Чейнежим! Мен тенектиҥ бир јаманын ташта... Мен бурулу...»

Је андый да болзо, Баланка революцияныҥ өйлөринде ödүп турган айалгаларды эм тургуза јакшы онгдоп турган деп база айдарга келишпей јат.

Чейнешти байлар Карадаҥ айрып апарганында Баланка бойы бурулу эмезин ол јетире билбей турат. Ол керегинде Чейнеш энезине мынайда айдат: «Бу керекте слер бурулу эмес... ол тужундагы јадын андый болгон». «Андый јаҥ качан да болгон — эмди ойто айланбас болуп, јажын-чакка көмүлген...» — деп, Кара Баланкага јартап берет.

«Чейнеш» деп драмадаҥ бис революцияныҥ алдын-

дагы ла революцияның өйиндеги Туулу Алтайда болгон исторический айалганы, бу өйлөрдө алтай улустың јадын-јүрүмин, олордың классовый тартыжузын ла бу тартыжуда кандый ийде-күчтер канайда турушканын көрөдис.

П. Кучияк бойының драмазында бу јаан учурлу керектерди чындык көргүзет, јилбүлү художественный картиналар ажыра јурайт. Бу картиналарды автор алтай албатының јадын-јүрүминең алып көргүзет. Темдектезе, байлар озогы јаңга тайанып, Чейнешти албанла Јажнайга алып бергени чын учуралдардың бирүзи болуп јат. Је автор бу бытовой конфликтти јоктулар ла байлардың ортозында өдүп турган классовый тартыжуга экелет. Онон улам пьесаның драматический ийдези там ла тыңып, бийиктей берет.

Пьесада кандый ла кижи алдынаң бойы кеберлү, бүдүмдү болуп көрүнет; улус бойы-бойына бүдүштеш эмес. Олордың эрмек-куучындары да башка. Мындый учуралдар кажы ла кижининг күүн-санаазы, оның амадузы өскө кижиден аңылу болгонын керелейт.

Улустың куучын-эрмектеринде албатының чечен, байлык сөстөри, чөрчөктөри, кожондоры элбек. Олорло автор кандый бир сүр-кеберди, көргүзилген картинаны јартаарга билгир тузаланып јат.

Бу драма алтай тилле үч катап, орус тилле эки катап кепке базылып чыккан. «Чейнеш» — эмди де алтай албатының сүүген драматический произведениезининг бирүзи.

П. Кучияктың драматический произведениелеринде Туулу Алтайда гражданский јуу канайда өткөни, анда кандый ийде-күчтер турушканы база көргүзилген. Андый пьесаның бирүзи «Актардың ижи» болуп јат.

Бу пьесада байлар, актардың офицерлери алдында карангуйда јаткан јокту алтайларды канайда мекелеп тоногонын, олорды коркыдып, Кара-Корумның черүзине албанла мобилизовать эдерге амадаганын автор көргүзет. Учында алтай јоктулар актардың куурмакту кылыктарын, каршулу иштерин танып, олор кандый улус болгонын, нени амадаганын көрүп, олорго удура тартыжуга көдүрилип чыккканын П. Кучияк јартайт.

Бу теманы П. Кучияк «Сакыбаган тушташ» деп драмазында база көргүзет.

Пьесаның действиези 1920—1921 јылларда өдүп јат. Бу өйлөрдө Туулу Алтайда гражданский јуу өдүп турган. П. Кучияк гражданский јуунын јылдарында бандиттердиң кылык-јаңын, олорло чоновецтер канайда тартышканын көргүзип јат.

1920—1921 јылларда Туулу Алтайдың көп јерлеринде Совет јаң төзөлип калган. Оны јок эдерге бандиттер албаданып, отрядтар төзөгилеп, Совет јаңга удура көдүрилгендер. Олор алтай јоктуларды коркыдып, олорды тоноп, бойлоры јаар тартып аларга амадагылайт. Онойып «бандиттердиң бийи Чыйдам» Шаңкылу эмегеннинг јаңгыс уйын блаап, бойын согуп, айылынаң чыгара ийдет. Чыйдам, ачап бөрү чилеп, өскө дө улустың «койлорын блаап», айак-казандарын чачып, бойлорын өлтүрип, олордың јүректерин коркыдула колго тударга турат. Ол керегинде карган Шаңкылу айдат:

— «Бөрүлер, ач бөрүлер! Менің уулымды өлтүргенигер. Эмди јаңгыс уйымды алдыгар. Бойымды арай өлтүрбей соктыгар...»

Бу сөстөр јокту улустың каныкканын, ачынганын керелейт. Албаты Чыйдамдый бандиттердиң кылык-јаңын билип, олорды там ла көрөр күүни јок боло берген. Бандиттер улусты јаңгыс ла мылтыкла, үлдүле колдорына тудат. Је олордың күүн-санаазын јеңип аларга өштүлердиң ийде-күчи јетпезин јоктулар бойлоры көрүп јат. Оның учун бандиттер канча да кирези кылынза, улус олордоң коркыбай јат. Качан быјар сагышту, јескимчилү Чыйдам Алтынды базынчыктаарга, оны электеерге турарда, Алтын оноң јалтанбай, көзине айдат: «...Слердиң көзигер толтыра кан, слердиң бүдүжеер јүүлгек бөрүдий... Сенде уйат та јок, бистиң айылдаң сен чык!.. »

Алтай улус бандиттер албаты учун кандый «тартыжаачылар» болгонын јакшы таныйла, олорго удура туруп чыккандар. Учында алтай албаты најылык орус албатыла кожо бандиттерди јок эделе, Туулу Алтайды олордоң арутап салган.

П. Кучияк пьесада Чыйдамга удура Саадакты тургузат. Саадак—Чыйдамның классовый өштүзи. Ол бандиттердиң амадузын јарт билип, олорло күүн-кайрал јок тартыжат.

Саадак ла Чыйдамның тушташканы — ол бойы-бойлорыла качан да јөпсинишпес өштүлердиң тартыжузы

болуп көрүнет. Бу «сакыбаган тушташтa» алтай јоктулар Саадактың јанында турат. Олордың болужыла (анчадала Омокчының болужыла) Саадакка баштаткан чоновецтер Чыйдамның бандазын курчап алгандар.

Мындый тартыжулар мынаң да ары өдөр деп, бис бу пьесадаң көрүп турубыс.

Бу пьеса бойының тургузылган сурагы аайынча јилбүлү де болзо, је оның художественный эп-аргалары, көргүзилген действиелери бир канча јабыс кеминде туруп јат.

Је андый да болзо, бу пьеса бистиң өштүлерис ол өйдө кемдер болгонын, олор нени амадаганын, алтай албатының чындык нөкөрлөри кемдер болгонын, олор ненің учун тартышканын јартап берет. Бу јанынаң «Сакыбаган тушташ» бойының өйинде јилбүлү пьеса болгон.

П. Кучияк бир канча пьесаларда Туулу Алтайда колективизация өдүп турган өйдө алтай улус бойлорының классовый өштүлериле канайда тартыжып турганын көргүзет. Андый драматический произведениелерге «Јеңижү», «Өштүлер чакпыда», «Оролор», «Эки јол», «Тузак» келижип јат.

Бойының «Јеңижү» деген пьесазында П. Кучияк Туулу Алтайда колхозтор төзөлип турар јылдарда кулактар јоктуларды бу чындык јолдоң туура тартарга турганын көргүзет. Олор колхозко мекеленип, төгүнденип кирип алала, оны ичјанынаң јайрадарга амадап, јүзүн-јүүр эпсүмеле бойлорының каршулу иштерин өткүргилеп, јоктуларды колхозко кирбезин деп сайгактагылап тургулайт. Је Бедей ле Абаш деп озогыдагы јаан байлар канайып та јажынза, нени де кылынза, колхозты канайда да јайрадарга сананза, олордың күчи јетпези јарт көрүнип јат. Олорды Күрдештий коммунисттер, Чыңдыйдый комсомолдор колхозчылардың болужыла илеге чыгарып, бойлорының јолынаң туура тургузып салгандар.

Јажытту өштүлерди Күрдеш коскорып, јеңип те алган болзо, је оның алдында оноң күч буудак туруп јат—улустың јөөжөни мензинетен озогыдаң бери артып калган күүн-санаазыла тартыжары. Бу буудакла тартыжарга Күрдешке өскө эп-арга керек болуп јат. Колхостың учурын јетире билбей турган улуска Күрдеш ле Чыңдый өмөлик иштиң тузазын көргүзип, колхозты

јарандырып, ол улустың көзин ачып, бойлорына тартып алгылайт (Балай ла Коболу).

Баштапкы буудакты коммунисттер түрген јеңип чыккан болзо, је экинчизиле тартыжарга олорго узакка келижип јат. Учы-учында коммунист Күрдеш бу да буудакты јеңип чыгат.

Мындый учуралдар ол өйдө элбек болгонын П. Кучияк чынынча көргүскен.

Советский улустың классовый өштүлери јаңыс ла колхоз төзөөрине удура болгон эмес. Олор сүмеленип, мекеленип, јуртсоветтерге киргилеп, олорды јайрадарга база амадагандар. Онызын П. Кучияк «Өштүлер чакпыда» деген пьесазында көргүзет. Онойып байдың уулы Көрөмөй јуртсоветтиң качызына кирип алала, јуртсоветтиң де, колхоздың да ижин өнөтийин тескери баштап турат. Оның олјозына бойыңың ајарбазынаң, немени керексибезинең улам јуртсоветтиң председатели Тошпор кирет. Оның кийинине јажынып алып, Көрөмөй бойыңың каршулу керектерин эдет.

Тошпордый башкараачылар ол өйдө бар болгонын бис бу пьесадаң көрөдис. Олор бойлорыңың сескирин јылыйтып, советский улустың јаан јеңүлеринең улам баштары айланып, өштүлердиң кылыктарын билбей, олордың колтыкчызы болуп калатан. Мындый башчылар учы-учында өштүлерле түңгей карууга туруп јат.

Партия олордың јастыраларын јартап, Тошпордый улусты кулак-байлардаң айрып алат. Бу јанынаң партийный печатьтың ийде-күчин П. Кучияк көргүзет. Онойып Көрөмөй лө Тошпордың каршулу керектерин «Кызыл Ойрот» газет коскорып, илеге чыгарат. «Јуртсоветтиң качызы Көрөмөй, јаан байдың уулы, јылмаарып совет ижине кирип алган. Тошпор дезе ого макалу, јаңмыр түшпес јапаш болуп јат... Бу өрө айдылган бай, оның колтыкчызы совет башкарунын улу ижин албатыјоннын ортозына билдире таркадардаң болгой, тескери өткүрип, бай-кулактарды сүгүндирип, олорго коот эдип туру» — деп бичигенинде «Кызыл Ойрот» газет албатыңың өштүлерин көргүзип, улусты кыракы болорына кычырат. Партияның андый болужынаң улам улус өштүлерин танып, олорло јалтаныш јогынаң тартыжып, бай-кулактарды бойлорыңың «чакпызына кийдирип» алгандар.

Партия ла башкарунын ол өйдөги кычырузы советский улустын текши кереги боло берген. Партиянын мындый јакарузы советский писательдердин 30-чы јылдардагы произведениелеринин төс темазы болуп јат. Бу тема алтай да литературада элбеде көргүзилген. Оны бис анчадала П. Кучияктын «Тузак» деп пьесазынан көрөдис.

«Тузак» бойынын учуры јанынан «Өштүлер чакпыда» деген пьесага јуук турат. Је улустын сүр-кеберлерин, кылык-јаңын, өткүрип турган керектерин јартаганы јанынан «Тузак» ол пьесадан бийик турат.

Пьесанын төс учуры — коллективизация өйинде озогызынан артып калган кулактардын ла јаңы јадын-јүрүм төзөп турган советский чындык улустын ортозында өдүп турган классовый тартыжу.

Бу тартыжуда үч бөлүк улус туружат. Советский улустын јажытту классовый өштүлери Түлкүнек ле Молтый; бойлорынын классовый сескирин јылыйтып, өштүлердин «тузагына» киргендер Балтырган ла Картыс; јаңы јадын-јүрүм учун тартыжып тургандар Шоңкор, Мергечи, Ымзу болуп јат. Бу улустар көрүм-шүүлтези ле амадузы јанынан бойы-бойлорынан аңыланат. Кажы ла кижинин өткүрип турган керектеринин эп-сүмези башка. Оның учун автор олордын ич кеберин ле тыш кеберин бир аай көргүспей, башка-башка эдип јартайт.

Кажы ла кижинин сүр-кебери башка болуп јарталганы — автордын амадузынан камаанду болуп јат. П. Кучияктын алдында турган төс задача — јажытту өштүнин каршулу керектерин көргүзери. Оның учун автор «Тузакта» Түлкүнек деп өштүнин сүр-кеберин онча јанынан јартап, чокум темдектер ажыра јилбүлү эдип көргүзет. Бис пьесадан озогы тужунда Түлкүнек кандый кижи болгонын ла эмди ол кандый иштер өткүрип турганын јарт көрөдис. «Озодо мен бий, каан, бөкө кезер болгом! Канчанын канын ичкем!... Мен јыјырт ла эдер болзом, улустар кирер јерлерин таппай тургулайтан» — деп, Түлкүнек айдат. Је эмди оның андый аргазы да, күчи де јок. Озогы јаңды ойто тургузарга Түлкүнектин сагыжында бар да болзо, је оның «салымы кыска». Советский улус Түлкүнектий байларды јаба базып салган. Түлкүнек оны јарт билип, ого ачынып, колхозчыларла ачык тартыжарга чагы јетпезин көрүп, олордын бүдүрип

турган иштерине јеткерлӱ буудак эдерге јӱзӱн-јӱӱр эпсӱме табат. Онойып, Тӱлкӱнек ле Молтый алдында бай, бандит болгондорын јажырып, улусты мекелеп, «тӱлкӱ чилеп јылбыңдап», колхозко кирип алгандар. Колхозто башкараачы ишке кирип алала, колхоздың ижин тескери баштап, улустың кӱӱнин колхозтоң туура апарарга, олорды чӧкӧндирерге албадангылайт. Тӱлкӱнек эмеш бичик билер, чот салар кижи болуп, улусты мокодып, колхоздың чотободы болуп алган, Молтый дезе животновод болуп алган. Онон ары бу ӧштӱлер бойлорының ижин ӧткӱрерге, колтыкчылар бедирегилейт. Олор бойлорының «тузагын» озо баштап Балтырганның јолына салгылайт. Колхоздың председатели Балтырган јолында јаткан «чакпыны» ајарбай, оның «тилине» базып ийерде, ӧштӱлер Балтырганның кийинине јажыңгылап, каршулу керектерин ӧткӱргилейт. Балтырганга бӱдӱмчилӱ болорго Тӱлкӱнек ого байдың кызын аларга болужат, јаан кижи болуп эп-сӱме айдат. Оноң улам Тӱлкӱнек Балтырганга јуук, килемкей кижи болуп көрӱне берген. Тӱлкӱнек Балтырганды бойынаң ыратпай, ого там ла јапшынып, оны мактап турат.

Балтырган оның каршузын сеспей, керек дезе адаанын да алып турат. «Мениң бажым эзенде, слерди кулак эдер кижи табылбас» — деп, Балтырганның айтканы Тӱлкӱнекке јарап турат. Тӱлкӱнек колхозты ӧрӧ тартарга турган чындык кижи болор деп, Балтырган бодойт. Ол керегинде Балтырган Тӱлкӱнекке айдат: «Бу колхозты ӧрӧ тартарга бис экӱдий албаданып турган улус кайдаң да табылбас болор... Бис экӱдиң ижибис аймакка да, областька да јарт көрӱнип јаткан болор...»

Тӱлкӱнек Балтырганга јапсыркап, оның меезин бир эмештең «корондоп», оны чындык колхозчыларга удура тургузат. Балтырган оноң улам улуска кандый неме јетпей турганын көрбӧй, олорды јаңыс ла копсок улуска бодойт. Онойып, койчы Чымды ӧдӱк сурап келерде: «Ары кедери чык, копсок ийт!» — деп, ого кыйгырала, конторадаң чыгара сӱрӱп ийген.

Балтырган олордың тузагындазын Тӱлкӱнек ле Молтый јарт көрӱп, кезигинде бойлорының керектерин јалтаныш јогынаң, ачык ӧткӱргилейт. Онойып, Молтый колхоздың јакшы деген адының будын агашла сый соголо, каткырып турат; Тӱлкӱнек дезе улуска килеп тур-

ган кижи болуп, колхозты јамандап, общественный малды өлтүрзин деп Шоңкор өбөгөнгө айдат:

«А, кудай дезең база, көөркийлерди слерди көргөмдө, торт ичим јарыла бертедий болодым. Мен ончоорго килеп јадым. Канайдар, кандый да колхоз деп јадыға болды, албаты шыралаар болды. Бойымда бар болгон болзо, ончоорго једишкенче берер эдим. Колго кобык түшкенче чот тартып, бойым да куру отурым... Слерге правлениеден јөп керек јок. Ак малды кабырып јүреле, куру торолоп јадым деп айдарга јарабас. Мен слердин ордыгарда болзом, малдаң ла өлтүрип јиир эдим... Курсактың учун кижини бурулаар јаң јок. Малдың эдин јибесте, нени јиир?...»

Бу сөстөр Түлкүнектиң амадузын сүрекей јарт көргүзет. Түлкүнек өнөтийин колхозчыларга аш бербей, «андый неме» торт јок деп төгүндеп, улусты ачындырып. колхозтоң туура тартарга турат.

Качан улус Түлкүнектиң бурулу болгонын сеспей турарда, ол маказынып айдат: «Кандый ошкош, балдар, бирдең Түлкүнектиң тузагына келип киргилеп јадарыгарда...»

Түлкүнектиң «тузагына» партячейканың качызы Картыс та кабылат. Картысты Түлкүнек бойына Балтырган ажыра тартат. Картыс Балтырганга ла иженип, Түлкүнектиң амадузын көрбөй јат. Оның учун Түлкүнек ле Балтырган нени ле эдер болзо, нени ле айдар болзо. Картыс олорго бүдүп турат.

Балтырган ла Картыстың кору јерлерин Түлкүнек ле Молтый билгилеп, олордың «мойындарын» бойлорының тузагыла там ла кыйа тарткылайт.

Качан колхозчылар Түлкүнек ле Молтыйдың кылыктарын сезип, олорды каруузына тургузарга једип келерде, өштүлер бастыра буруларын Балтырган ла Картыстың мойынына саларга албадангылайт. Олор эмди Балтырганла, Картысла колболышпай, олордоң ырап, бойлорын актаарга јаңы эп-сүме бедрегилейт. Андый эпаргалар олордың јөп-куучындарынаң көрүнет.

«Балтырган ла Картысты, эки коммунистти, аймак бойы көстөп отургускан бу ишке. Эмди некелтүни де олордоң некеер керек. Оның учун керектиң катуу олорго јүктелер. Малды ончо пастухтар уурдап јиген деп айдар. Не ле болзо, ончозын Балтырган ла Картыстың

мойынына салар... Бозулар нениҥ учун өлгөн дезе, орустап саарга айрыырда, өлгөн деп айдар; кураандар ич оорудаҥ өлгөн деп айдар; јоон койлордыҥ јылыйганын пастух Чымдыныҥ мойынына салар; улуска өдүк-тон, курсак бербегенинде Балтырган бурулу деп айдар; Чымды ла Мергечи јаан уурчылар, олорго Шоҥкор болушкан деп айдар»—деп, Тулкүнек ле Молтый јөптөшкилейт.

Је кулактар канча да кирези кылынза, кандый да эпаргала сүмелензе, советский улус олорды ак-јарыкка чыгарып, кату каруузына тургузып, бистиҥ чындык јолдоҥ туура тургузып салгандар.

Партия советский улустыҥ болужыла Балтыргандый ла Картыстый улустыҥ көзин ачып, партийный сескирин јылыйтканын јартап, Түлкүнектий өштүлердеҥ айрып алат. Оноҥ улам Балтырган ла Картыс Түлкүнектиҥ тузагына ајарбас јанынаҥ киргенин бойлоры јарт билип алгылайт. Балтырган эмди алдындагы кару најызына (Түлкүнекке) айдат: «Кижиниҥ бажына суу ургган ийт! Канайдар база, тузакты көрүп турала, башты суккан. Јаскан!..» Онойып ок Картыс бойыныҥ јастыргаҥы керегинде кородоп айдат: «Мен көп лө јанын Балтырганга ла иженип туратам. Бу ла батрак уулды комудатпайын деп, санаам андый болгон. Эмди кижи күүнин көрүп јүреле, мойыныма тузак киргенин јаҥы билиндим, кайдар база... Өскө коммунисттер бистиҥ јолго баспазындар...»

Партия олордыҥ јаҥыс ла јастыраларын көргүскен эмес. Балтырган ла Картыс «өштүлерге буурзап, класс јолын јылыйткан» учун партиязынаҥ чыгартырала, кату буруга турат. Чындык јолдоҥ туура барган учун партия олорды каруузына тургусканы керегинде Балтырган айдат: «Мен эмди беспартийный, кече менииҥ биледимди айрып алган. Ол јолду, партия бойы берген, мен алып јүрүп болбозымда, ойто алган».

Ол өйдө кезик коммунисттер бойлорыныҥ «классовый сескирин јылыйтып», «көргүр көстөрин түжүрип», чындык улусты өштүлердеҥ ылгабай туруп, бойлоры Түлкүнектий кулактардыҥ «тузагына» кирип калатанын, оноҥ улам колхоз төзөөрине олор јаан буудак эткенин бу пьеса чынынча көргүзет.

П. Кучияк малчы Шоҥкордыҥ, комсомол Мергечи-

ниң, уй саачы Ымзуныңг, койчы Чымдыныңг кӱӱн-санаазын ла амадузын олордыңг иштеп турган керектери ажыра јартайт. Пьесада олор колхоз учун туружып, Тӱлкӱнектий өштӱлердиңг куурмакту кылыктарын билип, олорло тартышкылайт. Је пьесада советский чындык улустыңг сӱр-кеберлери, өштӱлердиңг сӱр-кеберлерине көрө, чокум јуралбаган. Пьесада јаңгыс ла Тӱлкӱнектиңг кылык-јаңгы чокум, јарт көргӱзилген. Тӱлкӱнектиңг каршулу керектери кенетийин эмес, табынча, бир эмештеңг јарталат. Ониңг сӱр-кебери картинадаңг картинага јетире өзӱп тургандый көрӱнет. Тӱлкӱнек кандый учуралда кандый эп-сӱмеле тузаланатанын, кемге кандый сӧс айдатанын јакшы билип јат. Ол Балтырганга јапсып турат; Шоңкордоңг јалтанбай, оны төгӱндеп, колхозтыңг малын коротсын деп ийдет; Молтыйга дезе «колхозты көрӧр кӱӱним јок» деп јартынча айдат. Мындый учуралдардаң улам Тӱлкӱнектиңг ич кебери там ла јарталып турат.

Бу пьеса ол тужунда улусты ајарыңкай болорына кычырган. Өштӱлер советский јаңгла ачык тартыжарга јалтанып, кандый бир эп-сӱмеле колхозтыңг ижине кирип алала, оны ич јанынаң јайрадарга турганын кажыла кижи јарт билип, јажытту өштӱлерле кӱӱн-кайрал јок тартышсын деп, П. Кучияк айдат.

П. Кучияк бойыныңг драматический произведениелерин Ада-Төрӧл учун Улу јуу да ӧйинде бичиген. 1941—1943 јылдарда «Ӧдӱп болбозыңг!», «Эки гвардеец» деп пьесаларын бичиген.

Бу эки пьеса П. Кучияк советский улус јуу ӧйинде фронтто до, тылда да ат-нерелӱ керектер эдип, бойыныңг Ада-Төрӧлин сӱӱп, немецкий фашисттерле эрчимдӱ тартыжып турганын көргӱзет.

Пьесалардыңг геройлоры — јаан патриоттор. Олор советский улустыңг ол ӧйдӧги амадузын јарт көргӱзет. Андый ок јаан патриот П. Кучияк бойы болгон. Ол јууда болбогон до болзо, је бойыныңг сӱӱген Төрӧлине художественный произведениелериле болушкан. Пьесалардагы геройлордыңг өткӱрип турган иштери ле ат-нерелӱ тартыжулары ажыра П. Кучияк бойыныңг кӱӱн-санаазын айдат, советский улусты «казыр өштӱлерле» калапту тартыжарына кӧдӱрет.

«Ӧдӱп болбозыңг!» деген пьесада андый јаан патриот-

тор карғандар Федосеевна ла Кузьма, колхозтың тракторизи Лиза болуп јат. Олор колхозто эрчимдӱ иштеп, Төрөлин сӱӱп, советский черӱчилерге Чуйкин деп немецкий разведчикти тударга болушкылайт. Советский улус кандый ла јерде кыракы. Олордың көстөри курч.

Бастыра советский улус бирлик болуп туруп чыкса, бистиң ороонды кандый да өштӱ јенгип болбозын автор көргӱзет.

Бу тема анчадала «Эки гвардеец» деп пьесада чокум јарталган.

Пьеса Ада-Төрөл учун Улу јуу өйин көргӱскен. Ол советский улустың патриотический көдӱриңилӱ кӱӱн-санаазын јартаган болуп јат. Бу пьесада андый јаан патриоттор Иркит ле Јыламаш. Бойының Ада-Төрөлин Иркит јууда туружып корып турган болзо, Јыламаш дезе тылдагы эрчимдӱ ижиле ороонына болужат.

Олор экӱ — эки гвардеецтер, эки геройлор: «Иркит — фронтто, Јыламаш дезе тылда».

Олордың кӱӱн-санаазы да, амадузы да тӱңей — «сӱӱген ороонын корып, фашисттерле тартыжары».

Иркит ле Јыламаштың тартыжузы ла эрчимдӱ ижи бастыра советский улустың јуу өйиндеги ат-нерелӱ кӧректерин көргӱзет. Мындый «бир өмөлӱ улусты өштӱ качан да јеңип болбос» — деп, Иркит айдат. П. Кучияктың анайда бичигени — бистиң улустың јеңӱзин писатель ажындыра көрӱп турганын керелейт.

Пьесаның төс конфликти — советский улус өштӱлерге удурлажып, олорло тартыжып турганы болуп јат.

Бу конфликтти П. Кучияк пьесаның баштапкы ла картиназынаң ала көргӱзет. Онойып, Јалчынов Иркит баштап турган «Јарык јол» колхозтың амыр-энчӱ јаткан улузының јайым, ырысту јадын-јӱрӱмин көрӧдис. Олор бойлорының ижиле, јаңы јеңӱлериле сӱӱген ороонын оноң ары там ла тыңыдып турат. Мындый једимдерден улам «бистиң ороонның өзӱмин, оның ижин көргӧндӧ, ол ырыстарды тӱн-тӱш чӱмдеп ле отургадый» — деп, Иркит колхозтың Казанцев деп озочылына айдат.

Је амыр-энчӱ сӱӱген советский улустың јайым јадынына өштӱлер кӱйӱнип, олордың өткӱрип турган ижине буудак эдерге амадап, бистиң ороонго табару эткендер. Советский улус өштӱлерге удура јаңыс кижидий туруп, олорло кӱӱн-кайрал јок тартыжа берген.

Пьеса учына јетире бичилбегенинең улам, бу конфликт чокум јарталбаган да болзо, је бис пьесадаң советский улустың патриотический күүн-санаазын көрөдис.

Тылдагы ла фронттогы улус сүүген. Төрөли учун, јайым учун тартыжат. Олор кажы ла часта, кажы ла минутта кожо. Ол керегинде Кожоңчы Јыламашка мынайда айдат: «Бистиң өбөгөндөрибис фронтто, бис тылда фашисттерди теңг согорго керек!...» Оның учун «бисте канча кирези ийде бар, ончозын колхоз ижине артырбай, береребис!» деп, Чолмон апшыйак айдат.

П. Кучияк улустың тыш кеберин ле ич кеберин јаратаарга көп кокур, эптү сөстөрлө билгир тузаланган. Андый сөстөр анчадала Тарал деп апшыйактың эрмегинең көрүнет. Ол Казанцев деп нөкөрине мынайда кокурлап айдат: «Ма-а, јакар-макар, бу Тимофей туруине... је јакшы ба, байбак сагал!..»

Казанцев: Јакшы, јакшы, үч-төрт сагал...

Тарал... Мен кыс болотон кижи јастыра уул болгом деп бодойдым. Озодо келиндер «сагалы јок эр кижини ле јалы јок айгырды көрөргө јаман»—деп мени уйалткылайтан... Кайда, ачу таңкы јүри бе, бери бер, суузынымды кандырып ийейин ...Км... канайдар база, озодо келиндер, кыстар бойлоры мениле эрмектежерге шылтак бедрегилейтен эди, эмди бойым айбылап јадым...

Је бастыра улустың сүр-кебери ле олордың иштери, пьеса учына јетире бичилбегенинең улам, јакшы јарталбаган. Автордың шүүлтезиле болзо, бу пьесада Иркит ле Јыламаштың ат-нерелү керектерин јууның учына јетире көргүзеле, олордың төрөл ороонын орныктырып турганын јартаар керек болгон. Бу амадузын јетире бүдүргелекте, П. В. Кучияк јада калган.

П. Кучияк бистиң јиит алтай литературадаң эрте барган да болзо, је оның 20 јылга јуук бичиген јүзүн-јүүр произведениелери алтай литератураның оноң ары јаранып өзүп баратан јолын чике көргүзет.

П. Кучияк алтай албатының ортозынаң чыккан башталкы ады јарлу писатель болуп јат. Оның бичиген произведениелери јаңғыс ла Туулу Алтайда чыгып турган эмес, је бистиң ороонның өскө дө городторында кепке базылып чыккан.

П. Кучияк алтай советский поэзияны јаңғы бийик художественный кемине јетирип, оның лирический жан-

рын ачкан (ар-бўткенди көргўскен лирика), алтай драматургияны тöзöгöн, алтай прозаны ачкан.

П. Кучияктың произведениелери алтай албатының öткöн исторический јолыла чике колбулу. Бу произведениелердиң тöс геройлоры—јаңы көрўм-шўўлтелў советский чындык улус. Олордың öткўрип турган ижин, јаңы амадуларын, јайым јўрўмин алтай албатының озогыдагы кўч, каранғуйда јадынына писатель удура тургузат. П. Кучияк алтай албатының бу эки öйдöги эки башка јўрўмин бойы јакшы билетенинең улам, олордоң алынган учуралдарды писатель чынынча көргўзип, озогы јўрўмниң каршулу јангдарынаң айрылып аларга, јаңы јўрўмди тöзööринде эрчимдў туружарына алтай улуска болушкан.

Т. С. ТЮХТЕНЕВ

ЈУУНЫҢ КИЙИНИНДЕГИ ӦЙЛӦРДӦ АЛТАЙ ЛИТЕРАТУРАНЫҢ ӦЗӲМИ

Јууныҥ кийининдеги ӧйлӧрдӧ алтай албатыныҥ јадын-јӱрӱминде кӧп солун кубулталар боло берген. Бу ӧйдӧ бистиҥ областьта јаҥы промышленный предприятиелер иштеп баштаган, јурт хозяйство јаҥы машиналарла јеткилделген. Область ичинде кӧп јаҥы школдор, клубтар ла культураныҥ оноҥ до ӧскӧ учреждениелери ачылган. Эмди Туулу Алтайда пединститут ла тил, литература ла история аайынча научный шиҥжӱ ӧткӱретен институт иштеп турганы алтай албатыныҥ социалистический учурлу ла национальный кеберлӱ культуразын оноҥ ары там ла кӧдӱрерине ле ӧҥжидерине јаан арга берип јат.

Алтай албатыныҥ јадын-јӱрӱмиле, культуразыла кожо онын литературазы да јаранып ӧзӧ берген.

Коммунистический партияныҥ Тӧс Комитединиҥ литература ла искусство аайынча чыгарган јӧптӧри (1946—1948 j. j.), КПСС-тиҥ XX, XXI ле XXII съездтериниҥ јӧптӧри бистиҥ советский литераторыныҥ оноҥ ары ӧзӧтӧн чындык јолын кӧргӱзип берген. Коммунистический партия бойыныҥ исторический документтеринде коммунистический обществоны тӧзӧп турган јаҥы советский кижиниҥ сӱр-кеберин, онын эрчимдӱ ижин, јаҥы кӧрӱм-шӱӱлтезин бийик идейный учурлу художественный произведениелер ажыра элбеде, јарт кӧргӱссин деп, советский писательдерге јакарганы бистиҥ де областьтыҥ писательдерин оморкодот.

Партияныҥ Тӧс Комитеди советский писательдердиҥ ӱчинчи съездине ийген Уткуулында коммунизм учун эр-

чимдӱ тартыжып турган јаҥы советский писатель кандый болотонын көргӱскен. Андый писатель эмдиги өйдө советский албатыныҥ алдында турган улу задачарын, оныҥ јадын-јӱрӱмин сӱрекей јакшы билер учурлу, јаҥы писатель јаҥы озочыл көрӱм-шӱӱлтелӱ болор учурлу деп, партия јартайт.

Советский писатель јаантайын бойыныҥ албатызыла, төрөл партиязыла бек колбулу болор учурлу деп, писательдердиҥ јуунында (1957 ј.) Н. С. Хрущев айткан.

Коммунистический партия советский литератураныҥ өзӱмине јаантайын ајарузын салып, писательдерге болужып јат.

Јууныҥ кийиниидеги советский литература партияныҥ мындый јакылтазын бӱдӱре берген.

Ада-Төрөл учун Улу јууда советский албатыныҥ атнерелӱ тартыжузын, јууныҥ кийиниидеги өйлөрдө бистиҥ ороонныҥ албаты-хозяйствозын орныктырып турган улу иштердиҥ көдӱриҥилӱ тебӱлерин, бистиҥ албаты коммунизмди төзөп турганын, көп национальностьту советский ороондогы јаткан албатылардыҥ најылыгын ла нагын, олордыҥ интернациональный күӱн-санаазын, амыр-энчӱ сӱӱген албатыларга каршу јетирерге турган-дардыҥ кылык-јаҥын, албатыныҥ амыр-энчӱ учун тартыжып турганын көргӱзери — бистиҥ көпнациональный советский литератураныҥ алдында турган задачалары боло берген.

Бистиҥ ороонныҥ көпнациональный литературазы јаҥыс идеяла — марксизмле-ленинизмле, јаҥыс методло — социалистический реализмле, јаҥыс амадула — коммунистический обществоны төзөп алатан тартыжула колбулу. Мынызы бастыра советский албатыныҥ карындаштык литератураларыныҥ социалистический учурлузы болуп турганы. Онызыла коштой бистиҥ ороонныҥ кажы ла албатызыныҥ национальный литературазында аҥылу темдектер бар. Бу темдектер көпнациональный советский литератураныҥ национальный кебери болуп јат. Ого кажы ла албатыныҥ тили, јадын-јӱрӱми, национальный сӱр-кебери келижип јат.

Је бу өйлөрдө кезик писательдер советский албатыныҥ алдына бистиҥ партияныҥ ла башкаруныҥ тургускан задачаларын јетире билбей, бойлорыныҥ произведениелеринде јаҥы јаан темалардаҥ туура барып, совет-

ский улустың улу ижине ле тартыжузына болужы јок произведениелер бичиген деп, партия темдектеген.

6 Бӱ өрөги айдылган партияның исторический документтери алтай да литератураның өзӱмине буудак эдип турган бир канча јастыраларды ла једикпестерди тӱзедип аларга ла литератураны оноң ары јарандырарга болужын јетирген. Кезик писательдер алтай албатының оос поэтический творчествозының темаларынаң ла художественный эп-аргаларынаң айрылып болбой, олорго темигип калганынаң улам озогызына тоң өткӱре јилбиркеп, эмдиги өйдиң задачаларын ла албатының јадын-јӱрӱмин јетире билбегендер, ол керегинде јаан художественный произведениелер бичибегендер. Керек дезе бойлорының идейно-теоретический ӱредӱзин де, художественный узын да бийиктетпегендер. Онызыла коштой бистиң алтай литературада јаан прозаический произведениелер сӱрекей ас. Алтай ишмекчилер ле интеллигенция керегинде эмдиге јетире произведениелер бичилбеген деп айдарга келижет.

Бу тутактарды кыска өйдиң туркунына тӱзедип аларга областтың партийный организациязы бир канча иштер өткӱрген.

7 Партияның областной комитеди алтай литератураны өскӱрерине кичееп, ого ајарузын салып, алтай писательдердиң органы эдип «Алтайдың тууларында» деп альманах тӧзӧгӧн, литераторлордың биригӱзиниң организациязын ачкан. 1951 јылда литературный ишти оноң ары јарандырары аайынча областной научный конференция өткӧн. Бу конференция бистиң литературага керектӱ чике јӧптӧр тургускан. 1952 јылда ӱч јиит писательди литературный институтка ийген. 1958 јылда јети алтай писательди Писательдердиң Союзының членине алган. 1959 јылда дезе Туулу Алтайда РСФСРдиң советский писательдериниң союзының бӧлӱги ачылган. Эмди алтай литературада көп писательдер туружып јат.

Партияның ла башкарунының мындый болужынаң ла килемјизинеҥ улам алтай писательдер јууның кийининдеги өйлӧрдӧ литературный өзӱминиң чындык јолына кирип, албатыга јарамыкту јакшынак произведениелер бичигендер. Олор советский улустың ат-нерелӱ ижин, санаа-шӱӱлтелерин ле јаңы советский кижиниң

сўр-кеберин ле кылык-јаҥын элбеде көргўзерге амадагылайт.

Онойып јууның алдындагы јылдарда литературный иштерин баштаган улус Ч. Чунижеков, И. Кочеев, А. Саруева эмди бу иште јаантайын туружып, альманахта, газеттерде көп тоолу ўлгерлерин ле туујыларын чыгара берген. Онында коштой алтай тилге орус ла өскө дө укту албатылардың литературазы көчўрилген. Олордоҥ бистиҥ писательдер ўренгилеп, бойының алтай литературазына алдындагызынаҥ бийик некелтелер тургускылай берген.

Бежен јылдарда бистиҥ литературага бир канча јиит поэттер кирген — В. Кучияк, Л. Кокышев, Э. Палкин, С. Суразаков, А. Адаров ло онон до өскөлөри. Олордың ўлгерлери альманахта ла газеттерде чыгып туратан.

Је јууның кийининдеги алтай литератураның өзўминиҥ эҥ артык једими бу өрөги айдылган поэттер бойлорыныҥ произведениелериниҥ алдынаҥ јуунтыларын кепке базып чыгарганы болуп јат.

50 јылдардагы кире художественный произведениелер алдында качан да чыкпаган. Мынаҥ ары алтай писательдер оноҥ көп бийик идеялу ла јакшынак художественный кеберлў произведениелер чыгарарга эрчимдў иштеп јадылар.

Јууның кийининдеги өйлөрдө Туулу Алтайдың писательдери бойлорыныҥ произведениелерин јўзўн-башка темаларга ууландырат. Олордың произведениелериниҥ төс темалары — албаты-хозяйствозын орныктырары, коммунистический обществоны төзөөри, албатыныҥ најылыгы ла амыр-энчў учун тартыжып турганы керегинде болуп јат. Онында коштой алтай писательдер бистиҥ алтай албатыныҥ эмдиги өйдөги јадын-јўрўмин, ижин, бастыра советский улусла кожо ичкери барып турган јолын көргўзет. Туулу Алтай канайда эмди јарана бергенин, оныҥ улузыныҥ башкаланганын, алтай улус Төрөлине мал өскўрип берип турганын бистиҥ писательдер јартагылайт.

Јууның кийининде алтай литературада, анчадала 50 јылдарда, лирический де произведениелер элбеде бичилген. Бу произведениелердиҥ төс сўр-кебери—јаҥы јадын-јўрўм учун тартыжып, коммунистический общество

төзөп турган бийик санаа-шүүлтелү јаңы советский кижи болуп јат. Андый кижи сүүген Төрөлиле, партиязыла, төрөл албатызыла бек колбулу болуп көрүнет. Оның иштеген ижи, санаа-шүүлтези советский албатының ат-нерелү ижин, тартыжузын керелейт.

Туулу Алтайдың писательдеринің произведениелериндеги андый чындык санаалу, бийик кылык-јангду, иштеңкей улус Туулу Алтайда гидростанциялар тудуп, Ильичтиң отторын күйдүргилейт, Алтайдың байлыгын шиңдегилеп, садтар өскүргилеп, Алтайды јарандырат, колхозтордың ла совхозтордың јалангдарындагы иштерди тракторлорло, комбайндарла бүдүргилейт, јакшы укту мал азырап, Төрөлине көп туза бергилейт. Мынаң улам алтай кижинің башкаланып, өзүп турганын көрөдис. Алтай улустың јадыны јаранганы, саналазы бийиктегени јаңы советский кижинің ончо иштеген ижинең ле кылык-јангынаң көрүнет. Јаңы алтай кижи јаңыс ла алтай улус ол эмезе Алтай јери керегинде сананып турган эмес, ол бистинг бастыра советский орооныстың ичинде, јер-телекей үстүнде ончо солундар керегинде јилбиркейт, амыр-энчү учун тартыжып тургандарга болужарга амадайт. Јаңы советский кижи кандый да иш бүдүрип турган болзо, ол иштиң учуры сүрекей јаан болгонын, албатыга ла Төрөлине тузалу болгонын бойы јарт билип турат. Алтай литературада јаңы советский кижинің сүр-кебери мынаң да ары элбек көргүзилер.

Јуунын кийининдеги алтай литература јаңыс ла бойының учуры јанынаң өскөн эмес. Бу өйдө кепке базылып чыккан произведениелердиң көп сабазы бойының художественный бүдүми ле эп-аргалары јанынаң јаранганы билдирет. Мынызы јуунын кийининдеги алтай писательдердиң литературный узы бийиктеп өскөнин керелейт.

Көп поэттер ле прозаиктер кандый бир кижинің јадын-јүрүминең ол эмезе ар-бүткеннең алган учуралдарды јаркынду, чечен сөстөрлө, јилбүлү картиналар ажыра көргүзерге амадагылайт. Андый картиналарды албатының јадын-јүрүминең таап, байлык сөстөрлө чүмдеерге кезик писательдер үренгилеп алгандар. Писательдердиң мындый поэтический эп-аргалар ажыра айткан санаа-шүүлтелери кычыраачыларга сүрекей јарт болот.

Је ончо писательдер мындый јакшынак ла учурлу картиналарды таап, јарамыкту произведениелер бичип туру деп айдарга келишпейт.

Кезик алтай писательдерин литературный кыракызы, ајарузы бар да болзо, је бойлорынын көргөнин-укканын, санаа-шүүлтелерин јартаарга, оны элбеде көргүзерге образный картиналарды таап болбой јадылар. Образный картиназы јогынан художественный произведение болбос; андый картина јетире, иле көргүзилбегенинен улам писательдин произведениези түрген ундылып калар.

Јуунын кийиниидеги өйлөрдө бичилген алтай произведениелердин жанрларын көрөр болзобыс, олордын көп сабазы оок-теек үлгерлер (мадактар) ла куучындар болуп јат. Алтай албатыныи эмдиги өйдөги јадын-јүрүмин көргүзип турган јаан произведениелер каа-јаа ла. Алтай литературада драмалар, комедиялар, повестьтер, романдар эмдиге јетире ас. Бистин алтай литературадагы бар прозаический ле драматический произведениелер советский албатыныи бүдүрип турган иштеринен бир канча сонгдоп јат.

Партияныи Төс Комитеди советский писательдерди марксизмнин-ленинизмнин теориязына јакшы үренип, јадын-јүрүмди терењжиде шингдеп, оны чындык көргүскен јањы художественный произведениелер бичиирине кычырат.

Партияныи мындый јакарузыла башкарынып, бистин де писательдер эмдиги өйдин улу задачаларына келиштире терең идейный ла јаркынду художественный произведениелер бичип чыгарарына бастыра күчин салар деп, бис бүдүп турус.

С. С. КАТАШ

ЧАЛЧЫК ЧУНИЖЕКОВ

Алтай албатыныҥ советский художественный литературазы өзүп башталганы 20-чи јылдардыҥ экинчи јарымына келижип јат. Чалчык Аҥчынович Чунижеков бистиҥ областьта Совет јаҥ төзөлип, тыҥып, өзүп турган өйдөҥ ала Туулу Алтайдагы литераторлордыҥ бирүзи болуп јат. Ч. Чунижеков Совет јаҥла кожо өзүп тыҥыган. Совет јаҥ ого, бичикти јетире билбес алтай кижиге, Туулу Алтайда ады јарлу бичийчилердиҥ бирүзи болуп өзөрине болушкан. Эмди алтай кычыраачылар Чунижековты куучындар, очерктер ле чөрчөктөр бичийчи кижи деп билер. Ол, Советский писательдердиҥ Союзыныҥ члени, областтыҥ общественный јүрүминде эрчимдү туружып јат. Ч. А. Чунижеков ишкүчиле јатқандардыҥ депутаттарыныҥ Горно-Алтайский городской Соведининҥ депутадына үч катап тудулган. Профессиональный союзтардыҥ ижинде эрчимдү турушканы учун Чалчык Аҥчынович «За трудовое отличие» деп медальла кайралдаткан. Јирме јылдаҥ ажыра ол «Алтайдыҥ Чолмоны» газетте иштеген.

Чалчык Аҥчынович Чунижеков 1898 јылда 10 ноябрьда Эликманар аймакта Куюм өзөктө Үстүги Корочы деп јерде агаш узанар кижиниҥ билезинде чыккан.Писательдиҥ адазы Аҥчы деп кижи Туулу Алтайдыҥ ар-бүткенин, тайга-тажын сүреен јакшы билеечи. Чунижековтордыҥ билезинде јети кижи болгон. Чалчык 1916 јылда Куйумдагы церковно-приходский школдо үч классты үренип божоткон, је революциядаҥ озо оноҥ ары үренер арга ого келишпеген. Јаҥыс ла Совет јаҥ

ого ӱренерге арга берген. Чалчык Анчынович 1925 јылда совпартшколго кирген. Је оорыйла, ол школды божодып болбой салала, Куйумга ойто јанып барган. 1927 јылда Чунижеков бойы-бойына болужар обществоның крестьянский комитединиң председателине, оның кийининде јуртисполкомның председателининг заместителине тудулган.

Ӱлгерлер бичиирин Чунижеков 1926 јылда баштаган. Кажы ла бичийчиде чилеп ок, Чунижековто литературага кирген бойының јолы болгон. Ол керегинде писатель мынайда айдат: «1926 јылда Чамалда ВЦИК төзөгөн совхозко М. И. Калининниң јакылтазы аайынча Алтайга баштапкы трактор келген. Анда сыранай ла учурлузы ла ајарлузы — баштапкы тракторист Көгөлӱшев деп алтай уул болгонында. Бистиң көчкӱн јӱрӱмисте ол көргөн керек айдары јок кайкамчылу солун керек болордо, мен ол керегинде ӱлгерлеп айдарга шӱӱнгем». Онойдо 1926 јылда «Кызыл Ойрот» газетте баштапкы тракторист алтай уул керегинде «Көгөлӱш» деп ӱлгер чыккан. Бу ӱлгердиң лирический геройы алтай тракторист. Ол темир атка минген баштапкы ла алтай кижи болгон. Оның учун бу ӱлгердиң учуры сӱреен јаан. Озодо каранғуйда јаткан албатының јаңы јӱрӱмге ууланганы бу ӱлгерде јарт көрӱнип јат. Ӱлгерди алтай албаты јакшы уткыган.

«Литературада бойымның баштапкы ченелтем јакшы болгонына сӱӱнеле, мен бичиген ӱлгерлеримди газетке улам сайын ийер болдым» — деп, Чунижеков оноң ары куучындайт. Ол ок јылда оның «Кырачы», «Анчы» ла өскө дө ӱлгерлери газетте чыккан.

1925 јылда ӱредӱчи Мундус-Эдоков белетеген «Таң-Чолмон» деп јуунтыда Ч. Чунижеков литературно јазаган «Апшыйак ла тӱлкӱ», «Саңыскан, тӱлкӱ ле сыгырган» ла «Эрјине» деп балдардың алтай чӧрчӧктӧри салылган.

«Совет Ойроттың өзӱми» деп јуунтыда «Көкөөш» деп јакшы ӱлгери јарлалган. Анда поэт јокту алтай кижи озогы тужунда андазынла јер сӱрӱп, аш салып, кара тери агып шыралап јӱргени керегинде куучындаган.

1928 јылда Чунижеков јуртсоветтердиң ишчилериниң областной курсын божодордо, оны Оңдойдо аймакисполкомдо иштеерге ийген. 1930 јылда дезе Чуниже-

ковты ыраактагы Кайынчы өзөктө јуртсоветтинг качызы эдип ийгендер. Анда Чунижеков алтай улустынг ортозында культурно-просветительный иш өткүрип, албатыны бичикке үреткен.

Кайынчыдан Чалчык Анчынович ойто Куйумга келеле, 1938 јылга јетире «Ленинский наказ» колхозтынг счетоводы болуп иштеген. Кайда да јүрзе, кандый да иште иштезе, Чунижеков газетле колбууны јылыйтпайтан, јаантайын газеттинг јурткоры болуп туратан. Шак анайда газеттинг ижине јилбиркегени оны профессиональный журналисттинг јолына тургускан. 1938 јылдан ала Чунижеков «Алтайдынг Чолмоны» газеттинг литературный ишчизи болуп иштеген.

Бу өйдө онынг бичиген төс темазы — Туулу Алтайдагы социалистический кубулталар, ишкүчиле јаткандардынг ижи ле керектери. Онынг публицистический ижининг эрчими анчадала одус јылдарда тынгыган. 1933 јылда «Кызыл Ойрот» газетте колхозтынг јүрүми керегинде «Карындаштардынг куучыны» деп очерк чыккан. Автор эки карындаш улустынг куучындашканы ажыра биригижип иштегенининг артыктузын бу очеркте көргүскен. Ол ок јылда Чунижековтынг «Коночылардынг одузында» ла «Каргананынг төзи јаар тыктала бердилер» деп куучындары јарлалган. Ол куучындарда кызыл партизандар ак бандиттерле тартышканы керегинде, ишкүчиле јаткандар ырысту јүрүмди бойлоры јуулап алганы керегинде айдылган. 1933 јылда кепке базылып чыккан «Јалкуларга јайым јок» деп очеркте Чунижеков једикпес-тутак ишти коскорот.

Туулу Алтайдынг комсомолдорына «Темир куш» деп произведение учурлаган. Чалчык Анчынович көп үлгерлерди ле куучындарды Улу Октябрьга, Советский Черүге, колхозтынг јүрүмине учурлап бичиген.

Андый да болзо, Чалчык Чунижеков чөрчөкчи-поэт болгонына тынг. Онынг анчадала элбеде јарлу бичиги— «Туујы». Оны автор алтай кайчы Н. У. Улагашевке учурлап, алтай албатынынг чөрчөктөрине кеберлештире бичиген. Чалчык Анчынович бойынынг бу бичигинде алтай улустынг јүрүминдеги чын керектерди чокум, јарт көргүскен. Алдындагы бичигендерине көрө, автор бу туујыда көргүскен улусты јаңыс ла тыш бүдүминең эмес, је анайда ок, олордынг сагыш-санаазын салым-јү-

рўмиле колбоп көргўзет. Анчадала туујының төс геройы — кайчы Улагашевтиң кебери јарт көргўзилген. Улагашев туујыда албатының ойгор кожоңчызы болуп көрўнет. Автор төрөл ар-бўткенди, алтай албатының јадын-јўрўмин, јаңдаган јаңын билгир бичиген. Туујыда качан да ундылбас эпизодтор бар, темдектезе, кожойымга кузук сатканы, байларга удурлажа тартыжарына учурлаган чөрчөктөрди кайлаганы ла оноң до өскөлөри келижип јат.

Јўрўмди јакшы билери писательге бичип баштаган ла тарыйынаң ала реализмниң чике јолына турар арга берген. Оны бис Чунижековтың једикпестерлў де болзо, је бастыра јўрегинең бичиген туујызынаң көрўп јадыбыс.

1957 јылда Чалчык Чунижеков очерктериң ле куучындардың бичигин ле балдардың чөрчөктөриниң јуунтызын чыгарган. Бу очерктериң ле куучындардың јуунтызында автор јаандаткан колхоз керегинде, агитаторлың каруулу ижи керегинде, озочыл койчының ченемели ле санаа-шўўлтези керегинде, ар-бўткенди кубултып турган ученый улустар ла оноң до өскө учурлу сурактар керегинде бичиген. «Јаандаган колхоз» деп очерките Чунижеков колхоз јўрўминде калганчы өйлөрдө кандый јаан кубулталар болгонын чокум көргўзет. Алтайдың тууларында јаткан бир колхозный јуртты алып, андагы једимдерди ле культурный өзўмниң јеңўлерин јартап, озогы каан тужундагы өйлөрди эске алынып, тўнгдештирип, автор Совет јаңның политический учурын бийик көдўрип јат.

Колхоз јурттың јўрўми, оның культурный өзўми чокум темдектер, улустар ажыра сўрекей билдирлў көрўнет. Темдектезе, революциядаң озо шыралу јўрўм јўрген, бистиң өйдө јайым, ырысту јўрўмге јединген карыган колхозчы Санабай јарт көргўзилген.

Јокту Адыбастың историязы — ол азыйда тўренгиде јаткан албатының историязы. Уур өткөн өйди санаага алынып тура, автор Бешпелтир јурттың јаңы өзўминиң кеберин көргўзип, баштапкы кырачылар, колхозчылар фашизмле текши тартыжуда турушканы керегинде куучындайт. Оок колхозторды бириктирип, јаан колхозтор төзөгөнининг тузазы очеркте чын көргўзилген.

«Татанак кобыда» деп адалган очеркте писатель

Туулу Алтайда сад ла јинлек өскүрер станцияның төзөөчизи — ученый Лисавенко Михаил Афанасьевич керегинде куучындап јат. Автор бу очеркте Татанак кобыда јаан кубулталар канайда болгонын, канайып анда сад төзөлгөнин көргүзет. Ар-бүткенди кубултаачы ученый-мичуринец Лисавенконың кеберин Чунижеков јарт ла чокум көргүскен.

Јурт хозяйствоның ишчилерининг КПСС-тинг январьский Пленумының јөбин бүдүрери учун өткүрип турган тартыжузы «Амаду бүткен» деп очеркте айдылган. Колхозтың агрономы Павел Иванович Безруков кукуруза өскүрерин кичееп, бийик чыңдыйлу азырал белетеп турганы бистиң јүрүмнең чике алынган учурал.

Автор художественный јартамалдың болужыла Онос јурттың колхозчыларының јүрүмин ле ижин элбеде көргүскен. Мынаң бис колхозчылар бойының агрономына баштадып, кукуруза өскүреринде байлык ченемелди тузаланып, бу јуртхозяйственный культурадаң бийик түжүм алып турганын биледис. Бийик ле јакшынак амадуга једип аларга агроном бастыра арга-чагын, ийде-күчин салып иштейт. Оның ижине јаан болушты үйи Ольга Еремеевна јетирет. Ол кукуруза өскүреечилердиң звенозын баштап, беш гектар јерге сүрекей бийик түжүмдү кукуруза өскүрген. Бу јеңү јеңил болбогон. Мындый јакшынак једимге једип аларга Павел Ивановичке ле Ольга Еремеевнага көп иш бүдүрерге келишкен.

Бу очерк тургузылган темазы јанынаң бойының учурын эмдиге јетире јылыйтпаган.

Чунижеков јаңыс ла јурт хозяйствоның озочылдары керегинде бичип турган эмес, оның очерктерининг геройлорында ишмекчи де улус бар. «Јаан биледе» деп очеркте кийим көктөөр фабриканың ишмекчизи керегинде айдылган. Мачок Чанчибаева фабрикага он сегис јашту кыс тужунда келген. Баштап үренчик болуп иштеп, оноң кийим көктөөчиниң ижине үренип алала, кийим көктөөчи јакшынак ишчи боло берген. Автор кызычактың јаң-кылыгының өзүмине фабриканың коллективининг јетирген салтарын көргүзет.

Башка-башка национальностьту улустың најылыгы олордың бойы-бойына јетирген нөкөрлик болужы бу очеркте јакшы көргүзилген. Алтай кызычакка кийим

көктөөчининг искусствозына ӱренип, темигип аларга јаан болушты оныҥ орус ӱӱре-јелелери — мастер Маша Бирюкова ла комсомольский организацияныҥ качызы Клара Мишутина јетиргендер. Коллектив Мачокко онынг төрөл билезиндий билдирген. Оны комсомолго алгандар. Ол фабриканыҥ эҥ артык ишмекчилерининг бирӱзи боло берген. Учында Мачок Ленинград јаар ӱредӱге ийилип јат. Кижиге коллектив болужатанын, оны кӧдӱретенин Ч. Чунижеков бу очеркте јакшы, чокум тем-
дектер ажыра көргӱскен.

«Агитатор» деп кичинек очеркте большевистский сӧсти албаты-калыкка јетиретен агитатордыҥ учуры јакшы јарталган. Сырга ла онынг өбөгөни Калтар агитатор Тамара Петровнаныҥ келерин јаантайын јилбиркеп сакыгылайт.

«Кызнак» деп очеркте автор уй саачылардыҥ ижи керегинде айдып јат. Кызнак — он класс божоткон ӱренчик. Ол уй саар ишке темикпеген. Је андый да болзо, ол сӱттоварный фермага иштеерге јалтаныш јогынаҥ барып јат. Фермага иштейле, онон зооветтехникумга ӱренип барары — кызычактыҥ амадузы болгон. Онынг кӱӱн-санаазын партийный организация ла колхозтыҥ правлениези јӧптӧгӧн. Фермада иштеп тура, Кызнак озочыл зооветтехнический эп-сӱмелерле тузаланып, сӱттиҥ арбынын бийиктеткен. Кызычак бойыныҥ једимин текши јайарга өскӧ уй саачыларга јартайт. Ол уй саачылар ортодо зооветӱредӱ тӧзӧп јат. Кызнак фермага келген кийининде саап алып турган сӱттиҥ арбыны чик јок бийиктей берген.

«Койчыныҥ куучыны» деп очеркте автор база ла Тулу Алтайдыҥ малчыларыныҥ јӱрӱмин, јадынын көргӱзет. Очеркте озочыл койчы Виктор Кумандин керегинде айдылган. Ол бойыныҥ ижининг ченемелин койчыларга јартайт. Очерктиҥ геройлоры — малчылар. Олордыҥ амадулары јаҥыс — сӱӱген Төрөлине канча ла кирези көп јуртхозяйственный продукция берери.

Балдардыҥ чӧрчӧктӧри деп бичикте Чалчык Аҥчынович Чунижеков алтай албатыныҥ чӧрчӧктӧрин литературно јазап, балдарга учурлап, поэтизировать эдип, јилбӱлӱ ле солун болзын деп чыгарган. Бу јуунтыга «Тӱлкӱнек ле Сыгырган», «Беш карындаш», «Алтын Билек», «Өскӱзек, айу ла тӱлкӱ», «Эрјине», «Өбөгөн лӧ

тўлкў» деп чөрчөктөр кирип јат. Кажы ла чөрчөк алдынаҥ бойы төс учурлу. Ол чөрчөктөрдө художественный эп-аргалар, чечен айдылган сөстөр, кеп сөстөр лө укаа сөстөр көп. Чөрчөктөрдиҥ воспитательный учуры база јаан. Балдар бу чөрчөктөрди јилбиркеп кычырат.

1959 јылда Чалчык Аҥчынович Чунижековтыҥ «Бичигенииҥ талдамазы» деп јуунтызы чыккан. Автор бу бичикке одус јылдыҥ туркунына бичигенииҥ эҥ талдамазын салган. Бу бичикте Ч. Чунижековтыҥ бичиген ўлгерлери, туујылары, очерктери ле куучындары кепке базылган. Бу јуунтыда автордыҥ анчадала алдында бичиген произведениелери јилбўлў. Автордыҥ творчествозыныҥ ууламјызы — иштеҥкей улузына, төрөл Алтайына берилген. Шак бу тема оныҥ творчествозыныҥ төс јеринде туруп јат. Баштапкы трактористтеҥ ала («Көгөлўш» деп ўлгерде) «Татанак кобыда» деп очеркте академиктиҥ ижин көргўскенине јетире Ч. Чунижеков јаҥы улустыҥ ижин, төрөл Алтайыныҥ јаҥы байлыгын көргўскен.

Чаҥкыр Алтайдыҥ ар-бўткенин көргўзип, Ч. Чунижеков ол ажыра бистиҥ Төрөлистиҥ ийде-кўчин ле јаражын көргўзет.

Поэттиҥ көп ўлгерлери јаан байрамдарла колбулу. Темдектезе, «Октябрьдыҥ кожоҥы», «Баштапкы май» деп ўлгерлер.

Чунижековтыҥ очерктериниҥ 1960 јылда чыккан јуунтызы јурт хозяйствоныҥ ишчилерине: озочылдарга, койчыларга, малчыларга—бу иштеҥкей улустыҥ ат-нерелў ижине учурлалган, темдектезе, «Ат-нерелў койчылар», «Алтын тўк», «Иштиҥ озочылдары», «Ат-нерелў аҥчы» ла онон дө өскөлөри. Бойыныҥ очерктеринде автор советский кижиниҥ кўўн-санаазын, кылык-јаҥын, јаҥы јайым јўрўмин, колхозный стройдыҥ өзўмин, бўдўмин көргўзип јат.

Эмдиги улустыҥ кўўн-санаазы, амадаган амадузы—нөкөрлик ле најылык болоры, бойы-бойына болужары ла Төрөлин сўўри болуп јат. Ол керегинде «Коммунистер-агитаторлор», «Јаан ырыс», «Јашөскўрим — јаан ижемји» деп очерктерде айдылган.

Көп саба очерктердиҥ төс ууламјызы — тегин улустыҥ, коммунизмди бўдўреечилердиҥ јайым ижи. Улус јаҥыс ла иштеҥ ырыс таап, јаҥыс ла иш улусты ыры-

сту эдип јат. «Амаду бўткен» деп очерктиң геройы Ольга Ивановна мынайда айдат: «Кижи бойына ырысты јаңғыс ла эрчимдў иш ажыра таап аларын акту бойымның јўрўмимнең билип алдым...»

Чунижековтың очерктериниң геройлоры ийдейный ла духовный өзўмди коллективный иште, текши тартыжуда алып јат.

Автор бойының произведениелериниң геройларының бўдўмдерин коомой эмес көргўзет. Је андый да болзо, оның ончо произведениелериниң геройлоры учына јетире јарт көргўзилбеген. Олордың көбизиниң саналаа-шўўлтези јарт, чындык болуп көргўзилбеген.

Чунижеков кезикте көргўзип турган сўр-кеберин сўрекей јараштыра чўмдеп јат. Је кезикте оны элбеде көргўспейт. Мындый једикпестер анчадала очерктерден көрўнет.

Көп произведениелерде партияның башкараачы учуры јакшы көргўзилген («Коммунисттер-агитаторлор» деп очеркте), Алтайдың ар-бўткенининг јаражы эптў јуралган («Мөңкўнинг эдегинде», «Сад чечектелет», «Тайгадагы колхоз» деп очерктерде).

Чунижековтың очерктери ле куучындары јилбўлў кычырылат. Олор Туулу Алтайдың јўрўминде эң учурлу керектерге учурлалат. «Јаандаган колхозто», «Агитатор», «Татанак кобыда», «Кызнак», «Јаан биледе» деп очерктерде автор бойының албатызының јўрўминде јаңғы өзўмдерди, оның духовный ла материальный некелтелери бийиктеп турганын көргўзет. Је онула коштой Чунижековтың очерктеринде ле куучындарында калай бичилген, кижининг јўрўмин, терең шўўлтезин јетире көргўспеген учуралдар бар. Андый ок тутактар Ч. Чунижековтың ўлгерлеринде бар. Олор неде дезе, көп ўлгерлерди бир тўнгей — албатының кожоңдорына кеберлеш эдип бичиген. Поэт художественный эдип көргўзер көп аргаларды јеткил тузаланбай јат, оның учун кезик ўлгерлерде калас айдылган јерлер бар, олор јаңғыс ла тоолоп турганына келижет.

Писатель мынаң ары бойының творчествозында орус албатының поэтический культуразына јөмөнип, орус литератураның классиктеринең ўрензин деп кўўнзеер керек.

Чалчык Анчынович Чунижековтың литературный

творчествозы jўрўмниң бойыла кожо өскөн, Совет jаңның jылдарыныңг туркунына Туулу Алтайда болгон кубулталарла кожо кубулып jаранган.

Туулу Алтайдың эң баштапкы писательдеринің бирўзи Чалчык Аңчынович Чунижеков партияның XXII съездиниң кийининде jаңы творческий ийделе, элбек литературный амадулу иштеп jат.

Т. С. ТЮХТЕНЕВ[1]

АЛЕКСАНДРА САРУЕВА

Александра Федоровна Саруева Онгдой деп јуртта 5 декабрьда 1914 јылда јокту алтай кижиниҥ билезинде чыккан. 1922 јылдаҥ ала 1930 јылга јетире Онгдойдыҥ баштамы школында ӱренгѐн, 1930—1934 јылдарда Ойротский педтехникумды божодоло, Онгдойдогы јетијылдык школдо ӱредӱчи болуп иштеген. 1936 јылдаҥ ала 1940 јылга јетире газетте ле Туулу Алтайдыҥ бичиктер чыгарар издательствозында иштеген. 1940 јылда А. И. Герценниҥ адыла адалган Ленинградтагы педагогический институтта ӱренген. Јуу ӧйинде Ленинградты корулап турала, шыркалаткан. Јууныҥ кийининде рабфакта завуч болуп иштеген, оноҥ радиокомитеттиҥ главный редакторы болгон.

Эмди Александра Федоровна Саруева литературный иште туружып јат.

Баштапкы произведенизинеҥ ала эмдиги ӧйгӧ јетире поэтесса ӱлгерлер ле туујылар бичип јат.

1953 јылда Александра Саруева алдындагы ӧйлӧрдӧ бичиген произведениелериниҥ учуры јанынаҥ јакшы дегенин талдап алып, бойыныҥ баштапкы ла јуунтызын кепке базып чыгарган — «Чечектел, Төрӧлис!»

1957 јылда поэтессаныҥ ӱлгерлериниҥ «Мениҥ Алтайым» деп экинчи јуунтызы чыккан.

1960 јылда «Сырга», 1961 јылда «Алмыс» ла «Тебе, мой край» деп јуунтыларын Туулу Алтайдыҥ бичиктер чыгарар издательствозы кепке базып чыгарган.

1951 јылда А. Саруеваныҥ «Колхозчы Јыргал», 1953

---

[1] Оноҥ арыгы ончо статьялардыҥ автору Т. С. Тюхтенев.

јылда «Ырыс керегинде кожоҥ» деп туујылары «Алтайдыҥ тууларында» деген альманахта кепке базылып чыккан.

Бу јуунтылардыҥ кийиниде Александра Саруеваныҥ ады алтай улус ортозында јарлу боло берген.

Александра Саруеваныҥ ӱлгерлериниҥ ле туујыларыныҥ темалары алтай албатыныҥ эмдиги ӧйдӧги јадын-јӱрӱминеҥ алынган. Олордогы јарталган сӱр-кеберлер јаҥы советский алтай кижиниҥ кӧрӱм-шӱӱлтезин, бӱдӱрип турган улу-јаан керектерин кӧргӱзет. Бийик санаашӱӱлтелӱ јаҥы советский кижи албатыныҥ јадын-јӱрӱмиле колбулу болуп, оныла кожо ичкери барып турганын бис бу произведениелерден кӧрӱп турус.

А. Саруеваныҥ ӱлгерлери ле туујылары ӧскӧ поэттердиҥ произведениелериненеҥ аҥыланып јат. Олордыҥ эҥ ле билдирлӱ башказы поэтессаныҥ теманы јартаганында. А. Саруева кандый бир картинаны, эпизодты кӧргӱскенде, ол керегинде бойыныҥ акту санаа-шӱӱлтезин, кӱӱнин айдат. Поэтесса теманы алып, оны тегин ле кӧргӱзип турган эмес. Албатыныҥ јадын-јӱрӱминеҥ кандый ла учуралды алганда, ол ажыра автор бойыныҥ санаазын айдат, ол керекке оценка берет. Александра Саруева кайда ла јӱргенде, нени ле кӧргӧндӧ, јакшыны јакшы деп айдат, коомойды коомой деп кӧргӱзет. Ониҥ учун Саруеваныҥ кажы ла ӱлгерлериндеги шӱӱлтелер автордыҥ кӱӱн-санаазы ла амадузы болуп кӧрӱнет. Темдектезе, поэтесса бойыныҥ кӧп ӱлгерлеринде бистиҥ Советский Тӧрӧлистиҥ кӱнӱҥ сайын ӧзӱп, тыҥып, јер-телекейдеги ороондордоҥ эҥ артык, эҥ тоомјылу ла телекейлик албатыныҥ јаркынду маанызы боло берген керегинде сананып, бойыныҥ кӱӱнин мынайда айдат:

Ӱргӱлји јаска чечектел, Тӧрӧлис,
Сениҥ јолыҥда аланҥзу јок!
Сен ӧҥжидиҥ, кожо бис ӧстибис,
Кунукчыл, санааркаш бисте јок!
. . . . . .
Чечектел, јаш тужубыс, чечектел, орооныс!
Телекейде билгириҥ чечеги!
Ойгор орооныс, оморко, Тӧрӧлис, —
Чындыктыҥ јаркынду маанызы!

А. Саруева Коммунистический партияныҥ алтай албатыга јетирип турган болужын ла бистиҥ ороондо јат-

кан көп тоолу албатылардың најылыгын, эрчимдӱ ижин көрӱп, акту јӱрегинең сӱӱнип айткан санаа-шӱӱлтелерин мындый сөстөр керелейт:

Нөкөр, бӱгӱн јажыт јоктоң
Јӱрегибис тыңгыда согулат,
Орус, грузин, алтай, эстон
Јаңгыс карындаштый иштенет.

Автордың политический темага ууландырган ӱлгерлери бистиң албатыны амыр-энчӱ учун тартыжарына, најылык учун туружарына кычырат, партияның ла советский албатының бирлигин ле олордың јеңӱлерин көргӱзет. Поэтессаның андый кӱӱн-санаазын «Ырыс капитаны — эне партия» деген ӱлгери керелейт. Мында советский улус бойының төрӧл партиязын «Ырыстың капитаны», «эне партия» деп адагылайт. Партия бистиң ичкери коммунизмге баратан «јолысты јарыдат», ол јолды советский албаты иле, јарт көрӧт. Бу јолды партияның улу јаан пландары јартайт. Оның учун партияның темдектеген пландарын албатының ырызы деп кажы ла советский кижи айдат. А. Саруева бойының бу ӱлгеринде јаңгыс ла советский албатының ла партияның бирлик амадузы керегинде бойының кӱӱнин айдып турган эмес. Советский улустың јер-телекейде јаткан албаты ортозында ӧӧн-ӧч јок эдерге турган амадузын, амыр-энчӱ учун тартыжузын көргӱзет. Советский албатының мындый амадузы керегинде бойының санаа-шӱӱлтезин, кӱӱнин автор мындый сөстөр ажыра јартайт: «Бис коммунизмге бӱдӱмјилӱ кирип, Лениннинг маанызын бийик көдӱрерибис, амыр-энчӱге баатырдый туружып, јер ӱстӱнде улуста ӧч јок эдерис».

А. Саруева бойының кӱӱнин, быйанын, мактулу сөстөрин газетке, көп балдарлу энеге, ӱӱре-нөкөрине, малчыларга ла оноң до өскөлөрине айдат. Автор олорды тузалу ишке, јакшы кылык-јанга кычырат, олордың јадын-јӱрӱми көрӱмјилӱ болгонына сӱӱнет. Поэтессаның шӱӱлтезиле болзо, кандый ла кижи кижиге болужар учурлу. Оның учун автор нөкөрлөрине «албатының јеңӱлерине сӱӱнели, албатыга тузабыс јетирели», улуска болужып, олордың ижин көдӱрели, «кижиге ырыс эдели» деп айдат. Советский албатының бӱдӱрип турган иштеринең автор туура турбай, олорго бойының поэзиязыла, кожо-

нгыла кандый да болзо, jӧмӧлтӧзин jетирерге сананат. Бу jаныҥаҥ оныҥ поэзиязы, кожоҥгы — автордыҥ «нӧкӧри, чындык комузы, албатыныҥ ийдези ле jӱреги» деп бичийт.

Jе онызыла коштой А. Саруева бойыныҥ сӧстӧрин кылыгы коомой, тузазы jок то улуска айдат. Jалкуныҥ jӱрӱмин, калас ӧй ӧткӱретенин А. Саруева сӱрекей jаратпай jат. Jалкулар керегинде бойыныҥ сагыжын ол мынайда айдат:

Бистиҥ ӧйдӧ jалкуга
Jылу, jымжак тӧжӧк jок.
Иш сӱӱбес калjуга —
Эрке кӧрӧр кижи jок.

Андый сӧстӧр ажыра автор jалкуларды шоодып, олорды jакшы, керектӱ ишке ууландырарга амадайт.

А. Саруева коомой кылык-jаҥду улус керегинде шӱӱлтелерин «Талаҥ-Келеҥ ле Тӱлкӱ» деп баснязында ла «Энезиниҥ канадыныҥ алдында» деп ӱлгеринде анчадала jарт кӧргӱзет. Бойыныҥ баснязында мактанчак Тӱлкӱниҥ сӱр-кебери ажыра бойын бийиксинип, мактанып, ӧскӧ кижиниҥ jакшы ижин мензинип, оныҥ магыла jӱрерге турган улусты кӧргӱзет. Тӱлкӱдий улус бистиҥ ижибиске буудак эдип, jӱрӱмиске чаптыгын jетирип турганын поэтесса jартайт. Автор Тӱлкӱдий кижиниҥ jӱрӱмин чек jаратпай тура, оны ӱредип, сагыш алындырарга мынайда айдат: андый кижи «коологон кожоҥчы деп адалбас, актуныҥ jолын туйуктап, атту-чуулу да болбос», улуска тузазын да jетирбес.

А. Саруеваныҥ ӧрӧги айдылган ӱредӱлӱ санаа-шӱӱлтелерин Талаҥ-Келеҥ Тӱлкӱдий улуска айдат. Талаҥ-Келеҥниҥ айткан сӧстӧри, бӱдӱрген керектери автордыҥ кӱӱн-санаазын чике кӧргӱзет. Оныҥ учун Тӱлкӱдий улус бу сӱр-кеберден тем алзын, оноҥ ӱрензин деп айдат.

«Энезиниҥ канадыныҥ алдында» деген сатирический ӱлгеринде автор база ла бистиҥ албатыга болужы jок, общественный тузазын jетирбей турган, иш иштебей, ада-энезиниҥ шылтуунда ла jаткан jиттердиҥ jадын-jӱрӱми керегинде бойыныҥ шӱӱлтелерин айдат. Эмдиги ӧйдӧ иштеҥ jангаксып, «айры колдорын бош салып», «бис ончозыныҥ артыгы, бис ончозыныҥ jаражы» деп мактангылап, «тееркегилеп», «кертейгилеп» jӱрер jиттердиҥ jӱрӱмин поэтесса jаратпай тура, андый jиттерди

јаңыс ла критика ажыра эмес, олорло тазыктыру иш өткүрип, бистиң советский јашөскүримдердиң билезине кийдирип аларына кичеенер керек деп айдат.

Автордың мындый шүүлтелери бистиң советский јашөскүримле тазыктыру иш өткүрер керек болгонын көргүзет. Андый иш јаантайын өткүрилер учурлу.

А. Саруева бойының бир канча ӱлгерлеринде јаркынду, чӱмдӱ сӧстӧрлӧ ар-бӱткеннің ӧйлӧрининг оок картиналарын јурайт, ногоон чечектӱ кеен Алтайдың јаражына оморкойт. А. Саруеваның ар-бӱткенди көргүскен лириказы оның бичиген произведениелеринің эң ле артыгы. Алтайдың ар-бӱткенин јуураган сӧстӧр јаркынду, чокум болгонынаң улам кычырган кижиниң сагыжына тӱрген эбелип турат. Автордың мындый лириказы Алтайдың ар-бӱткенининг аңылу јаражын, ӧйлӧрининг јилбӱлӱ картиналарын көргүзет.

А. Саруеваның бу ӱлгерлери ненинг учун кижини јилбиркедип туру дезе, автор Алтай јеринің ар-бӱткенин, оның ӧйлӧрин, аңылу темдектерин бойы сӱрекей јакшы билер. Ого коштой поэтесса ар-бӱткенди јаңыс ла алдынаң бойын көргүзип турган эмес, оны улустың кӱӱн-санаазыла, јадын-јӱрӱмиле колбойт. А. Саруеваның лириказында кижиниң сӱӱнгени ол эмезе эриккени, кунукканы, оморкогоны ол эмезе ачынганы—ончозы билдирет. Оның учун автордың лириказында ар-бӱткен ле кижи бирлик болуп көрӱнет. Ого коштой эмдиги советский кижи озогызындагы чылап ар-бӱткеннең коркыбай, јалтанбай, оны бойынаң камаанду ла бойына тузалу эдип турганын бис бу ӱлгерлерден база көрӧдис.

Бу ӧрӧги айдылган шүүлтелерди бис А. Саруеваның «Эрте кӱс» деп ӱлгеринең јарт көрӧдис. Мында поэтесса кӱстиң поэтический картиназын јурап көргүзет. Кӱстиң јууктап келгенин автор мындый сӧстӧрлӧ чӱмдейт:

Сары, кӱреңг торколо
Ар-бӱткен кийинди.
Јараш кӱски кийимле
Кыска ӧйгӧ чӱмденди...
Јарамык, јараш алтын кӱс
Бастыра тындуны тӱйметти,
Киленгкей эмес корон кыш
Јууктап келгени билдиртти...
Сыгын айга кӧкӱгилеп,
Сыгын аңдар мангтажат;

Чайбалып јаткан балыкту көл
Јанар кушты көөрөдөт...
Ак кыру мызылдайт,
Јалбырактар түшкилейт...
Бийик тайгадаң өзөктөргө
Малчылар малын түжүргилейт...

Үлгердиң кажы ла сөзи алдынаң бойы күстиң кандый бир келтегейиниң оок картиназын јурайт. Ол оок картиналар бойы-бойлорыла колболыжып, күсти ончо јанынаң јартагылайт. Оноң улам күс кижиниң алдына тура бергендий көрүнет. Онойып ок А. Саруеваның «Тракторист», «Јас», «Чечектү јаланга», «Ногоон јас» деген үлгерлеринең бис јастың јарамыкту картиналарын көрөдис. Бу лирический үлгерлерде јастың художественный кеберин поэтический эптү, јарт, ас сөстөрлө чүмдейт. Јастың келгенинең улам кижиниң көдүрингизин, сагыжының јарыганын, сүүнгенин, куштардың јайым, өткүн кожоңдорын, ончо тындулардың үн-табыжын бу үлгерлер чике, јарт јурайт.

А. Саруева бойының лирический үлгерлерин јаңыс ла ар-бүткеннің јаражын, оның поэтический картиналарын көргүзерге ууландырган эмес. Поэтессаның көп үлгерлери кижиниң кунукканын, кородогонын, ачынганын ол эмезе сүүгенин көргүзет. Олордо качан да болзо, эки сүр-кебер көрүнет — кыс ла уул. Бу јииттердиң күүн-санаазы, сүүшкени ол эмезе ырашканы лирический үлгерлердиң төс темазы боло берет. Андый улус колхозчылар, кожоңчы-баянист, тракторист ле оноң до өскөлөри. Олордың күүн-санаазы керегинде поэтесса бойының сагыжын айдат.

Лирический үлгерлер јаңыс ла јииттердиң күүн-санаазын, сүүшкенин көргүзип турган эмес. Андый лирика улуска ижин јеңилтерге, јүрүмин јарандырарга, јаңы једимдерге једип аларга болужат деп, поэтесса айдат:

Мениң агару сүүгеним,
Јолың күчте — јеңилтсин.
Сени, изү сүүгеним,
Ижиң сениң јарытсын.

А. Саруева бир канча үлгерлерин балдарга, үренчиктерге учурлап бичиген. Олордың учуры — эмдиги јаш балдар «Күн-Төрөлин көдүретен баатырлар» болуп өзөдилер, «науканы ачкылайтан» улустар болор, «келер улу өйлөрдө јерди јылыткылаар», «планеттиң улуста-

рын коммунизмге экелер» јаңгы өйдиң улузы деп, автор көргүзет. Бу улу иштерди бүдүрерге кижи јаштаң ала таскаар керек. Оның учун балдарды коммунистический санаа-шүүлтелерге таскадары ла үредери, ишке темиктирери бистиң ороондо јаан учурлу болуп јат. Балдардың садтарында, пионерлердиң Тураларында, школдордо өткүрип турган тазыктыру иштердиң учуры кандый болор керегинде бойыныҥ шүүлтелерин поэтесса «Јаңгы школ», «Алтын таң келерде», «Кычыру», «Чындык алта» деген үлгерлеринде айдат, балдарды јакшы кылыкјаңга ла үредүге кычырат, ичкери «чындык, бек алтагар» деп јакарат.

А. Саруеваныҥ үлгерлери јүзүн-башка темаларга учурлалган. Је олордыҥ көп сабазы советский албатыныҥ јадын-јүрүмин, ат-нерелү ижин көргүзет, советский албатыныҥ једимдери коммунизмниҥ јаркынду отторын түрген јууктадып турганын јартайт. Бистиҥ албатыныҥ көрүмјилү ижин поэтесса алтай малчылардыҥ, аңчылардыҥ, јииттердиҥ сүр-кебери ле олордыҥ ижи ажыра көргүзет. Оныҥ учун Алтай малчылардыҥ једимдери — бастыра советский албатыныҥ ырызы; Алтайдыҥ јаражы — бистиҥ телкем орооныстыҥ јаражы болуп көрүнет.

Автордыҥ көп үлгерлеринде јаңгы советский кижиниҥ сүр-кебери, күүн-санаазы, ижи јаркынду, чокум сөстөрлө јарталган. Ол сөстөрди поэтесса алтай албатыныҥ байлык сөзлигинеҥ билгир талдап алып, эптү тузаланат.

Је онызыла коштой автордыҥ бир канча үлгерлериниҥ художественный эп-аргалары ла төс сүр-кеберди јартап турган поэтический сөстөри уйан.

А. Саруеваныҥ кезик үлгерлериндеги айдылган шүүлтелер ол эмезе јадын-јүрүмнеҥ алынган учуралдар эптү, јаркынду сөстөрлө чүмделбей, тегин ле тоололып јат. Оноҥ улам кижиниҥ сүр-кебери јаба базылып, учуралдарга көмүлип калгандый билдирет. Темдек эдип, «Миллиондор тоолу сыйынымдарыма» деген үлгерди алалыктар. Үлгер мынайда башталат:

Амыр-энчү турарда,
Колхоз јуртыбыс көдүрдис.
Балдарыс өскүрип, заводто
Эштерисле теҥдей иштедис.
Адаларыс советти төзөөрдө,
Шыразын кожо көрдис...

Мында кандый да образный јурук көрүнбей јат. Автор «колхозты көдүрдис», «балдарыс өскүрдис», «заводто иштедис», «шыра көрдис» деп тоолоп берет. Мындый тоолоштоң бир де туза јок, үлгердиң түп-шүүлтезин кычыраачыга түрген билип аларга күч. Авторго колхозты канайда көдүргенин, заводто иштегенин, ненинг учун шыра көргөнин тоолобой, образный картиналар ажыра јартаар керек.

Кезик үлгерлерде көп узун јолдор (строкалар) учурап турганынаң улам, үлгердиң тили уур айдылат, кычыраачыныңг сагыжына түрген эбелбейт. Оноң улам үлгердиң ритмический кебери бузулып, јоголып калган немедий билдирет.

Сен, түрген куштый учуп бар, кожоңгыс,
Чындык ийдебис јер үстүне бийик көдүрип.
Сен, јет јиит јүректерге, јарык ийде-Ленинизмис,
Албатыларды амыр-энчүге омок көдүрип!

А. Саруеваның үлгерлеринде оноң до өскө оок тутактар бар болуп јат. Бу једикпестер үлгердиң художественный кеберин де, поэтессаның поэтический узын да јабызадат.

А. Саруева үлгерлеринең башка туујлылар база бичиген. Олор поэтессаның произведениелериниң эң ле јааны болуп јат. Автордың туујлылары тема јанынаң бойыбойлорынаң аңгыланып јат. «Колхозчы Јыргал» деген туујлызында поэтесса партийный ишти башкарып турган кижиниң сүр-кеберин јурайт. Колхозтың парторганизациязының качызы Көлөшев улусты кандый да ишке государственный озочыл көрүмле көрөр керек деп үредет, олорго керсү сөс айдат, тоомјылу кижи болуп көрүнет. Озочыл кижиниң јаңгыс ла бойы эрчимдү иштегени — ас. Онча улусты бойына тең эдип ичкери апарганда, оноң көп туза болор деп, Көлөшев колхозтың бригадирине, Јыргалга, айдат.

Колхозчы Јыргал бойы јакшы иштеп, күндүк нормазын ажыра бүдүрет. Өскө улус оноң артып турат. Јыргал бойының једимдериниң эп-сүмезин өскө улустарга айдар күүни јок. Көлөшев оның кылыгын билип, Јыргалга айдат:

Јаңыскан норма бүдүргенеер
Колхозко, Јыргал, јарабайт.
Слер, озочыл болзогор,
Кандый да күчтең јалтанбагар.

Көлөшевтиң сөстөри Јыргалдың санаазынаң чыкпайт. Качаң Јыргалды бригадир эдип тургузарда, ол улусты, Көлөшев ок чылап, ӱредип, бойыныҥ бригадазын өрө тартат.

«Ырыс керегинде кожоҥ» деп туужызында А. Саруева эки кижиниҥ биографиязын көргӱзет: энезиниҥ ле кызыныҥ. Энезиниҥ куучынынаҥ бис јокту улустыҥ озогыдагы кӱч јадын-јӱрӱмин ле тартыжузын көрөдис. Је олордыҥ тартыжузы јаҥыс ла аш-курсак таап, балдарын азырап аларына ууландырылган болзо, онык кызыныҥ, Эрелдейдиҥ, јӱрӱми ижи, тартыжузы советский албатыга, төрөл ороонына туза јетиреринe, улу ништер бӱдӱрерине ууландырылат. Эки башка өй — эки башка биография.

Је туужы база ла художественный јанынаҥ ӱйан болуп јат. Анчадала Эрелдейдиҥ куучынында композиционный бирлик јок, эпизодтор бойы-бойлорыла колбулу эмес, олор коштой турган немедий билдирет. Ого коштой көп учуралдарды художественный сөстөрлө јурабай, тоолоп ло койгон.

1960 јылда А. Саруева бойыныҥ «Сырга» деп ӱчинчи туужызын чыгарган. Бу туужы бойыныҥ төс учуры јанынаҥ «Ырыс керегинде кожоҥ» деген туужыга јуук турат. Мында база ла јокту улустыҥ озогыдагы тӱренгилу јадынын ла базынчыкта болгонын көргӱзип тура, ого удура олордыҥ эмдиги өйдөги јайым, сӱӱнчилӱ јӱрӱмин ле тузалу ижин тургузат. Озогы јадын-јӱрӱмниҥ калју, јимекчи ээлерин Бата байдыҥ сӱр-кеберинеҥ, јокту-јойулардыҥ шыралу, кыйынду јӱрӱмин Сырга ла Тадай деп јиит малчылардыҥ сӱр-кеберинеҥ көрөдис.

Јокту алтай улус јайымга, ырысту, сӱӱнчилӱ јӱрӱмге јаҥыс ла Улу Октябрьский революцияныҥ шылтуунда једингени биске јарт. Онык учун революцияныҥ кийининде Алтайда граждански јуу болордо, Сырга ла Тадай бойлорыныҥ алдындагы өштӱлериле кӱӱн-кайрал јок тартыжып, орус партизандарла кожо Октябрьдыҥ берген јайымын ла ырызын корулап, бандиттерди оодо согуп, төрөлин јайымдайт.

А. Саруева бойыныҥ туужызында канча чактардыҥ туркунына карангуйда јаткан, базынчыктаҥ айрылбаган, озогы кӱч јадын-јӱрӱмнеҥ айрылатан эп-арганы билбеген јокту алтай улустыҥ көрӱм-шӱӱлтелерин, санаазын

карган Малчыныӊ сӧстӧри ажыра чокум, јарт кӧргӱзет. Малчыдый улус озогы кӱч јадынга темигип калган. Онынӊ учун Малчы кызына айдат: байларды коркыдарым деп сананбай, бойыс олордоӊ коркып, јобош јӱрели:

Тербезен болуп басканча,
Эдӱге де, балам, иштейли,
Оостуга ла айттырганча,
Шилтиге тептирип иштейли.

Је бу ӧрӧги айдылган чын эпизодторды јартап тура. А. Саруеваныӊ туујызында тутактар барын база темдектеер керек.

А. Саруева јокту алтай улусты бойы-бойлорына килемкей эмес, кӱндӱлешпей, «соок кӧстӧриле» кӧргӱлейт деп айдат. Онызы јастыра. Алтай албатыныӊ иштеӊкейин, јалакайын, чӱми јогын, керсӱзин, карузагын, кӱӱнзегин, карамданбазын, амыр-энчӱ, јайым сӱӱгенин оныӊ историязы керелейт. Је поэтессаныӊ сӧзиле болзо, качан Сырганы Бата бай согуп, «уй куйругына буулайла, сӱӱртедерде», оноӊ Сырга айрылала, чыккан јерине келерде, оны кӧрӱш улустары «айылдажыс» деп уткылабайт, чадыр эжигин ачканда, јаӊыс ла ийттерин тукургылабайт, соок кӧстӧриле унчуккылабайт, табакка курудын чоккулабайт... Сырга бу јерде өскӧн дӧ болзо, ого бир де кижи кару кӧрбӧйт. Нениӊ учун Сыргадый ок јокту-јойу улус оныӊ шыразын кӧрӱп тура, ого бир эмеш јылу сӧс айтпагандар, оныӊ јӱрӱмине ачынбагандар, ого болужын јетирбегендер? Бу суракка автордыӊ туујызы каруу бербей јат.

А. Саруева бойыныӊ ӱлгерлеринеӊ ле туујыларынаӊ өскӧ јӱстеӊ ажыра «канатту сӧстӧр» чӱмдеген. Олор бойлорыныӊ бӱдӱми де, учуры да јанынаӊ алтай кеп сӧстӧргӧ јуук турат.

А. Саруеваныӊ «Канатту сӧстӧри» јӱзӱн-јӱӱр темаларга бӧлинет. Бу темалар кижиниӊ јадын-јӱрӱминиӊ ончо келтегейлериле колбулу болуп кӧрӱнет. «Канатту сӧстӧрдиӊ» кӧп сабазы кижини коммунистический кӱӱнсанааалу эдерге, јаӊы јакшы кылык-јанга ӱредерге ле таскадарга ууландырылган. Автордыӊ бу сӧстӧриниӊ поэтический тили эптӱ, кычырган кижиниӊ сагыжына тӱрген эбелет.

Александра Саруеваныӊ бичиген произведениелерин

бастыра јанынаҥ алып көрөр болзобыс, олордыҥ јакшы дегени бойлорыныҥ төс шүүлтелериле, јадын-јүрүмди чындык көргүскениле, ар-бүткенниҥ оок јуруктарын јакшынак чүмдегениле башкаланат. Јадын-јүрүмниҥ учуры ла ар-бүткенниҥ поэтический јуруктары керегинде бойыныҥ күүн-санаазын поэтесса малчылардыҥ, колхозчылардыҥ, јаҥы советский кижиниҥ көрүмјилү ижи ле тартыжузы, јиит улустыҥ лирический күүн-санаазы ажыра көргүзет. Бу бастыразы А. Саруеваныҥ поэзиязын алтай советский литературада аҥылу јерге тургузат.

ИВАН КОЧЕЕВ

Иван Петрович Кочеев 1912 јылда Мыйту деп јуртта, јокту кижиниҥ билезинде чыккан. 1921 јылдаҥ ала 1928 јылга јетире Мыйтудагы ла Чемалдагы школдордо ӱренген. 1930 јылда Туулу Алтайдагы ӱредӱчилерлериҥ методический курсын божодоло, 1932 јылга јетире Кату-Јарыктагы ла Чолушмандагы баштамы школдордо ӱредӱчи болуп иштеген. 1933 јылда Абакандагы педтехникумныҥ бийик ӱредӱлӱ педагогический курсын (биолого-химический отделениезин) божоткон. Биолого-химический отделениеде ӱренгени Иван Кочеевке аҥ-куштардыҥ бӱдӱмин, олордыҥ кылык-јаҥын билип аларына арга берген. Оноҥ улам учында Иван Петрович аҥ-куштар керегинде балдарга јарамыкту бир канча кыскачак куучындар бичиген. 1935 јылда Советский Черӱденҥ јаныл келеле, 1940 јылга јетире областной радиокомитетте иштеген. Мында иштеп тура, Иван Петрович Кочеев алтай албатыныҥ кожоҥдорын јууп, олорды радио ажыра берип туратан, орус поэттердиҥ (Лебедев-Кумач, Максим Рыльский, Алымов) кожоҥдорын, Чуркинниҥ «Поднятая целина» деп пьесазын алтай тилге кӧчӱрген. Бу пьеса кӧп катап национальный театрда тургузылган.

Иван Кочеевтиҥ мынайда кӧчӱргени ого орус поэзияла таныжып, оны јакшы билип аларга болужын јетирген. Орус поэттерденҥ тем алып, олорго темежип, бу ӧйдӧ бойы да бир эмеш ӱлгерлер бичиген. Олор 1936 јылда «Кызыл Ойрот» газетте чыккан. Је бу баштапкы ӱлгерлер («Тартыжу», «Улу закон-ырызыбыс») бойлорыныҥ художественный эп-аргалары, поэтический јурукталары јанынаҥ уйан болгон.

Ада-Төрөл учун Улу јуудаң јанып келеле (1946 ј.), Кочеев литературный ижин оноң ары көндүктирген. Кочеевтиң баштапкы ла јаан произведениелери «Старший ветврач» ла «Николай Тадышев» деп очерктер болгон. Бу очерктер «Социалистический Ойротияның улустары ла ижи» («Дела и люди социалистической Ойротии») деп јуунтыда орустап ла алтайлап чыккан.

«Старший ветврач» деп очергинде И. Кочеев Титов деп ветврачтың көрүмјилү ле тузалу ижин көргүзет. Ол колхозтың малын корулап, Төрөлине туза јетирерге бастыра күчин берген ак-чек советский кижи болуп јат.

Бойының «Тадышев Николай» деген очергинде И. Кочеев јуу өйинде тылдагы советский улустың «ката ла күч айалгада» иштери ажыра алтай колхозчылардың, малчылардың советский коручыларга болушту ат-нерелү ижин көргүзет.

Јуунының кийиниидеги өйлөрдө Иван Петрович орус писательдердиң произведениелериле оноң ары таныжарын ла оноң үренерин элбедип јат. Онойып Иван Петрович Игорь Луговскойдың «Грозный день» («Күкүрттү күн») деп пьесазын, Салтыков-Щедриннің «Медведь на воеводстве» («Айу воеводстводо») деп чөрчөгин ле орус поэттердиң үлгерлерин алтай тилге көчүрген, алтай јиит поэттерди орус литературадаң үрензин деп кычырган. Ого коштой алтай улусты орус литература таныштырарына амадаган.

Иван Петровичти бу көчүрген произведениелердиң сатирический учуры анчадала тың јилбиркеткен. Эмдиги советский албатының јадын-јүрүмин јарандырарына, улу иштерин тебүлү бүдүрерине бир кезек улустың коомой кылык-јаңы, тузазы јогы бойлорының буудагын јетирип турганын писатель јарт көрүп турган. Иван Петрович андый улустың јүрүмин иле көргүзип, советский улуска болужарга амадайт.

Бу темага учурлап, анчадала Салтыков-Щедриннің сатирический куучындарынаң ла чөрчөктөринең аткарынып, Иван Петрович Кочеев «Чүмеркек бака», «УТТ», «Куштың комудалы» деп чөрчөктөрин бичиген. Бу чөрчөктөрдө тузазы јок, мактанчак, чүмеркек, «төрттөң көп тоо билбес», коомой кылык-јаңгду улустың сүркеберин јурайт. Чүмеркек бакадый «бапылдап ла», јамандажып ла јүрер улустың сүр-кеберин автор бистиң

јадын-јӱрӱмнең алып, чечен, өткӱн сӧстӧрлӧ чике айдып, олорло кӱӱн-кайрал јок тартыжарына кычырат.

Бу өйлӧрдӧ Иван Кочеев орус поэттердиң ле алтай писательдердиң (П. В. Кучияк, М. В. Мундус-Эдоков, П. А. Чагат-Строев) произведениелеринең ӱренип, бойының литературный кӱчин поэзияда ченеп көрӧт. Јуунының кийиниидеги өйлӧрдӧ Кочеевтиң ӱлгерлери ле туујылары «Алтайдың тууларында», «Алтай» деп альманахтарда, «Сибирские огни» деп журналда ла газеттерде кепке базылып чыккан. Олордың эң артыгына, јакшызына «Кижи» деп туујы, «Яблоня», «Кожоңдоп беригер, туулар!», «Канатту најыма» ла «Карасуу» деп ӱлгерлер келижет.

Бу произведениелер бойлорының темазы да, художественный сӱр-кебери де, поэтический тили де јаныңаң баштапкы ӱлгерлеринең аңыланып јат. Иван Кочеевтиң баштапкы произведениелери бистиң ороондо 30 јылдардагы болгон кубулталарла — колхоз тӧзӧлгӧниле, Советский Конституция, Советский улустың јаңы культура тӧзӧп турган тартыжузыла колбулу. Онын учун ӱлгерлердиң тӧс геройы колхоз ло јаңы культура учун эрчимдӱ тартыжып турган јаңы кижи болот. Јуунының кийиниидеги өйлӧрдӧ чыккан ӱлгерлери бистиң Төрӧлистиң 40—50 јылдардагы јаан једимдерин, советский улустың коммунизмди тӧзӧп турганын ла амыр-энчӱ учун тартыжузын, алтай албатының једимдерин ле Алтайдың кубулганын көргӱзет. Эмдиги өйдӧги јаңы советский кижи бойының көрӱм-шӱӱлтези ле бӱдӱрип турган керектери јанынаң 20—30 јылдардагы кижиден бийик турат. Темдек эдип, Иван Кочеевтиң «Кижи» деп туујызын алар болзобыс, көргӱзилген јаңы советский кижи төрӧл ороонында заводтор тудат, учы көрӱнбес јалаңдарында мал өскӱрет, «алтын кебистий аш» јуунадат. Ол миллиондор тоолу улустың ийдезининг шылтуунда Кижи деп адалат.

Мынаң көргӧнисте, озогы тужунда «каткырбай јӱретен, көзининг јажын көп төгӧтӧн, јиит бойы карган чырайлу билдиретен тербезенге бодолду кичинек кижи» советский өйдӧ јайым јӱрӱмдӱ, ак-јарык санаалу, јадын-јӱрӱмниң чындык ээзи боло берген.

«Карасуу» деп ӱлгеринде Иван Кочеев јер-телекей ӱстӱнде амыр-энчӱ сӱӱген албатының кӱӱн-санаазы ла

тартыжузы керегинде айдат. Бастыра албатыныҥ мындый агару амадузын, качан да балкашталбас кара суула теҥдештирет, кара сууга канча ла кирези таш чачып, кижи оны балкаштап болбос, ол суу јаантайын ару агып јадар. Анайып ок албаты сүүген амыр-энчүни кандый да калју өштү јаба базып, јенип болбос деп, автор улуска јартап берет.

Иван Кочеев «Канатту најыма» деген үлгеринде Төрөлин, Алтайын сүүп турганын, алтай албатыныҥ ырысту јайым јадын-јүрүмиле эр-јажына колбулу болгонын көргүзет. Кижиниҥ чыккан, өскөн јери онын күүнсанаазына, јүрегине јуук турат деп, автор айдат.

Бойыныҥ мындый санаазын Иван Кочеев куу деп кушла (канатту најызыла) куучындашканы ажыра көргүзет. Куу деп куш «соок» Алтайдаҥ јылу јерге учуп бараргa канадын јайып, поэтти кожо бараак. бу јерге тоҥбой деп кычырарда, поэт ого кезем каруу берет — көп јараш, јакшы, байлык јерлер бар, је мен качан да чыккан, өскөн јерим таштап барбазым, мениҥ оноҥ айрылар күүним јок, өскөн Алтайым ончо јерлерденҥ мege артык. Онын учун сен, куу нөкөрим, барар јериҥе јаҥыскан бар. Иван Кочеевтиҥ бу үлгери автордыҥ күүн-санаазы, јадын-јүрүми бийик туулалу, ару агын сууларлу, көк чечектү Алтайыла, онын албатызыла колбулу болгонын биске јарт көргүзет.

Иван Кочеевтиҥ үлгерлеринеҥ алтай албаты ортозына эҥ ле элбек таркаганы «Яблоня» деп үлгер болуп јат. «Яблоня» көп јуунтыларда ла газеттерде чыккан. Бу үлгер бойыныҥ учуры ла поэтический јуругы јаныҥ байлык, чокум бологонынаҥ улам, алтай албатыга түрген таркап, онын кожоҥынаҥ аҥыланбай барган.

Үлгердиҥ төс учуры — алтай албатыныҥ ырысту, јыргалду јүрүми там ла јаранып турганын көргүскени. Алтайдыҥ чечектелип, кубулып турганын, улустыҥ јаҥы јеҥүлерин автор «быјыраш», «ак-торко чечектү» јараш яблоняла теҥдештирет. Алтайга яблоня өскүргени, оноҥ «јулукту јиилек» алып турганы, Алтайды «чечектү яблоняла бүркегени» бистиҥ албатыны сүүндирет, оны ат-нерелү ишке кычырат, Алтайды байыдып, там ла јарандырат деп, поэт айдат.

Иван Кочеев үлгерлериниҥ кийининде (1949—1952 j. j.) аҥчы Адучы керегинде эки куучын бичиген. Бу

куучындарды орус тилле Барнаулда «Тебе, Родина» («Сеге, Төрөлим») деп јуунтыда чыгарган.

1952 јылдаң ала 1959 јылга јетире Иван Петрович советский ле партийный иште иштеп тура, балдарга учурлаган бир канча куучындар ла чөрчөктөр бичиген. Олордың јакшы дегенин талдап алып, бойының эки јуунтызын чыгарган: «Чүмеркек бака» (1957) ла «Аду-чы» (1959).

«Чүмеркек бака» деп јуунтыга кирген куучындар ла чөрчөктөр ажыра И. П. Кочеев балдарга Алтайдың аң-куштарының кылык-јаңын, олордың јүрүмин ле аңылу темдектерин, Алтайдың ар-бүткенининг јаражын, јүзүн-јүүр өзүмдериниң аттарын јартап берет.

И. П. Кочеев Алтайдың тындуларының аңылу тем-дегин ле оның аттарын, Алтайдың ар-бүткенининг јара-жын тегин ле јартап турган эмес. Үренчиктер, пионер-лер бойының төрөл јерин, оның байлыгын јилбиркеп көрзин, оноң үрензин деп, автор амадайт. Балдар кан-ча ла кирези Төрөлин јакшы билер болзо, анча кирези ок олордың билери элбеер, албатызына көп тузазын јетирер. Писательдиң мындый санаа-шүүлтезин ле ја-рамыкту амадузын «Көлдиң јаказында», «Мыйма өдүк-түү куш», «Айу», «Талтар», «Чумуш» деп куучындары ла «Куштың комудалы» деп чөрчөги керелейт.

Темдек эдип, бис И. П. Кочеевтиң «Талтар» деп куучынын алар болзобыс, автор балдарды талтар деп куштың јүрүмиле таныштырат. Ол койу өлөңнің орто-зында јүрүп, јүзүн-јүүр курт-коңусла, өлөңнің үрен-дериле јемзенип јүрет. Оның үни «таарт-таарт» деп угулат, учуп јүргени каа-јаа ла көрүнет. Талтар бистиң јерде јайгыда ла болот. Алтайга сүрекей ыраак јерлер-дең келип јат. Соок кышты талтар јылу јерлерде өткү-рет. Ол канча-канча муң километр јерди түрген јүгүрип өдөт. Је јолында туштаган көлдөрди, јаан агын суулар-ды ла талайларды учуп өдөтөнин балдар бу куучын-наң база билип алар. Бу ас, чокум, јарт сөстөрлө И. П. Кочеев талтардың јүрүмин, үнин, нени јип турга-нын бастыразын балдарга јартап берет. Балдар И. П. Кочеевтиң куучындарын јилбиркеп кычыргылайт.

Үренчиктерге ле пионерлерге турнаның јүрүми ле аңылу темдеги керегинде андый ок јилбүлү куучынды Сергей Иванович («Көлдиң јаказында») айдат; агуна

(куропатка) деп куштың будындагы ла сабарларында-гы тӱги «ак-кийиктиң тӱгинең эткен ук ошкош сӱрекей јылу» болгонын («Мыйма ӧдӱктӱ куш»), кӱртӱктердиң таң адарданг ала кӱн чыгарга јетире ӱӱрле ойнойтонын ла олордың кызыл көстӱ болотонын («Чумуш») И. П. Кочеев бойының куучындарында көргӱзет. Теңеринің текези деп узун тумчукту, «тыркырууш ӱндӱ» чокырборо кушкаштың саң ӧрӧ чыгып, оноң кенетийин төмӧн тӱжӱп туратанын, јиген курсагы курт-коңус болгонын, төрттӧң көп јымыртка салбазын «Куштың комудалы» деп чӧрчӧгинде И. П. Кочеев балдарга јартап берет. Бу тындулардың андый аңылу темдектерин јакшы билип аларга балдарга кичееп ӱренер керек, кыракы болор керек. И. П. Кочеевтиң мындый кӱӱн-санаазы оның куучындарының төс темазы болуп јат.

Је И. П. Кочеев бойының произведениелеринде бу төс шӱӱлтелерле коштой кезик ӱренчиктердиң, балдардың ортозында коомой кылык-јаң бар болгонын көргӱзет. Андый учуралдар балдарга коомойын јетирип турганын јартайт. Ӱренчиктер төгӱн сӧс айтпай, ак-чек болор керек, айылында ада-энезине кӱчи јеткенче болужар керек; ого ӱзеери најылык ла нӧкӧрлик болуп, бойы-бойлорына болужар учурлу деп, Иван Петрович балдарды ӱредет.

Автор бойының мындый санаазын анчадала «Айу» деп куучында јарт айдат. Куучыннаң ӱч уулчактардың кылык-јаңын көрӧдис. Коля «мен бӧрӱ көргӧм, мен оноң коркыбазым» деп тынзынып, Кара деп уулчак «айу бӧрӱденг де ары, оны тегелеп ле ийзе, јыгылыш калар» деп төгӱндеп, бойлоры билеркежип, Санюк деп кичинек најызын койу агаштың ортозында јаңыскандыра артыргызып салгандар.

И. П. Кочеев бу куучын ажыра балдарга айдат: төгӱнчи кижи качан да тоомјызы, бӱдӱмјизи јок болор, оның учун слер Коля ла Карадый болбогор, кичинек нӧкӧригерди коркытпагар, ол кандый да тӱбекке тӱшсе, ого болужыгар деп ӱредет. Ӱренчиктер сӧсти чын айтса, улуска тоомјылу болор деп, И. П. Кочеев балдарды сагыш алындыра айдып, јакшы кылык-јаңга ууландырат. Је мында Коля ла Кара андый уулчактар эмес. Олордың куучындарының ла керектеринин башказын И. П. Кочеев бригадирдиң сӧстӧриле чокум, јарт көргӱзет:

«Эх, слерди, бу камчыла јакшы ла сойор керек. Не де болзо, нөкөрин јаҥыскандыра таштабай, кандый да түбектеҥ айрып аларга амадаар керек» — деп, бригадир олорды чугулдайт.

Мындый коомой кылык-јаҥду балдардыҥ сүр-кеберине удура иштеҥкей, најылык, үредүге кичееҥкей, кандый ла күч керектердеҥ јалтанбас үренчиктердиҥ сүр-кеберин Иван Кочеев 1959 јылда чыккан «Адучы» деп экинчи јуунтызында көргүзет. Оныҥ учун јуунты «Чүмеркек бака» деп јуунтыдагы куучындардаҥ бойыныҥ амадузы аайынча башкаланат.

«Адучы» деп јуунтыга кирген куучындарында И. П. Кочеев кичинектеҥ ала ишке тазыгып калган, кандый да күч айалгадаҥ кыйа баспас балдардыҥ сүркеберлерин јурайт. Андый балдардыҥ бирүзи Адучы болуп јат («Алексей Петровичтиҥ куучыны»). Адучы кичинектеҥ ала јалтанбас, чыдамкай болуп өскөн, ол ишке таскап калганынаҥ улам айудаҥ да јалтанбай турат; Јалай ла Адаш («Сый») деп үренчиктер јайгыда тегин калас өй өткүргилебей, бойлорыныҥ төрөл школына јараш кайырчагаш ла күрегеш эделе, сыйлап бергендер; Чолушмандагы школдыҥ үренчиктери јиилектү сад өскүргенинеҥ улам анда јакшы амтанду яблоктор, грушалар эмди де өзүп туру деп, И. П. Кочеев јартайт. Бойыныҥ «Практика» деген куучынында И. Кочеев Сырга ла Эркелей деп јиит кызычактар јайгы амыраар өйдө төрөл колхозына келип, уй саачы болорына үренип ле темигип, колхозко болужын јетирип турганын көргүзет.

Бу өрөги айдылган керектердиҥ учуры эмдиги де өйдө јаан тузалу болуп јат. Андый балдар јаанап келзе, бистиҥ Төрөлиске ле советский улустыҥ улу ижине оноҥ көп тузазын јетирер, олорго коммунизмди түргеи бүдүрерге болужар деп, И. П. Кочеев бойыныҥ шүүлтезин айдат.

1959 јылда «Алтайдыҥ тууларында» деп альманахта Иван Петрович Александр Демченколо кожо «Јаҥы Алтай» деп очергин чыгарган. Очерктиҥ төс учуры — бистиҥ областтыҥ ла алтай улустыҥ советский өйдө кубулганы ла олордыҥ јаҥы једимдери. Алтайдагы колхозтордыҥ ла совхозтордыҥ, промышленностьтыҥ једимдерин ле алтай албатыныҥ культурный өзүмин

автор озогызына удура тургузып, оны советский албатыныҥ бастыра једимдериле колбойт. Эмдиги ӧйдӧги кандый ла ишке турган кижиниҥ амадузы — коммунизмди бӱдӱрери деп јартайт. Бу очерк орус тилле «В краю голубых долин» деп адалып, бу ок јылда Москвада чыккан.

Очерктиҥ тӧс геройы — јаҥы советский алтай кижи, оныҥ кӧрӱмјилӱ ижи ле ачык-јарык кӱӱн-санаазы болуп јат. Алтайдыҥ јаранганына, оныҥ улузыныҥ кубулганына јаҥы советский кижи сӱӱнип оморкойт, оны јаҥы јолло ичкери апарарга амадайт.

И. П. Кочеевти 1958 јылда Советский Союзтыҥ писательдериниҥ членине алган. 1958 јылда октябрьда ол Азия ла Африканыҥ ороондорыныҥ писательдериниҥ Ташкентте ӧткӧн конференциязында турушкан, оныҥ кийининде СССР-диҥ писательдериниҥ 3-чи съездинде ле РСФСР-диҥ писательдериниҥ 1-кы Учредительный съездинде турушкан. Эмди И. П. Кочеев РСФСР-диҥ писательдериниҥ Горно-Алтайсктагы бӧлӱгиниҥ ответственный секретари болуп иштеп туру.

САЗОН СУРАЗАКОВ

Сазон Саймович Суразаков 1925 јылда Сайдыс деп јуртта крестьян кижиниҥ билезинде чыккан.

Сазон Суразаков 1933—1938 јылдарда Сайдыстыҥ јетијылдык школында беш класс божоткон. 1938—1941 јылдарда Горно-Алтайсктагы педучилищеде ӱренген. 1946 јылда Ленинниҥ адыла адалган Московский педагогический институтты божодоло, 1949 јылда ол ок институтта аспирантураны божодоло, 1950 јылдаҥ бери филологический наукалардыҥ кандидады болуп јат.

1943—1944 јылдарда Ада-Төрӧл учун Улу јӱӱда тужала, шыркалаткан. 1949 јылдаҥ ала 1952 јылга јетире Туулу Алтайдагы ӱредӱчилердиҥ институдында ӱредӱчи болуп иштеген. 1952 јылдаҥ ала 1960 јылга јетире Туулу Алтайдыҥ история, тил ле литература јанынаҥ научный шиҥжӱ өткӱретен институдында старший научный ишчи болуп иштеген. Бу өйдө С. Суразаков алтай фольклор ло литература аайынча көп научный иштер бичиген, бойыныҥ ӱлгерлериниҥ ле куучындарыныҥ јуунтыларын чыгарган: «Стихтер ле куучындар», «Сӱӱген јерим», «Куучындар».

С. Суразаковты 1958 јылда Советский Союзтыҥ писательдериниҥ членине алган.

С. Суразаков бойыныҥ литературный ижин 1949 јылдаҥ ала баштаган. Бу өйдөҥ ала ониҥ ӱлгерлери ле оок куучындары «Алтайдыҥ тууларында» деп альманахта јаантайын чыгып турат. Олордыҥ учуры јанынаҥ јакшы дегенин автор талдап алып, 1954 јылда бойыныҥ баштапкы јуунтызын чыгарган — «Стихтер ле куучындар».

Јуунтыдагы ӱлгерлер ле куучындар бойлорыныӊ учуры јанынаӊ башка-башка темаларга бӧлинип јат. Олордыӊ кӧп лӧ сабазы советский ӧйдӧ јаӊгы кубулталар, советский кижиниӊ јаӊгы јеӊӱлери ле амадулары керегинде автордыӊ шӱӱлтелери болуп јат («Улу амаду», «Советский чындык кижиге», «Эмдиги улус», «Најылар» ла оноӊ до өскӧлӧри).

Советский улустыӊ улу амадузын анчадала «Улу амаду» деп ӱлгеринде автор јарт кӧргӱзет. Советский албатыныӊ алдында турган амадузы коммунизмди бӱдӱрери болуп јат. Коммунизмди јеӊӱлӱ бӱдӱрерге бастыра советский улус туруп чыккан. Оныӊ учун поэт «кайдаар ла кӧрзӧ — городтор тӧзӧлӧт», «кайдаар ла барза — моторлор кӱркӱрейт». Советский албатыныӊ улу амадузы ол кижиликтиӊ текши улу амадузы. Оныӊ учун коммунизм деген сӧс ончо албатыга јаркынду сӧс болот, ол сӧслӧ албатыныӊ амыр-энчӱ јадары ла ырысту јайым јӱрӱми колбулу. Поэт советский улустыӊ јеӊӱлӱ ижин кӧрӱп, олорло кожо сӱӱнип, оморкоп, бу иш «албан иш эмес» деп, улуска јартайт.

С. Суразаковтыӊ кезик ӱлгерлеринде озогы кӱч јадын ла эмдиги јайым јӱрӱм бойы-бойына удура тургузылат («Туулардыӊ ээзи — биҫ», «Музей», «Эмил сӧӧктӱ Эрелдей»). Автор озогызын ла эмдигизин тегин ле кӧргӱзип турган эмес. Алтай албатыныӊ озогыдагы кӱч јадынын јартаганы ажыра советский ӧйдӧги бистиӊ једимдеристиӊ ле јайым јӱрӱмистиӊ учурын поэт чокум, јарт кӧргӱзип јат.

С. Суразаков «Туулардыӊ ээзи—бис» деген ӱлгеринде эмдиги јадын-јӱрӱмниӊ ээзи советский улус деп јартайт. Алтайдыӊ ар-бӱткенииӊ ээзи јаӊгы советский кижи, ол озогыда чылап, туулардыӊ, суулардыӊ «ээлериненӊ» коркыбай, ого бӱтпей јат. Эмдиги советский кижи ар-бӱткеннеӊ камаанду болбой, оны бойынаӊ камаанду эдип, оноӊ кӧп туза алып јат. Је озогы тужунда «бийик кырдыӊ бажына чыккан кижи туулардыӊ ээзинеӊ јалтанып, унчукпай, табыш чыгарбай ӧдӧтӧн», «туунын ээзин кӱндӱлейтен», ого мӱргӱйтен болгон. Бу сӧстӧр озогыдагы байлардыӊ, камдардыӊ куурмакту тӧгӱн шӱӱлтелери деп, јаӊгы советский кижи јарт билип, ого каткырып, «мекечи таӊмалардыӊ аӊтарылганына» сӱӱнип, акту јӱрегинеӊ бастыра улуска јарлайт.

— Эмди туулардың ээзи — бис.
Э-э-э эээй,
Кеен Алтайыс!

Бу сöстöр эмдиги алтай кижиниң јайым күүн-санаазын, јаңгы көрүм-шүүлтезин, улу једимдерин јүрүмниң ээзи боло бергенин керелейт. Алтайдың јаранганын ла оның байлыгын, улузының өскөлөнгөнин С. Сураза-ков öскö дö ӱлгерлеринде көргүзет. «Алтайдың ажы» деген ӱлгеринде озогы тужунда «аш албатыга неден де кереес, ол алтыннаң баалу болгонын» темдектеп тура, эмдиги «Алтай јеристи аш байыдып, Алтай ашту деп телекей ӱстүне сүүнчилү, мактулу јар јайылып» турганына бастыра советский албаты оморкоп турганын поэт көргүзет. Анайып ок поэт алтай улусла кожо озогыдагы Чуйдың «карангуй», «кату» јолын эмди машиналардың отторы јарытканына ла түни-түжи билдирбес эдип Ильичтиң лампочкалары күйе бергенине сүүнет («Чöлдöги оттор»). Төрöл Алтайының јаранып кубулганын поэт келер öйлö, келер јүрүмле колбойт.

Келер öй — коммунизмниң öйи. Ол öйдö јүрүм ырысту болорын бастыра советский албаты јарт билип, оны јууктадып аларга амадайт. Келер öйдöги јүрүмди бис эмди төзöп турганысты автор советский улустың тебүлү ижи ажыра көрӱзет — «малчы малдарын кичееп көптöдöт, деремнелерде јаңы туралар тудулат», ӱренчиктер школдордо ӱренгилейт, јаңы заводтор ло фабрикалар төзöлöт. Бу ончозы бистиң албатының јадын-јүрүмин кубултып, там ла јарандырар. Оның учун «келер јүрүмге бастыра советский улус омок санаалу, јүреги сүүнчилү көрöт». Келер öй ӱлгерчиге де баалу. Поэт јаркынду јүрүмди төзöп турган советский улусла кожо ичкери барып, олордың ижин ле күүн-санаазын мактап, келер јүрүмди јартап, јаңы кожоңдор чӱмдейт.

Советский улустың јаңы јадын-јүрүми ле олордың бийик көрүм-шүүлтелери керегинде бойының күүн-санаазын поэт öскö дö ӱлгерлеринде көргүзет. Бойының «Бабадай» деп ӱлгеринде ада-энези јок öскүс кызычак Бабадай советский öйдö бийик ӱредүлү школды божодоло, «аймакта јон башкараачы озочыл, тоомјылу ишчи боло бергенин» көргүзет. Мындый јолло јаңгыс та Бабадай барып јаткан эмес. Бу јол — эмдиги јиттердиң јолы. Мында кижи кайкайтан бир де неме јок. Поэт

бойыныҥ мындый шүүлтелерин Бабадайдыҥ сөстөриле јартайт: «Школ... институт... эмди иштеп турум... Кайкамчылу неме јүрүмде јок. Онызы чын. Кем билбес бистиҥ јииттердиҥ јүрүмин!» Бабадайды мынайда өзөр деп озогы тужунда качан да сананбаган Јайлу эмеген эмди оныҥ јүрүмине сүүнип, оморкоп турат.

С. Суразаков ајаруны үлгердиҥ јаҥыс ла учурына салып турган эмес. Автор үлгерлердиҥ сүр-кеберлерин чокум сөстөрлө, јарт, аҥылу темдектерле јураганынаҥ улам, олор јилбүлү көрүнет. Андый сүр-кеберге кыстыҥ («Бийечи узбек кыска») сүр-кебери келижет. Бу үлгерде кыстыҥ аҥылу кылык-јаҥы, оныҥ бүдүми, «јеҥил бийези», «ээлгири», «кара көзи» сүр-кеберди чике јартайт. Бу сөстөр сүр-кеберди ончо јанынаҥ көргүзет, ону кижиниҥ көзине көрүнип тургандый эдет. Андый ок чечен, байлык сөстөрлө поэт кулунныҥ ойноп, маҥтап турганын јурайт («Кулун»). Јаш кулунныҥ омок маҥын автор түрген кеберлү көргүзет. Оны јартаарга чокум сөстөрлө тузаланат:

Јолдо тоозын көдүрилет,
Кечүде суу чачылат:
Кичинек куйругы јайылып,
Кулун салкынла јарыжат...

С. Суразаков бойыныҥ «Ак кайыҥ» деген үлгеринде кижиниҥ сүр-кеберин өскө эп-аргала јурайт — художественный түҥдештирү ажыра. Сүүген кыстыҥ сүр-кеберин јалаҥда турган агару кайыҥла түҥдештирет. Кыстыҥ сүр-кебери коо сынду ак кайыҥга бүдүштеш, оныҥ јараш чачы кайыҥныҥ «алтындый бүри» ошкош деп, автор айдат. Олордыҥ санаазы да ак-чек болуп көрүнет.

Коо сыныҥдый ол сынду —
Эрке көөркийим, ак кайыҥ.
Оныҥ ак-чек санаазы
Сендий ок ару, ак кайыҥ.

С. Суразаков «Музей» деген үлгеринде сүр-кеберлерди өскө эп-аргала јартап көргүзет — бир канча сүр-кеберлер бир сүр-кеберди јартайт. Темдектезе, озогыдагы јоктулардыҥ күч јадыны керегинде байдыҥ сүркебери айдат: «Јокту кижи кижи эмес»; «мен јоктуны соокко тоҥдыргам» деп, тежик айыл айдат; «мен јоктуны јылытпагам» деп, эски јаргак айдат; «јоктуныҥ те-

рин мен көп төктим, көзининг јажыла јер сугардым» деп, андазын айдат. Бу сөстөр революциядаг озогы јокту алтай улустыг кыйынду јадын-јўрўмин ле байлардаг камаанду болгонын чике керелейт.

Бу өрөги айдылганынаг көрөр болзобыс, С. Суразаков художественный сўр-кеберлерди јартаарга јўзўн-јўўр поэтический эп-аргаларла тузаланат, ол эмезе огош јилбўлў картиналар ажыра көргўзет. Оныг учун ўлгерлердеги художественный сўр-кеберлердиг кылыкјаңы, санаа-шўўлтелери кычырган кижиниг сагыжында узак өйдиг туркунына артып калат.

С. Суразаков бойыныг ўлгерлеринег башка «Аргымак» деп исторический туујызын бичиген. Туујыныг сюжедин поэт алтай албатыныг ортозында элбек таркаган «Аргымак» деп легенда-куучыннаг алган. «Аргымактыг» төс учуры — озогы өйлөрдө алтай албаты өскө јерденг келген олјочы-тонокчылдарла тартышканы. Бу шўўлтени поэт Айдардыг сўр-кебери ажыра көргўзет. Айдардыг јўрўминеңг, иштеген ижинеңг, санаа-шўўлтезинеңг бис алтай албатыныг јадын-јўрўмин, кўўн-санаазын көрөдис. Айдар сўўген Төрөл Алтайыла, андагы јаткан албатыла колбулу болуп көрўнет. Ол јайым, амыр-энчў сўўген алтай албаты учун туружат, олорды корып аларга олјочы Карабайла тартыжат. Мындый тартыжу ол тужунда элбек болгон. Ол керегинде алтай албатыныг историязы биске јарт айдат. Автор ат-нерелў Айдардыг ла калјуур ачап Карабайдыг сўр-кеберлерин јурап тура, јаантайын Айдар јаар јайылат, ол керегинде көп, јылу јакшы сөстөр айдат: «Чечен сөскө кыстырбас, јарынду кижиге јеңгдиртпес» «кайран Айдарым», «бараксаг көөркийим», «ай ла кўндий мениг јўрегим». Айдардыг кородоп ачынганына ла олјодо болгонына, оныг кунукканына ла Төрөл Алтайынаг ырааката эригип турганына поэт кородоп, оны Айдардыг кожонгы ажыра көргўзет:

Эртиш сууныг бажын мен
Көрбөс дешпегер — көрөрим.
Эне Алтай јериме
Јанбас дешпегер — јанарым.
Аргымак мениг адым бар,
Таппас дешпегер — табарым.
Алтайым деген јерим бар,
Барбас дешпегер — барарым.

Поэт Айдардың тыш сӱр-кеберин де јаркынду, јараш сӧстӧрлӧ јурайт. «Айдар мӱркӱттий чакту, кӧзи јаркынду», «шулмус, керсӱ бӱткен». Бойы јокту улуска киленгкей, иштенгкей кижи. Ол бойын качан да бийиксинбей јӱрет, улуска јаман эдейин деп сананбайт. Је Айдар ӧштӱлерди, олјочыларды кӧрӧр кӱӱни јок: амыр-энчӱ, јайым јаткан албатыны олор тӱймедип, бала-барканы кулданып јат. Оның учун Айдар бай Карабайды јаман көрӧт, оның јӧӧжӧзине мангзаарбай турат. Айдардың сагыжы — Төрӧл Алтайында ла сӱӱген албатызында.

С. Суразаковтың 1959 јылда чыккан «Сӱӱген јерим» деп јуунтызына ӱлгерлерден башка баснялар киргсн. Олордың тӧс учуры — јадын-јӱрӱмдеги бар једикпестерди илеге чыгарып јартаганы. Озогызынан артып калган бир кезек учуралдар биске јанғы јадын-јӱрӱм тӧзӧӧргӧ буудак эдип турганын автор јарт билип, олорло кӱӱн-кайрал јок тартыжарына бисти кычырат. Озогызынан арткан-калганының бирӱзи—ӧйинен ӧткӱре аракы ичери болуп јат. Кандый ла советский кижи аракызактарла эрчимдӱ тартышсын деп партия ла башкару кычырат. Мындый кычыруга каруу эдип кӧп писательдер бойлорының сатирический де, тазыктырар да учурлу произведениелерин бичигендер. Андый произведениелерди бистинг алтай да писательдер бичип туру.

С. Суразаков бойының «Аракычы койон» деген баснязында аракыга темигип калган, аракы кӧрзӧ энчикпес, тӱни-тӱжиле аракылап, «мен, мен койонок» деп кожонгдоп јӱрер койоноктың сӱр-кебери ажыра тузалу иш этпес аракызак кижининг јадын-јӱрӱмин кӧргӱзет. Аракызактар улуска чаптыгын јетирип, олорды јарамыкту иштенг туура тартып, јанғы јадын-јӱрӱмге каршузын јетирип турганын автор кӧргӱзет, койоноктый улусла эрчимдӱ тартышсын деп бисти кычырат.

С. Суразаков бойының басняларында оноң до ӧскӧ једикпестерди кӧргӱзет, олордың каршулу учурын јартайт. Онойып, байагы мактанчак, билеркек кижининг сӱр-кеберин («Кыр кӧрӧӧчи ле Анғчы»), јамылу улуска јапшынып, јакшы кӧрӱнерге ӧскӧ улусты јамандап јӱретендердиң сӱр-кеберин («Јыду сарас»), јамыркак, улуркак кижини («Эштек»), јаман санаалу, копчы кӱйӱнчек кижининг сӱр-кеберин («Каргаа ла Торчык»), албатыла колбу јок, улуска туза јетирбей, олорды ӱстӱнең төмӧн

көрүп, башкарып тургандардың сүр-кеберин («Куук»), улуска кизиреп, олорды үредерге, бир иске бастырарга турган борсуктый бодонбос кижиниң сүр-кеберин («Борсук ла бир кижи») С. Суразаковтың баснялярынаң бис көрөдис. Бу сүр-кеберлердиң кажызы ла бойы-бойлорынаң аңылу темдектериле, кылык-јаңыла башкаланып турганы билдирет. Кажы ла сүр-кебер бистиң јадын-јүрүмдеги кандый бир једикпести јартайт, андый тутактарла тартышсын деп бисти кычырат. Је андый да болзо, бистиң јаңы јадын-јүрүмиске, бүдүрип турган керектериске мындый улустың јетирип турган каршулу керектери ле буудактары бу улусты бойы-бойлорына јууктадат.

С. Суразаков бойының литературный ижинде прозаический де произведениелер бичиген. Оның бичиген прозаический произведениелери ас та болзо, је олор бистиң албатының ижин, јадын-јүрүмин јарт көргүзет. С. Суразаков бойының куучындарында алтай албатының јаңы једимдерин көргүзет, оның культурный ла экономический өзүмиле оморкойт. Онойып автор «Клуб» деп куучынында Алтайдагы колхозтордың, јурт јерлердиң јаңы культурный өзүмин көргүзет. Мындагы тудулган клубтар, школдор, библиотекалар, радио, электричество — ончозы јурт јерлердиң бүдүмин кубултып јарандырат, улустың культурный јадын-јүрүмин там ла бийиктедип јат. Оноң улам улустың санаа-шүүлтези де алдындагызынаң башкаланып, бойлоры өрө өзүп турганын автор темдектейт.

«Соңдогон үредүчи» деген куучынында алтай јиит балдар бийик үредүлү школдорды божодоло, јурт јерлерде үредүчи болуп иштеп турганын көргүзет. Озогы тужунда карангуйда јаткан бичик билбес алтай улус эмди текши бичикчи боло бергени, олордың көрүмјилү иштери, ороонго јаан тузазын јетирип турганы—советский албатының јаңы јаан јеңүзи болуп јат. С. Суразаковтың куучындарындагы көргүзилген учуралдар алтай албатының јадын-јүрүминең чике алынган албатының јайым күүн-санаазын, кылык-јаңын көргүзет, бисти јаңы јеңүлерге кычырат.

С. Суразаков јаңыс ла үлгерлер, баснялар ла куучындар бичиген эмес. Ол бистиң алтай литературада анчадала көп јаңы научный шиңжү иш өткүргениле јарлу.

С. Суразаков бистиҥ литератураныҥ өзӱмине јаан салтарын јетирет. Оныҥ бичиген научный иштери алтай литератураныҥ ла алтай албатыныҥ оос поэтический творчествозыныҥ өзӱп келген ле мынаҥ ары өзӧтӧн јаҥы јолын көргӱзет. Оныҥ шиҥжӱ иштеринеҥ ле критический статьяларынаҥ аткарынып, олорло тузаланып, алтай литература ла фольклор керегинде өскӧ дӧ литературоведтер иштерин бичип јат.

С. Суразаковтыҥ алтай албатыныҥ кайлап айдар чӧрчӧктӧри керегинде шиҥжӱ иштери текши јарлу. Оныҥ «Алтай албатыныҥ оос поэтический творчествозы» деген бичиги бистиҥ ӱредӱчилерге, студенттерге тузалу ла јарамыкту бичик. «Алтай литература», «Алтай литератураныҥ јаҥы произведениелери», «Алтай литератураныҥ јаҥы өзӱми» деген статьялары «П. Кучияк», «Н. Улагашев» деп брошюралары, тургускан бичиктери ле оноҥ до өскӧ литературный иштери алтай литератураны оноҥ ары јарандырат.

С. Суразаковтыҥ бичиген художественный произведениелерин көрӧр болзобыс, олордо алтай албатыныҥ јаҥы јадын-јӱрӱми, јаранып өскӧн культуразы, кӱӱн-санаазы керегинде автордыҥ шӱӱлтелери айдылат. Писатель советский алтай кижиниҥ эрчимдӱ ижин јилбиркеп көрӱп, оныҥ јаҥы көрӱм-шӱӱлтелерине ле кӱӱн-санаазына сӱӱнип турат. Поэттиҥ јаҥы јадын-јӱрӱм керегинде санаа-шӱӱлтелери кандый ла произведениезинеҥ иле көрӱнет. Је автордыҥ андый шӱӱлтелери кезигинде јаркынду, чокум картиналар ажыра көргӱзилбейт. Оноҥ улам кезик произведениениҥ учуры јетире јарталбай јат, јаҥы јадын-јӱрӱмди тӧзӧп турган кижиниҥ сӱркебери чокум айдылбай јат.

Је бу тутактарды тӱзедип, оноҥ ары оноҥ артык произведениелер бичиирге арга Суразаковто бар. Бис оноҥ јаҥы јилбӱлӱ произведениелер сакып јадыбыс.

ЛАЗАРЬ КОКЫШЕВ

Лазарь Васильевич Кокышев 1933 јылда Шебалин аймакта Алтай Камлак (Кумжулу) деп јуртта колхозчыныҥ билезинде чыккан. 1952 јылда бистиҥ областьтагы национальный орто школды божоткон. 1957 јылда Москвадагы А. М. Горькийдиҥ адыла адалган Литературный институтты божоткон.

Л. Кокышев школдо ӱренип турар тужунда оныҥ ӱлгерлери кепке базылып чыгатан. Бу ӱлгерлердиҥ учуры да, художественный кебери де тутактарлу болгон.

Л. Кокышев бистиҥ алтай литературага 50 јылдарда кирген. Бу ӧйлӧрдӧ поэт Литературный институтта ӱренип тура, бир канча јарамыкту ӱлгерлер бичиген. Олордыҥ јакшы дегенин автор талдап алып, 1956 јылда бойыныҥ «Алтын Кӧл» деп јуунтызында чыгарган. Бу ӱлгерлер бистиҥ јиит алтай поэзияныҥ ӧзӱмине јаҥы ӱн кошкон деп айдар керек.

Л. Кокышев бу јуунтыдаҥ ала бистиҥ алтай литератураны јарандырып ӧскӱрер иште эрчимдӱ туружа берген. Оныҥ ады алтай литературада эмди билдирлӱ.

Л. Кокышевтиҥ ӱлгерлериниҥ учуры, поэтический эп-аргалары бойы-бойлорынаҥ аҥыланат. Олордыҥ јакшызы да, уйаны да бар. Је андый да болзо, бу ӱлгерлер автордыҥ јадын-јӱрӱмди јакшы билип аларга, поэзия чӱмдейтен эп-сӱмелерди оноҥ ары кӧндӱктирерге турган амадузын керелейт, оныҥ творческий кӧдӱриҥизин кӧргӱзет.

Л. Кокышев јӱзӱн-јӱӱр жанрларла бичийт — повествовательный (роман «Арина»), лирический (лирический ӱлгерлер), лиро-эпический (туујылар). Бу јанынаҥ поэт бистиҥ литератураны байыдат.

Л. Кокышевтиң произведениелериниң тили анчадала байлык. Поэттиң тапкан поэтический сөстөри кычыраачыны сүүндирет. Андый сөстөрди автор албатының да куучын-эрмегинең билгир талдап алат. Мындый сөстөрди поэт ар-бүткеннинг ле кижининг јадын-јүрүминиң оок картиналарын јураганынаң бис көрөдис. Автордың јакшынак, байлык тили, не ле неменинг јилбүлү картиназын чокум, јарт көргүзетени оныңг кыракызын, поэтический билгирин керелейт. Андый чечен, өткүн сөстөр поэттиң произведениелеринде коп туштайт, олордыңг художественный јилбүзин көдүрет.

Поэттиң поэтический тили јабыс кеминде болгондо, ол албатыныңг сөстөриниң бастыра байлыгын јетире тузаланбаганда, албатыныңг јадын-јүрүмин де јакшы, јарт көргүзип болбос.

Је Л. Кокышев албатыныңг байлык сөстөрин јууп, олорды теренгжиде онгдоп, билгир тузаланат. Оныңг учун Л. Кокышевтиң бичиген произведениелериниң көбизи јадын-јүрүмниң үстүле кайкалабай, оны ончо јанынаң чокум, јарт көргүзет, оныңг јураган художественный картиназы кычыраачыныңг сагыжына түрген эбелип, узак өйгө ундылбайт.

Поэт андый јараш сөстөрлө тегин тузаланып турган эмес. Олор автордыңг амадузын, санаа-шүүлтезин, оныңг творческий өзүмин көргүзет.

Л. Кокышев ар-бүткеннинг јаражын да, кижининг јүрүмин, тартыжузын, оныңг ичкери бararга турган амадузын, күүн-санаазын, ижин, сүүнгенин ол эмезе кородогонын көргүскенде, олордо түнгей ле бойыныңг романтический санаа-шүүлтезин айдат. Ол керегинде поэт В. А. Луговской мынайда айдат: «Л. Кокышев ар-бүткенди ле јадын-јүрүмди јакшы билип јат; ол бойыныңг төрөл ар-бүткенин анчадала сүүйт; ол романтик. Оныңг бастыра творчествозында кандый да јаркынду романтический көдүрингилү сөстөр лө поэтический сеткир бар».

Нениңг учун Л. Кокышев јадын-јүрүмниңг кандый ла келтегейин, төрөл јериниңг ар-бүткенининг јаражын романтический көдүрингилү көргүзип туру дезе, автор бойыныңг санаа-шүүлтезине, амадузына түрген јединаларга албаданат, бистиңг јадын-јүрүмдеги тутактарды кыска өйдиңг туркунына јоголтып ийерге амадайт.

Бистиң јадын-јўрўмди оноң ары там ла бийиктедип јарандырарга турган автордың кўўни тегин јерге калас неме болуп артпай јат. Поэттиң андый санаазы кыска өйдиң туркунына коммунизмди төзөп аларга турган советский албатының амадузыла, ат-нерелў ижиле, оның көдўрингилў санаа-шўўлтезиле, јаңгы јаан једимдериле чике колбулу. Ол керегинде поэт «Ленинский јиттер» деп ўлгеринде акту јўрегинең јылу, көдўрингилў сөстөр айдат:

Телкем куру чөлдөрди
Бактыртканыс — бис.
Теңериге «јылдысты»
Таштаганыс — бис!
Келер өйдө јўрўмди
Төзөйтөн улус — бис.
Партия бисти кычырза,
Баратан улус — бис!

Л. Кокышев андый ок көдўрингилў јаркынду сөстөрлө Туулу Алтайдың јаражы, оның бийик туулары, тўрген агын суулары, кебистий ногон чечектери керегинде айдат. Анайда Чолушман суузы «кайа-ташка согулып, кайра ташталганын», «ўйелик тайгалар уйкуга тартылганын», «тымыкты каруулдап, мөш карарганын» поэт көргўзет. «Орой кўс... јалаңдар туманда; андамында обоолор карарат; јажаңы саргарган тымык кобыда јаантайын шуулаган тыт турат... Турналар ыраак тўштўкке учат...»—деп, орой кўстиң картиназын јурайт. Л. Кокышев ар-бўткеннинг кандый бир картиназын јураганда, оны кижинин јадын-јўрўминдий эдип көргўзет. Анайып поэт Алтайдың агаш-тажыла, јаан сууларыла, јараш чечектериле куучындажат. Темдектезе, «Кўски чечек» деген ўлгеринде поэт ак чечекле туштажып, оноң сурайт: «Јадаай јерде јайылдың, јаражынды кем көрөр?... Седең јараш болзоң до, сени мында деп кем билер?» Је Алтайдың јараш чечеги поэтке каруун мынайда берет:

Соок кўрең тайганың
Сок јаңгыскан кызы мен,
Туйук кара туулардың
Турган јаңгыс кызы мен.
Эмизип салган энейим —
Эки суунын белтири.
Азырап салган адайым —
Алты туунын эдеги.

Мынаң көргөндө, поэт Алтайдың јараш чечегиниң сӱр-кебери ажыра сӱӱген кызының сӱр-кеберин, оның јаражын көргӱзет, ол керегинде бойының кӱӱн-санаазын айдат. Бу сөстөр бастыразы автордың сананып јӱрген сагыжын керелейт.

Је Л. Кокышев ар-бӱткен керегинде канча да көп ӱлгер бичиген болзо, ол керегинде кандый да јакшы, јылу сөстөр айткан болзо, оның произведениелериниң төс учуры јаңы советский кижиниң јадын-јӱрӱмиле, оның ат-нерелӱ ижиле колбулу болуп көрӱнет.

Андый јаңы көрӱм-шӱӱлтелӱ кижи јаңы јадын-јӱрӱмниң ээзи болуп көрӱнет.

Коммунизмди төзөп турган јаңы кижи јадын-јӱрӱмди де, ар-бӱткенди де кубултып, бойына тузалу эдет. Ол, озогыда чылап, ар-бӱткеннең коркыбай, оның јажытту учурын билип аларга ченежет. Јаңы советский кижи бойының андый амадузына анчадала эмдиги өйдө једип алганына оморкойт.

Је бӱгӱн улустар
Јер-теңгерини ээледи.
Ар-бӱткенди бактырып,
Санаазына јединди.

Јаңы јӱрӱмди төзөп турган кижиниң сӱр-кебери Л. Кокышевтиң кажы ла ӱлгеринең көрӱнет. Темдектезе, «Јалаңда» деп ӱлгерде бригадир Јӱстӱктиң бийик тӱжӱмдӱ аш аларга турган кӱӱн-санаазын, амадузын мындый сөстөр керелейт:

Эрчимдӱ јакшы иштезебис,
Адыбыс мактулу угулар,
Алтындый ажыбыс јайканза,
Албаты текши ток јадар.

Алтай улустың патриотический кӱӱн-санаазын поэт анчадала јуу өйин көргӱскен ӱлгерлеринде чокум јартайт. Ол өйдө кажы ла советский кижиниң амадузы — өштӱлерле кӱӱн-кайрал јок тартыжары болгон. Оны кажы ла кижи јарт билип, бойының кӱч јадынына кородобой турган.

Л. Кокышев јуу өйиндеги советский јаңы кижиниң мындый санаа-шӱӱлтезин, фронт ло тыл бирлик болгонын чын көргӱскени биске баалу.

Поэт мындый кӱч айалганы бойының ӱлгерлеринде энезиниң ижи ле оның санаа-шӱӱлтези ажыра јартайт.

Бойыныҥ «Јееренек» деген ўлгеринде јууныҥ өйлөринде энезине кандый да кўч болгон болзо, ол бастыра кўчин ишке бергенин, балдарын јакшы алып јўрерге кичеенгенин, јаҥыс јееренектиҥ сўдинеҥ эткен сарјуданҥ фронттогы јуучылдарга ийетенин көргўзет.

Јуу өйлөринде уур да, јеҥил де иштерди — кыра тартарын, аш кезерин, өлөҥ эдетенин — бастыразын чагы јеткенче ўй улус ла балдар иштегенин Л. Кокышев «Кырачы келин», «Кўски тўнде» ле оноҥ до өскө ўлгерлеринде көргўзет.

Л. Кокышев Алтай керегинде бичигенде, оны алдынаҥ бойын көргўспей јат. Алтай албатыныҥ ижи, онын санаа-шўўлтези бастыра советский албатыныҥ тартыжузыла, онын једимдериле колбулу болуп көрўнет. Поэт Алтайдыҥ ар-бўткенининҥ оок картиналарын да јураганда, бис оноҥ советский ороонныҥ телкемин, онын элбегин ле јаражын көрөдис. Автор алтай албатыныҥ јаҥы једимдерин советский ороонныҥ једимдери деп айдат, алтай малчылардыҥ мөрөйлў ижин советтиҥ улузыныҥ јеҥўлери деп јартайт.

Совет ороондо нак јаткан «Эки јўс миллионҥ улус өштўни тумалап, јолыныҥ таштаганы», «темир јылдысты» теҥериге чыгарганы — бу ончозы советский албатыныҥ ийдези деп, поэт көргўзет.

Л. Кокышев анайда ок советский албатыныҥ амыр-энчў, најылык учун тартыжып турганын јер ўстўндеги амыр-энчў сўўген улустыҥ тартыжузыла колбойт. Кажы ла кижиниҥ најылык, нөкөрлик учун тартыжып турганы бистиҥ албатыныҥ јеҥўлери болуп билдирет. Онын учун поэт «амыр сўўген улуска амыр керек» деп айдат, олордыҥ ырыс ла јайым учун тартыжузын бастыра телекей уксын деп јартайт.

Андый ўлгерлерге «Јаҥы јылдыҥ тўнинде сананган санаа», «Муса Джалиль», «Негрдиҥ сөзи», «Арабтыҥ каруузы», «Бистиҥ јолыбыс» ла оноҥ до өскөлөри келижип јат.

Л. Кокышевтиҥ ўлгерлериниҥ көп лө сабазы лирический. Олордо поэт бойыныҥ көргөнин, сананганын, сўўгенин, јўрегинде не болгонын, не барын айдат. Бу сөстөр поэттиҥ јўрегинеҥ чыгат, онын кўўн-санаазын чике көргўзет. Ол ўлгерлердеҥ бис албатыныҥ јадын-јўрўминиҥ бастыра келтегейлерин көрөдис.

Л. Кокышев сатирический де произведениелер бичиген. Олор бистиҥ јадын-јўрўмдеги бар тутактарды илеге чыгарат, олорло кўўн-кайрал јогынаҥ тартышсын деп, бисти кычырат. Андый произведениелерге Л. Кокышевтиҥ баснялары, ўлгерлери, фельетондоры кирет. Темдектезе, «Улаганныҥ боочызы» деген ўлгеринде поэт кезик алтай улустыҥ санаа-шўўлтезинде озогызынаҥ артып калган бир кезек јарабас јаҥдарын көргўзет. Андый улустыҥ бийик туу ашса ол эмезе јаан суу кечсе, «јолы јакшы болзын» деп јалама буулайтанын јаратпай, поэт оны чокум критикалайт:

Јаламалар элбиреп,
Јайылганча эмдиге.
Төҥ бажына акчалар
Төгўлгенче эмдиге.

Мындый коомой кылык-јаҥдар бистиҥ јадын-јўрўмиске ле иштеп турган ижиске бойлорыныҥ чаптыгын јетирип турганын поэт јарт көрўп тура, андый јаҥдарга бўдўп турган улустарла јартамалду ишти јаантайын өткўрип турар керек деп айдат.

Л. Кокышевтиҥ произведениелеринде бойлорыныҥ учуры јанынаҥ јарт эмес бир канча ўлгерлер учурап јат. Мындый учуралдар поэт јадын-јўрўмди кезикте јетире билбей, оны јакшы шиҥдебей турганын көргўзет. Темдектезе, «Кайдайын» деген ўлгердиҥ баштапкы ла сөстөринде поэт айдат:

Ак јарыкта бар неме,
Бар неме
Ас билдирди, кайдайын,
Кайдайын?
Талай кептў телекей,
Телекей
Тапчы болды, кайдайын,
Кайдайын?

Поэтке «ак јарыкта» бастыра «немелер» — албатыныҥ јаҥы једимдери, иштеп турган ижи, јадын-јўрўми — нениҥ учун «ас билдирип» турганын, «телекей» не «тапчы» болуп турганын, оныҥ «јўреги» ле «каны» нениҥ учун «јўўлип», «кунугып» турганын билерге кўч. Бу ўлгерденҥ көрөндө, поэт нени де айдарга турала, бойыныҥ шўўлтезин чыгара айтпай тургандый билдирет.

Кезик ўлгерлердиң учуры кандый болорын, канайда угуларын поэт јетире сананбай јат.

Мында поэт сөстөрдиң јаңғыс ла тыш кеберин эптў айдарга кичеенет. Оноң улам ўлгерлердиң төс учуры, шўўлтези јарт, чокум эмес болот, көргўзилген картиналары кижиниң санаазына токтобой, туура јўре берет.

Андый ўлгерлер Л. Кокышевтиң «Туба» деп јуунтызынаң анчадала јарт көрўнет. Темдектезе, «Мен эзирик», «Мен кижи», «Тугайаныңаң бажынаң чөлдөргө көрөдим», «Эрикчел», «Комудалду санаа» ла оноң до өскө јарабас кокырлу сатирический произведениелери келижет.

Л. Кокышевтиң ўлгерлериниң база бир тутагы оның кезик јарабас кокырлары болуп јат. Поэт бойыныңаң көп ўлгерлеринде юморло, сатирала, каткылу өткўн сөстөрлө билгир тузаланат. Је онызыла коштой Л. Кокышевтиң кезик ўлгерлеринде кижини тарындырып, јамандап, шоодып айткан деп бодогодый сөстөр бар. Ол сөстөр кычыраачы да кижини кемзиндирет. Андый ўлгерлерге «Патейдиң кижи алганы», «Каракайдыңаң черўдеңаң јангаңы», «Куйка эмегенге төрөөндөри айылдаганы», «Акчаш Шебалиннинаң чайныйында», «Командировочный кижи» ле оноң до өскө јарабас кокырлу сатирический произведениелери келижет.

Мында болор ло болбос кокыр, кей сөстөр учурап јат. Оноң улам ўлгердиң јакшынак чыңдыйы, шўўлтези јабызай берет.

Л. Кокышевтиң эң ле јаан, эң ле артык деген поэтический произведениези «Туба» деп туујы болуп јат. Поэт бу туујыны бичип алала, Алтай јериле јоруктап, көп улуска кычырып, олордыңаң шўўлтезин угуп, келишпес јерлерин тўзеткен. Оноң улам туујы көп улуска јарап, Алтай јерине тўрген таркай берген. Туујыныңаң төс геройы — Туба деп јокту кижи болуп јат. Ол јалтанбас јўректў, кунукпас јаңду, иштеңкей, эпчил кижи де болзо, је оны јаантайын тўбек сакыйт. Озогы тужунда јокту Туба канча ла кире иштезе, ол тўңгей ле алымнаң айырылып болбойтон. Ол јайгы кўннiңаң јаңмырына одуп, куски кўннiңаң соогына алдыртып, кузуктап, оны базарга экелип садып, акча-јөөжө таап алала, бала-барказын азыраарга сананат. Је тапкан акчазын ўлеп көрөр болзо, байдыңаң төлўзин төлөөргө, кojойымныңаң алымын берерге, камныңаң ла јайзаңгныңаң каланын

табыштырарга чек јетпей калат. Јокту Туба бу тўбектең канайып айрылатанын, кемнең болуш сурайтанын билбей салала, олордың ончолорына тўкўреле, бойының ачынганын, кородогонын аракыла јаба базып койорго сананат. Калан төлөбөгөн учун јокту Тубаны јайзаң чыбыктайт, којойым чыгара сўрет, ол «баштаң бийик төлўлў болот, акча Тубадаң баалана» берет. Туба катап ла байлардаң камаанду болуп, олорго тўни-тўжиле иштеп јадат.

Озогыдагы јокту Тубаның коркушту кўч мындый јадын-јўрўми ол тужундагы бастыра јокту алтай улустың уур јадынын керелейт.

Јокту алтай улус јадынга, ачык-јарык кўўн-санаазына јаңыс ла Улу Октябрьский революцияның шылтуунда јединген. Јокту алтайлардың ла орустардың најылык болгонын, олордың кулданаачы класстарла эрчимдў тартышканын автор Туба ла Иванактың кеберлери ле олордың гражданский јууда кожо тартышканы ажыра көргўзет. Јокту Туба бойының билбезинең улам актарга јайылган да болзо, је учында олордың төгўнин билип алала, кызылдарла кожо јаңы, јайым јаң учун туружып, актарды јеңип чыккан.

Тубаның озогы тужундагы јадын-јўрўми элбеде, јарт көргўзилген де болзо, је оның гражданский јууда турушканы чокум эмес көргўзилген. Тубаның бу өйдөги јўрўмине кижи кезигинде бўтпей јат. Автордың бичигениле болзо, ол өйдө алтай улус революционный тартыжунын учурын јарт билбей, јаңыс ла ары-бери ле јайылып јўргендий көрўнет, олордың ортозынаң революцияга көнў барып кирген кижи јок болгондый билдирет.

Ол өйдө андый учуралдар кезик алтай улустың ортозында болгон до болзо, је бу текши керек эмес. Ишкўчиле јаткан јокту алтай улустың көп сабазы революцияның амадузын билип, јаңы јадын-јўрўм учун эрчимдў турушканын поэтке јартаарга керек болгон.

Л. Кокышевтиң творчествозында анчадала јакшынак, јилбўлў произведение «Арина» деп роман болуп јат. «Арина» бистиң алтай литератураның өзўминде аңгылу јерде турат. Бу произведение бисти бойының учуры ла жанры јанынаң јилбиркедет. «Арина» бистиң литературада баштапкы ла роман болуп јат. Оның төс шўўлтези — јаңы советский ўй кижиниң јаңы көрўм-

шўўлтези ле моральный кебери болуп јат. Алтай ўй кижиниң кеберин автор көп уур учуралдар ажыра јартайт. Аринаның сўр-кеберин автор 1916—1945 јылдардың туркунына болгон айалгаларла колбоп көргўзет.

Романның төс геройы — Арина деп алтай келин. Революциядаң озо 14 јашту Аринаны уурдай бергендер. Је ада-энелердиң тургускан андый јаңыла јиит кыс јөпсинбей, озогы јаңды бузуп, бойының өбөгөнинең качала, ада-энезиниң айылына јанып келген...

Бу өйлөрдө Туулу Алтайда гражданский јуу ёдўп турган. Алтай улустар актардаң качып, агаш-таштың ортозы јаар уй-малын айдап, бала-барказын алганча јажынгылап турган өй болгон.

Аринаның көзинче бу өйлөрдө көп јаңы солунтылар болуп турган. Је ончо алтай кыстардый бичик билбес Арина бу солынтылардың төс учурын јакшы оңдоп болбой турган.

Гражданский јуу, актар, кызылдар, эң баштапкы коммунарлар, ликбез — мыны ончозын оңдоорго кўч те болгон болзо, је алтай улустың јадын-јўрўминде болуп турган јаңы солынтыларга Аринаның јўреги тартылып турган. Оның учун ол ликбезте ончозынаң артык ўренип, общественный иштерди бўдўрип турган. Је Одой өбөгөни Аринаны ўредў јанынаң артыктап, алтай улуска ачылган јаңы јолло јўре берген.

Бир канча јылдың бажында Одойды партия Туулу Алтайдың эң ыраак аймагына башкараачы ишке ийе берген.

1941 јыда Ада-Төрөл учун Улу јуу башталып јат. Романның төс шўўлтези јуунын өйлөрине учурлалган. Бу кату, уур өйлөрдө Аринаның кебери оноң ары јарталып јат. Тегин ле алтай келин миллион советский ўй улустарла коштой туруп, өштўни јеңерге амадап, уур иштерди бу өйлөрдө бўдўрген. Романдагы отрицательный кеберлў геройлорго көрө, Аринаның кебери Совет ороонын сўўген, өштўни јеңерге амадаган бийик моральду кижини көргўзет. Романда Аринадаң башка өскө дө келиндердиң јўрўми көргўзилген. Олор, Арина ок чылап, уур айалгалар ёдўп, јана баспай, иштегилеп, јеңўниң, амыр-энчўниң, јайымның кўнин јууктаткылайт.

Анайда ок бу романда коммунисттердиң: Павловтың ла Нахай Ногоевичтиң кеберлери көргўзилген.

Партияның уулы, фронтовик кижи Павлов ыраак алтай деремнеге келип, фронтко болужарга бастыра күчин салып, эң ле уур айалгалардаң јана баспай, јайрадылган колхозты өрө тартарга улуска болужат. Алтай улустар оны акту јүрегинең сүүп, оның айткан јакылтазын кыйалтазы јогынаң бүдүргилейт.

Курчуда турган Ленинградта оның үйи, балдары өлгүлеп калды деп телеграмма келерде, оның түбегин бастыра улустар уккылап, бойының сүүген партийный башкарачызына килегилеп, ого бойлорының болужын јетирерге амадагылайт. Је Павлов јана баспаган. Ол јаскы ишти бойының өйинең озо божодорына молјонып, улусты ойто ло баштап туру.

1945 јыл бастыра телекейге амыр-энчү экелген. Јеңү күч келишкен. Муң келиндер тул артып, муң балдар өскүс арткан. Аринаның өбөгөни эки буды јок келген. Арина оны сүрбеген, карын удура барып уткып, айылына экелерге барып јат.

Бу мынаң советский үй кижиниң бийик моральный кебери, оның ару јүреги көрүнет.

«Арина» деп роман алтай литературада эң баштапкы роман болуп јат, оның учун роман једикпези јогынаң болбогон. Роман бойының сюжеди, композициязы јанынаң једикпестү де болзо, је јаңы советский кижиниң бийик моральный кеберин көргүскени биске баалу болуп јат.

Л. Кокышевтиң көп үлгерлерин, туујыларын, анчадала «Арина» деп баштапкы романын улус јилбиркеп кычыргылайт, кезик үлгерлерин үренгилеп те алгылайт. Поэттиң произведениелерин јурт јерлердеги улустар, турлудагы малчылар кычыргылап, оның јаңы произведениелерин сакыгылап туру.

Бу произведениелердиң анайып түрген јайылганы Л. Кокышевтиң творчествозы мынаң ары оноң бийик өзөрин, анда учуры да, художественный эп-аргалары да јанынаң јилбүлү јакшынак произведениелер барын да, болорын да керелейт.

Улус оның произведениелерине јилбиркеп, олорго ајару салып турганын поэт бойы јакшы билип те, көрүп те јат. Автор албатының мындый ајарынгкайына сүүнип, алтай улуска јарамыкту произведениелерди јылдың ла сайын бичип јат. 1958 јылда Л. Кокышевтиң

ўлгерлерининг ле тууjыларының «Туба» деп jуунтызы, 1959 jылда «Арина» деп романы, 1960 jылда поэттинг ўлгерлерининг «Тушташтар», 1961 jылда «Кызыл чечек» деп jуунтылары чыккан.

Л. Кокышевтинг произведениелери темазы да, художественный эп-аргалары да jанынанг бойы-бойлорынанг анғыланып турат. Jе олорды бириктирип турган учурал — jанғы советский кижининг ижи ле онынг jанғы jадын-jўрўми, jанғы көрўм-шўўлтези болуп jат.

ЭРКЕМЕН ПАЛКИН

Эркемен Матынович Палкин 1934 јылда Онгдой аймактагы Јоло деп јуртта колхозчы кижиниң билезинде чыккан. 1948 јылда Караколдың јетијылдык школын, 1952 јылда областной национальный орто школды божоткон. 1957 јылда Москвадагы А. М. Горькийдиң адыла адалган Литературный институтты божодоло, областной радиоберилтениң редакциязында иштеп туру.

Э. Палкин ӱлгерлер бичиирин 1950 јылдаң баштаган. Оның бир кезек ӱлгерлери ол школдо до, институтта да ӱренип турар тужунда газеттерде ле јӱзӱн-јӱӱр журналдарда чыгып туратан.

1956 јылда поэттиң «Јаңы кижи» деп баштапкы ла јуунтызы чыккан, 1958 јылда «Төрӧл улус», 1960 јылда «Јаңы ӧй» деп ӱлгерлериниң ле туујыларының јуунтылары кепке базылып чыккан.

Бу јуунтылардың төс шӱӱлтези — јаңы советский кижиниң јаңы једимдери, јаңы көрӱм-шӱӱлтелери болуп јат. Автор јуунтылардың адын да «Јаңы кижи», «Јаңы ӧй», «Төрӧл улус» деп адаганы тегиндӱ эмес. Мындагы ӱлгерлер ле туујылар алтай албатының советский ӧйдӧги јыргалду, јайым јӱрӱмин, ырысту јадынын көргӱзет.

Јаңы улустың јаңы јадын-јӱрӱми иште де, тартыжуда да иле көрӱнет. Олор ӧмӧ-јӧмӧлӧ культуразын јарандырып, колхозто радио, клуб, библиотека тӧзӧгилеп, јаңы школ ачкылап турганын поэт көргӱзет. Бойының «Радио» деген ӱлгеринде радио солун табыштар јетирип турганын јартайт, «Почтальон» деген ӱлгерде почтальонның кӱндӱлӱ ижин, оны кажы ла биле сакып,

кажы ла кижи «jўрегининг алкыжын айдып, сўўнип» турганы көрўнет. Мындый иштерден улам бистинг ороондо кажы ла кижи мактулу ла тоомjылу болот. Оныг кандый ла тузалу ижи бисти коммунизмге jууктадат.

Советский албатыныг коммунизм учун улу тартыжузын поэт jарт көрўп, ого оморкоп, ол jедимдер керегинде jаркынду, jылу сөстөр айдат. «Алтай кыс» деп ўлгерде Э. Палкин Толынчы деп уй саачыныг ижин көргўзет. Толынчыныг амадузы, кўўн-санаазы — колхозына jакшы иштеп, Төрөлине jаан кирелте берери. Бу jаныы советский кижининг jаныы көрўм-шўўлтезин керелейт. Бойыныг көрўмjилў ижи учун колхозто ол тоомjылу кижи болот, улус ортозында макта турат, кажы ла кижи андый болорго сананат. Колхозчылар ого бўдўп, крайдагы озочылдардыг jуунына оны делегат эдип ийет. Алтай кыс Толынчы jуунда отурган улуска «бастыра кўчимди төрөлим jарандырарына ла коммунизмди тўрген бўдўрерине бererim» деп айдат. Мындый сөстөр jаныс ла алтай кыстыг амадузы эмес, бастыра советский улустыг санаа-шўўлтези болуп турганын бис бу ўлгерден көрөдис.

Jе оныла коштой Э. Палкин «төрөл улузының» najылык, карындаштык кўўнин, амыр-энчў учун тартыжузын, олордыг нак ла jайым jадын-jўрўми керегинде кўўн-санаазын jартайт. Jаныы советский кижининг мындый амадузын, кўўнин Э. Палкиннинг «Кызыл площадьта» деп ўлгери jарт көргўзет. Кызыл площадь — амыр-энчў, najылык учун тартыжып турган телекейлик албатыныг сўўген jери. Анда jўзўн-jўўр укту улус туштажып, нөкөрлик, карындаштык jадары керегинде куучындажат. Кызыл площадьта «jайым, ырыс, najылык» деген сөстөр ончо ло тилдерле jарт угулат, мында «ончо улус омок базат — орус, корей, оныг jанында румын, немец, кыдат». Олорло коштой мында алтай кижи болгонына, оныг амыр-энчў учун туружып турганына поэт база суунет.

Эмдиги өй—najылыктыг өйи. Тил билишпес албатыларды najылыктыг, jайымныг амадузы бириктирет деп, поэт jартайт. Эмдиги өйдө советский улустыг ижи, тартыжузы анчадала jаан учурлу болуп jат. Бистинг jедимдерис najыларысты оморкодот, өштўлеристи каныктырат. Оны поэт jарт билип, «бисле кожо бастыра албаты

јаңгы кожоңды телекейге јайзын» деп айдат. Келер өйдө түңгей ле бис јеңгерис, ол тужунда амыр-энчү учун тартыжып турган кажы ла кижи «мениң өйим» келген деп айдар. Оның учун автор эмдиги келер өйлөр керегинде көп јараш, јылу сөстөр айдат. Поэт бү өйлөрди сүүп, олорды «кайран өйим, јылдарым» деп айдат, «сени сүүдим», «күүним салган ижемјим» деп јартайт. Келер өйди сананза, поэттиң «көкси күңүреп кожоңдойт», оны «ичкери јүрүмниң ырызы» деп айдат. Поэт јаңгы өйдөги бистиң једимдеристи, ийде-күчисти јаан баалап турат. Оның учун кандый бир күн калас, тузазы јок өдө берзе, поэт кородоп, ачурканып турат. Поэт јаңгы өйдөң соңдобоско, оныла кожо ичкери барып, јаңгы јеңүлерге једерге амадаганын «Кайран өйим» деген үлгерде мынайда көргүзет:

Ару салкынду јолдорло
Амадап кожо барарым,
Кайран кару јылдарым.

Үлгердиң авторы бүгүнги јүрүмди көргүскени сүрекей учурлу болуп јат. Поэт бүгүнги јүрүмди көрүп, шиңдеп, јаңыс ла не болуп турганын көргүзип турган эмес, је ол керегинде бойының шүүлтелерин айдып јат. Автор албатызының јүрүминдеги јаңы једимдерине оморкоп, оның келер өйине бүдүмји эдет. Поэттиң үлгерлеринең советский јаңгы кижиниң, төрөл улузының акту санаазы, јеңүлү ижи көрүнет, албатызының сүүмјизи ле төрөлине тузалу болорго амадаганы јарт билдирет.

Э. Палкиннің бир канча үлгерлеринең бис Туулу Алтайдың јаражын — јайы-кыжыла оңбос ногон бүрлү агаштарын, күскүдий ару сууларын, бийик кайа таштарын — көрөдис.

Поэт бойының төрөл јерин јакшы билип, оны јаантайын сүүп турат, кайда ла болзо, «арчын јытту» Алтайын санайт. Оның көзине «тымык кара агаштары», «чакпынду суулары», «шуулажып турган јайбак мөштөри», «кайыр бүдүмдү туулары» көрүнет, оның үнине муң үндер каруу берет, кушкаштардың јараш өткүн кожоңдоры оны там ла сүүндирет. Јеринің мындый јаражын көрзин деп, поэт акту јүрегинең ончо нөкөрлөрин Алтайга кычырат. Бойының ыраактагы чех нөкөрине поэт айдат:

Јеримниң мындый кеберин көрөргө,
Нөкөрим, сен сонуркап сурайтаң...
Бу кырдаң келип ајыкташсаң:
Көлдий көрүнет аштү кобылар.
Мөңүн тонду сүмерлер ыраактаң
Баатырлардый туруп уткуурлар.
Малчыныңг ийделү кожоңгын угарыңг,
Чапкан өлөңниңг јыдын тынарыңг...

Поэттиңг санаазы, јүрүми төрөл јериле колбулу болуп көрүнет. Алтайдыңг ар-бүткени оны бойына кычырып, јаңгы ишке көдүрип туру деп, поэт јартайт.

Э. Палкиннииңг үлгерлеринде ар-бүткенниңг јаңгыс ла тыш кебери јуралган эмес, је оныңг байлыгы да көргүзилген, оны кубултып турган улустыңг ижи де јарталган. Поэт јадын-јүрүмниңг, ар-бүткенниңг кажы ла келтегейин көргүскенде, олордыңг поэзиязын чокум, јарт сөстөрлө јурап, Төрөлин кееркедет, улузын оморкодот. Оныңг учун Э. Палкиннииңг үлгерлери кычыраачыларды јилбиркедет, олорго јүрүмниңг јаан шүүлтелерин јетирет.

Э. Палкин јаңгыс ла үлгерлер бичиген эмес. Оныңг поэтический таланты туујыларынаңг да билдирет. Бу туујылар алтай улустыңг јадын-јүрүми, ижи-јолы, ак-чек күүн-санаазы керегинде поэттиңг бир канча шүүлтелерин көргүзет.

«Наташа» деген туујызында поэт Туулу Алтайда эмчи болуп иштеп турган орус кыстыңг ижин көргүзет. Јиит эмчиге баштапкы өйдө иштеерге күч болгон. Улус оныңг тузалу ижин көрүп, јиит эмчиге болужып турат.

Поэт ого јакшы ижи учун алтай улустыңг адынаң быйанду, кару сөстөр айдат:

Калык-јоным јараза,
Карузып сеге сүүнерим...
Кайкалдар мында сүреен көп,
Калыкты билерге албадан.
Јаткан јуртла билижип,
Јаң-кылыгын бил алзаң...
Москвага да бар турбай,
Москва эмди ыраак па?

Мындый јылу сөстөрди јиит эмчиге койчылар да, малчылар да айдат. Наташа канча јылдардыңг туркунына улус эмдеп, олорды өлүмнеңг айрып, алтай улус ортозында мактулу ла күндүлү кижи боло берген. Оныңг тузалу јакшы ижин алтай улус качан да ундыбас,

оның сӱр-кебери олордың јӱрегинде јаантайын артып калар дегени — туујының төс учуры болуп јат. Поэт бойының мындый шӱӱлтезин јартап, туујызының учында айдат:

Ада-энелериске болушкаң деп,
Адыңды балдар ададар.
Нак иштеген көөркий деп,
Наташа, олор сананар.

Э. Палкин төрөл улузының эмдиги өйдөги јадын-јӱрӱми, олордың кылык-јаңы, Алтайының ар-бӱткени регинде бойының шӱӱлтелерин анчадала јарт «Амыр» деп туујызында көргӱзет.

«Амыр» деп туујы поэттиң творчествозында аңылу јерде турат. Бу туујыда көп сурактар тургузылган. Је олордың сыраңгай ла учурлузы — јаңы алтай интеллигенцияны көргӱскени. Бу тема јууның кийиниңдеги алтай литературада элбеде тургузылбаган.

Э. Палкин «Амыр» деп туујызында јаңы көрӱм-шӱӱлтелӱ алтай интеллигенцияның сӱр-кеберин ончо јаныңаң көргӱзерге кичеенет. Анайып автор Амырды јаранып турган јиит городына, төрөл деремнезине экелет, кожо ӱренген нөкөрлөриле тушташтырат, јуук улустарыла куучындаштырат. Мындый кару тушташтарда Амыр төрөл улузының јаңы јӱрӱмин, олордың јылдың сайын өскөлөнип турганын көрөт, олордоң јаңы солундар угат. Амыр деремнезине јанып келерде, улустар ого «кару көстөриле» көргӱлеп, јаңы кубулталары керегинде јарышкан кеберлӱ куучындагылайт:

Деремнеңди көрзөң, уул,
Чек кубулып калган.
Клуб, больница бӱткен, уул,
Культурабыс өзөт.

Мындый кубулталар Амырды там ла тыңыда оморкодот, там ла тыңыда сӱӱндирет, албатызына тузалу болорго кӱӱнзедет.

Бистиң ороондо иштеп турган кижи мактулу болуп турганын Амыр јарт билип јат. Төрөл улузының тебӱлӱ ижинең артпаска, төрөлине болужын јетирерге, јакшыны эдерге Амыр амадайт. «Төрөлистиң ичинде тузалу мен болойын, санаазы јаңыс улустың бай јӱрӱмин көрөйин... Је бу амадуумнаң качан да мен артпазым» деп, Амыр айдат.

Јиит интеллигент Амыр јаңгыс ла төрөл улузының једимдерин көрүп, ол керегинде сананып јүрген эмес. Амыр күчи јеткенче бу солун кубулталарда бойы кожо туружат. Анайып ол јайгы каникулда айылында амырап отурбай, колхозына болужат, колхозчылардың ортозына јүрүп, јүзүн-јүүр куучындар өткүрет. Амырды улус «Ак-суу» өзөктө машинала өлөң чаап турганын, колхозтың бригадазында өлөң обоолоп турганын, клубта лекция кычырып турганын көрөт. Колхозчылар айдыжат: «Кайда улус — анда Амыр».

Амыр јакшы иштейле, јакшы амыраарга да билер. Ол јииттерле кожо ойноп, кожоңдоп то турат, јакшы кокыр эрмек те чыгарат, икили де колына алат, улуска бойының көргөнин-укканын да айдат.

Нениң учун Амыр Төрөли керегинде сананып, советский улустың јаңгы јадын-јүрүми керегинде оморкоп, бойы мындый једимдерден артпай, олорло кожо барарга туру дезе, эмдиги өйдө кажы ла советский кижиниң алдында турган амаду — албатыга тузалу ла оның тартыжузына болушту болоры. Оны Амыр јарт билет. Бу мындый санаа — јаңгы советский кижиниң јаңгы күүнсанаазы болуп јат. Ол керегинде Амыр айдат: «Јаңгы кижиде јаңгы санаалар, јаңгы кожоңдор» болор учурлу деп. Онызын бистиң јадын-јүрүмис чике көргүзет.

Је андый да болзо, Амыр јадын-јүрүмниң ончо келтегейлерин јетире билбей јат. Амыр бистиң јүрүмниң үстүнде ле јаткан учуралдарды көрөт. Је оның түбинде јаткан немелерди кезигинде таап болбой јат.

Көп сабазында Амырдың күүни, амадузы оның бүдүрип турган керектеринең элбей берет. Јартын айтса, Амыр көп күүнзеп ле јилбиркеп јат. Је бойының сагыжына једип турганы ас көргүзилет. Оноң улам Амыр јүрүмниң үстүле кайкалап тургандый билдирет. Је Амырдың күүниндеги ле ижиндеги бир кезек келишпестер туујының төс учурын јабызатпай јат. Туујы бисти тебүлү творческий ишке, бийик социалистический культура төзөөрине кычырат.

Амырдың мындый амадузы, шүүлтези поэттиң сананган сагыжын, амадузын керелейт. Амырдың јүрүми де, иштеген ижи де поэттиң јүрүмин, күүнин ле оның амадаган амадузын чике көргүзет.

Э. Палкиннинг үлгерлери ле туујылары кычыраачы-

ларды јилбиркедип јат. Ўлгерчиниң тили эптў. Јўрўмнең алган учуралдарды поэт чечен, курч сöстöрлö јартайт. Поэттиң айткан сöстöри оның сананганын, сўўнгенин чокум көргўзет. Ол сöстöр поэттиң акту јўрегинең айдылат. Оның учун автордың сöстöрине кычыраачы бўдўп јат. Поэт кандый бир картинаны кееркедип јураганынаң улам, ол кычыраачының сагыжына тўрген эбелет. Ол тоолу ла сöстöрлö көп шўўлтелер айдат. Э. Палкин ўлгердиң ритмын ла рифмазын чокум, јеңил эдерге кичеенет, оның учуры чике, јарт болорын ундыбай јат. Оноң улам ўлгердиң поэзиязы, јаражы, кеени јабызабай туру.

Бу јакшынак талантту ўлгерчи бойының творчествозында једип алган једимдерине болорзынбай, оны там ла байыдарына, элбедерине кичеенип турганы билдирет.

АРЖАН АДАРОВ

Аржан Ойынчынович Адаров 1932 јылда Онгдой аймакта Кайрылык деп јуртта чыккан.

1952 јылда областной национальный орто школды божодоло, 1957 јылда Москвадагы А. М. Горькийдинг адыла адалган Литературный институтты божоткон.

А. Адаровтынг ӱлгерлери 50 јылдарданг ала газеттерде ле журналдарда чыгып туратан.

1956 јылда оныг поэтический произведениелеринииг «Урсул» деп баштапкы јуунтызы кепке базылып чыккан. Оныг кийининде А. Адаровтынг «Јӱрегимниинг кожогы» (1958 j.), «Кӱскӱ салкын» (1960 j.), «Бурылганы» (1960 j.), «Тӱндеги јылдыстар» (1961 j.) деп јуунтылары кепке базылып чыккан.

Јуунтылардагы ӱлгерлер јӱрӱмниинг башка-башка келтегейлерин көргӱзет. Олордыг көп лӧ сабазы алтай албатыныг эмдиги ӧйдӧги ырысту јадынын, јайым кӱӱнсанаазын ла иштерин јартайт. Төрӧл улузыныг мындый једимдерин поэт јаңгы советский алтай кижиниг сӱркебери ле оныг бӱдӱрип турган керектери ажыра көргӱзет. Јаңгы јадын-јӱрӱмди јарандырып турган улустыг сӱр-кеберлери геолог Адучыныг, студент Шунуныг, поэттиг энезиниг ле оног ӧскӧ јаңгы алтай улустыг ижинең ле кӱӱн-санаазынаг көрӱнет. Онойып јиит геолог Адучы Алтайдыг байлык јӧӧжӧлӧрин таап, албатыга туза јетирерге турганын, улустыг культурный јадын-јӱрӱмин кӧдӱрерге турган Шунуныг амадузын көрӧдис. Ого коштой поэттиг бир канча ӱлгерлери ле туујылары јиит алтай улустыг јаңгы јадын-јӱрӱмин көргӱзет. Јииттердиг сӱӱнчилӱ, ырысту јӱрӱми автордыг кӱӱ-санаа-

зыла, иштеп турган ижиле колбулу болуп билдирет. Бистиң ороондогы јашöскўримге бастыра јол ачык деп, поэт айдат. Неге ле ўренейин дезеҥ, кайда ла иштейин дезеҥ, бир де кижиге буудак јок. Поэт оны бойы јарт көрўп те, јакшы билип те јат. Бу керектерди поэттиҥ биографиязы чике керелейт. «Мен советский өйдö ўренип, ырысту јўрўмге јеткем, мениҥ öскöн јерим «маҥыр јыттту кырларда», «мöҥкўлердиҥ јанында» ,«јаҥы Алтай ичинде» деп, ўлгерчи айдат. Поэт бойыныҥ мындый ырысту јўрўмин, јакшы кылык-јаҥдарын төрöл орооныныҥ једимдериле колбойт. Ониҥ учун автор бойыныҥ јўрўмин, ийде-кўчин сўўген төрöлине берерге амадайт. Ол керегинде поэт мынайда айдат:

...Анда кўниҥ јарыгы, јўрўмниҥ сўўмјизи,
Анда амаду, ырыс, кожоҥ јуулган,
Анда јеҥўниҥ, тартыжуныҥ ийдези,
Ол сеге бирилген, мениҥ Төрöлим.

Эмдиги алтай кижиниҥ јайым, ырысту јадын-јўрўмин ле кўўн-санаазын јартап турган ўлгерлер А. Адаровтыҥ јуунтыларында бар да болзо, је ониҥ произведениелериниҥ төс темалары — советский албатыныҥ творческий ижи ле партийный башкарту болуп јат. Бу эки теманы бис поэттиҥ кажы ла јуунтызынаҥ көрöдис. Поэт төрöлиниҥ јаранганы керегинде ол эмезе ониҥ улузыныҥ культурный өзўми, јаҥы једимдери керегинде айтканда, олорды бу эки темала колбоп көргўзет. Анайып, Урсулда электростанция тудулганын, ониҥ оды алтай улуска «јаркынду ырыс» болгонын автор бистиҥ албатыныҥ көрўмјилў, јайым ижиле, бистиҥ төрöл партиябыстыҥ килемјизиле колбойт. Ильичтиҥ «јылдыстый јаркынду оды» улустыҥ јадын-јўрўмин јарандырарын, олордыҥ ижин јеҥилтерин кандый ла кижи билип јат. Ониҥ учун Кўндўбейдиҥ, Эрелдейдиҥ, Јергелейдиҥ тузалу ижин бастыра улус јарадып, олорго болужарга амадагылайт.

Электростанция тудуп тургандардыҥ јакшынак ижиле кичеемкейи — советский улустыҥ јаҥы кўўн-саназы болуп көрўнет. Бистиҥ албатыныҥ амадузын кыска өйдиҥ туркунына бўдўрерге Кўндўбейдий, Эрелдейдий ишчилер бастыра кўчин, билерин берерге качан да болзо беленин көрöдис.

Бу туујыда поэт электростанция канайда төзöлип

турганын, кӱч учуралдарды ишчилер канайда јеҥип турганын, улустыҥ тебӱлӱ ижининг кӧдӱрингизин јетире јартабай, олордыҥ кӧп куучындажып турганын кӧргӱскен де болзо, је эмдиги ӧйдӧги кажы ла советский кижиниҥ творческий ижи бистиҥ јадын-јӱрӱмди там ла јарандырып турганын јартаганы биске сӱркей јарамыкту.

Бистиҥ албатыныҥ ийде-кӱчи, мактулу ижи Кадынды кечире кӱр салып, «Сартакпайдыҥ амадузын бӱдӱрет», Алтайдыҥ байлык јӧӧжӧлӧрин табат, бийик тӱжӱмдӱ аш ӧскӱрет, кӧп мал азырап, тӧрӧлине туза јетирет. Андый иштерди бӱдӱрип турган улустыҥ «колдоры алтын», «сӧстӧри ойгор» деп, автор айдат. Бу улус «нени этпеген!» Олордыҥ «чакту ус колдоры ӧлӧҥ чапкан, ӧтӧк кӱреген, кандый да уур иштерди јалтанбай бӱдӱрген», «јаҥы јарык туралар» тудуп, кайкалду јӱрӱмди тӧзӧгӧн деп, поэт јартайт.

Андый иштеҥкей улус бистиҥ ороондо макка турат, албатыныҥ «ойгор сӧстӧринде» айдылат. Анайып комсомолец Малчы («Малчы уул») колхозтыҥ малын јакшы корулап, одорлу јерге кабырып, бу ишке бастыра кӱчин ле билерин берип турганынаҥ улам колхозчылар ортозында макка турат, кӱндӱлӱ кижи болуп кӧрӱнет. Андый улус Алтайда ас эмес. Эркелей деп кыс («Эркелей») орто школды божодоло, тӧрӧл колхозына барып, уй саачы болуп иштеп, Тӧрӧлине тузазын јетирип турганын поэт база кӧргӱзет.

Алтай малчылардыҥ ла койчылардыҥ, алтай интеллигенцияныҥ ла ишмекчилердиҥ бӱдӱрип туран иштери тӧрӧл албатызыныҥ экономический јадын-јӱрӱмин ле онык культурный ӧзӱмин оноҥ ары там ла јарандырып, тӧрӧл јерин кубултып турганын бис автордыҥ ӧскӧдӧ произведениелеринеҥ кӧрӧдис. Поэт бойыныҥ «Ичкери» деген ӱлгеринде «текши улустыҥ ырызы учун тер тӧгӱлгенче иштейликтер» деп алтай јиттерди кычырат, «јаан учурлу иштер» бисти јаҥы, јарык јӱрӱмге «ичкери» апарат деп јартайт.

Бу тема анчадала јарт, чокум «Јетијылдык» деп ӱлгерде кӧргӱзилген. Партияныҥ тургузып берген јетијылдыгы советский улустыҥ «улу амадузы», «ойгор планы» болуп јат. Јетијылдык бисти јаҥы јеҥӱлерге экелет, коммунизмди бӱдӱреринде «јаан алтамдарга» кычырат.

Јетиjылдыкты өйинең озо бүдүрерге советский албаты бастыра ийде-күчин салып jат. Поэт советский улустың jеңүлү ижин көрүп, олорло кожо сүүнип, оморкоп туру. Ол керегинде поэт айдат:

Ээн jерлерде городтор өзөт.
Иште крандар jыштый турат.
Тенгериде бистиң спутник учат.
Чөлдө буудай талайдый толкуланат,
Күнди эбире ракета айланат...

Бу ончозы советский албатының улу jедимдери. Олор бистиң сүүген төрөлисти jаскы садтый эдер, jадын-jүрүмисти там ла jарандырар деп, поэт акту jүрегинең сүүнип айдат.

Бу иштер алтай да jурттарды jарандырат.

Алтай jурттар өзүп jаранат.
Ильичтиң өчпөс jарык отторы
Ырысту колхозчы туразын jарыдат.

Оның учун кандый да уур иштерден jалтанбай, ичкери баралыктар деп, поэт бисти кычырат.

А. Адаров бойының бир канча үлгерлеринде коммунисттердиң сүр-кеберлери ажыра бистиң төрөл партиябыстың улу jедимдерин, оның башкартузын көргүзет.

Бистиң алтай литературада коммунист кижиниң jакшынак кылык-jаңын, озочыл көрүм-шүүлтезин, көрүмjилү ижин ле тартыжузын көргүскен произведениелер ас. Бистиң писательдер бу темага бойлорының ajарузын мынаң ары көп салар деп иженер керек.

Өскө поэттерге көрө, А. Адаров бу теманы бойының произведениелеринде элбек көргүзерге амадайт.

А. Адаров бойының «Коммунист» деп үлгеринде коммунист кижиниң сүр-кеберин jурайт. Бу сүр-кеберди көргүзип тура, поэт коммунист кижиниң аңылу качествозын jартаарга амадайт. Коммунист кижи бойының ла албатының алдында турган задачазын jарт билип, коммунистический көрүм-шүүлтезинең качан да болзо jана баспай турганын поэт көргүзет. Бу үлгерде андый кижи коммунист Озочы болуп jат. Ол «терең шүүлтелү, озочыл санаалу», «оның мангдайында терең чийүлер көпти сананганын, көргөнин керелейт». Ол бастыра керектерди «jарт көрүп jат, jаантайын ичкери» бararга амадайт. Коммунист Озочы «мылтык алза, jалтанбас jуучыл», «малта алза, узаныл билер». Ком-

мунист Озочы иштеген ижи ле бӱдӱрип турган керектери јанынаҥ өскө улустаҥ аҥыланбай јат. Ол революциядаҥ озо байлардыҥ койлорын кабырып, өскө јоктулар чылап ок, көп кыйын, шыра көргөн. Оныҥ учун өскө јоктуларла кожо каршулу јаҥды јок эдерге революция тужунда эрчимдӱ турушкан. Озочыны партия кандый ла ишке ийгенде, ол кайра баспайт.

Озочы—партияныҥ чындык уулы. Оныҥ јӱрӱми төрӧл партиязыныҥ өткӱрип турган ижиле, оныҥ от-калапту тартыжузыла колбулу болуп јарталат. Анайып Алтайда калапту тартыштар тушта Озочы кызыл партизандарла кожо ак бандиттерди төрӧл јеринеҥ сӱрӱп, Совет јаҥды кырларда тӧзӧйт, агын сууларды јакалай колхоз тӧзӧп, кулактарды јок эдет. Озочы төрӧл колхозында «кыра да сӱрет, аш та кезет, мал да кабырат», албатыныҥ јадын-јӱрӱмин јарандырарга амадайт, амыр-энчӱ учун туружат.

Качан калју фашисттер орооныска табарарда, коммунист Озочы партияныҥ кычырузыла јууга атанат. Калапту јууданҥ јанып келеле, коммунист Озочы ойто ло төрӧл колхозында эрчимдӱ иштей берген.

Мынаҥ көргөнисте, бистиҥ партиябыстыҥ өткөн јолы ла бӱдӱрип турган керектери кажы ла коммунистиҥ чындык јолы ла амадузы болуп көрӱнет. Советский албатыныҥ кандый ла јеҥӱлери, једимдери бистиҥ партиябыстыҥ јеҥӱлерин керелейт. Анайып бистиҥ ученыйлардыҥ теҥериге ракета божотконы, бистиҥ ороондо јаҥы заводтор, электростанциялар тудулганы, советский албатыныҥ амыр-энчӱ учун турушканы — бастыразы коммунисттердиҥ ийде-кӱчи деп айдат. Оныҥ учун советский албаты бойыныҥ төрӧл партиязын мактап, ол керегинде көп јылу сӧстӧр айдат:

Ӱргӱлјиге не баалу?
Төрӧл партиябыс ол баалу.
Ӱйеҥ ӱйеге не баалу?
Ленин айткан сӧс баалу.
. . . . . .
Ат — нерелӱ керегиҥ
Артабас сениҥ, партиям,
Ойгор сениҥ кебериҥ
Оҥбос качан да, партиям.

Бу тема А. Адаровтыҥ өскө дӧ произведениелеринде јарталат. Темдектезе, «Јол» деп туујызында партия ме-

ни «јаан јўрўмге, јаан јолго чыгарып» ўреткен деп, поэт айдат, «Кем де айрып болбос» деген куучынында чындык коммунист Анчыны кандый да куурмакту улустар партиядан айрып болбозын; «Адам» деген ўлгерде коммунист эмес улустар коммунисттерден тем алып, олорго башкартып, јанчы јенўлерге једип турганын поэт көргўзет.

Поэттин кезик произведениелери алтай улустын јадын-јўрўминде болгон кандый бир учуралды јартайт. Бу учуралдардын көп сабазы поэттин бойынын укканын керелейт. Темдектезе, озогы тужунда алтай албаты бойлорынын олјочыларыла тартышканы керегинде укканын поэт «Алтай» деп туујызында көргўзет. Бу туујынын сюжедин поэт алтай албатынын «Аргымак» деп исторический легенда-куучынынан алган.

Туујынын төс шўўлтези — алтай албаты бойлорынын өштўлериле тартышканы, алтай улустын јакшы кылык-јанчын, патриотизмин көргўскени болуп јат. Албатынын јайымы учун байлар турушпаган, албаты бойы тартышкан деп, поэт айдат. Алтай јокту албаты өскө албатыга качан да бойлоры табару этпеген, олор амыр-энчў сўўген деп автордын көргўскени чын болуп јат. Поэттин андый шўўлтезин алтай албатынын историязы ла чумду поэзиязы керелейт.

Алтай албатынын кылык-јанчы ла кўўн-санаазы керегинде поэт көп јылу сөстөр айдат. «Јеткен једимине чўмеркебес, чўми јок, иштенкей, јалакай албатым; арыган болзоң, амырадар, аштаган болзоң, тойындырар, карузып сени уткуурлар; јобоп јўрген јорукчыга барјогын карамдабас; кажы ла айылдын эжиги ачык турар айылчыга, кажы ла алтайдын јўреги кару јўрет најызына; кара санаа санабас, амыр сўўген албатым»; оның учун «сенинг кеберинг чактын-чакка ундылбас» деп, поэт бичийт.

Алтай албатынын мындый кылык-јанчын, Алтайын сўўгенин поэт бу туујыда Адучы ла Амыр-Мерген деп баатырлардын тартыжузы, амадузы ла кўўн-санаазы ажыра јартайт. Туујыда айдылган сөстөр албатынын тилине сўрекей јуук. Автор алтай албатынын кожонгдорыла, кеп, чокум сөстөриле элбек те, билгир де тузаланып, бир канча јакшынак произведениелер бичиген.

Анайда ок Чолушмандагы коммунистер ак бандит-

терле тартыжып, бойлорыныҥ јўрўмин Совет јаҥ учун бергени керегинде укканын «Коммунар» деп ўлгеринде поэт мынайда јартайт: «Олордыҥ аттарын гранитке бичибеген... Је тирў улустыҥ јўрегинде бичилген. Олорго мрамордоҥ памятник тургуспаган, гранит кырлар олорго памятник болуп калган». Коммунарлар ölгön дö болзо, је олордыҥ сўр-кеберин, албаты учун јўрўмин бергенин советский улус качан да ундыбас.

А. Адаров ишкўчиле јаткан алтай улустыҥ гражданский јууда турушканы керегинде бойыныҥ укканын «Карындаштар» деп туујызында көргўзет.

Алтайда гражданский јуу болгоны керегинде произведениелерди бистиҥ көп писательдер бичиген. Олордыҥ кажызы ла оныҥ кандый бир аҥылу учуралын јартайт. А. Адаров дезе бойыныҥ туујызында јокту алтай улустыҥ революцияга, гражданский јууга кирген јолын көргўзерге амадайт. Бойыныҥ мындый амадузын бу туујыда поэт Аҥчы ла Малчы деп эки карындаштыҥ сўр-кебери ажыра јартайт. Поэт Аҥчыны кенетийин кызылдарга экелбей јат. Озогыдаҥ бери классовый öштўлердиҥ каршулу мекези бичик билбес Аҥчыны озогы јаҥга кайра тартат. Бу мынаҥ айрылып аларга ого коммунист Малчы карындажы болужат.

Аржан Адаров көп лирический де ўлгерлер бичиген. Олор поэттиҥ сўўҥгенин ол эмезе кунукканын, кородогонын керелейт. Бу сöстöрдиҥ көп сабазы автордыҥ актў јўрегинеҥ айдылат.

Ол ўлгерлер бойлорыныҥ учуры да, художественный эп-аргалары да јанынаҥ алтай албатыныҥ кожоҥдорына јуук турат. Олордыҥ төс сўр-кебери поэт бойы болуп көрўнет. Темдектезе, «Карагай» деп ўлгеринде поэт бойыныҥ кунукканын карагай «аҥаштыҥ шуулаганыла, карлу шуурган ыйлаганыла», јаҥыскаан турган агашла теҥдештирет:

Карагай агаш шуулаганы —
Карыккан јўрек кожоҥы.
Карлу шуурган ыйлажы —
Каруум ыраган кожоҥы.

Бойыныҥ «Кайда да болзом» деген мадагында поэт төрöл Алтайын сўўп турганын, оны кайда да болзо ундыбазын, ого качан да болзо келерин айдат. Поэтти «аржан суулу... ебистий јараш чечектў Алтайы», јаш-

Темдектезе,

таң ала өскөн төрөл јери бойына тартат. Поэттиң андый күүн-санаазын мындый сөстөр керелейт.

Кайда да болзом, слерди санайдым,
Чангкыр кайаларым.
Слерденг ыраакта мен кунугадым,
Ак булуттарым.
Төрөл јеримди јылдың санайдым,
Ачу маргаам, балтырганым.
Көк ару теңеримди санайдым,
Чокту јылдыстарым...
Кемге алтын јөөжө керек —
Кемге өргөө, байлык керек —
Меге, сүүген Алтайым.
Меге, јажыл мөштөрим.

А. Адаровтың творчествозында, анчадала оның лириказында ла шүүлтелеринде јакшы үлгерлерле коштой учуры јанынаң јарт эмес үлгерлер туштайт. Онызы поэт албатының јадын-јүрүмин, бистиң бүдүрип турган керектеристиң улу учурын кезикте јетире билбей турганын керелейт. Темдектезе, «Јүрүм ле искусство» деген үлгеринде поэт ак-чек јүрерге күүнзейт, «агару искусствоны» сүүп турганын јартайт, албатыга тузалу болорго амадайт. Је кенетийин, бир де шылтак јогынаң, поэт кемге де ачынган кеберлү айдат:

Је сананбас јанынаң
Өштүлер кетеп алатан,
Јүзинде каткылу
Јүректөөн ийнеле кадайтан.

Эмдиги өйдө ого кем өштү болуп турганы, оның јүрегине кем «ийнеле кадап» турганы, јүрүмине ле творчествозына кем буудак эдип турганы јарт эмес.

Мындый тутактар поэттиң өскө дө үлгерлеринең көрүнет.

Поэт јадын-јүрүмниң үстиле кайкалабай, оны терең шиңдеп көрөлө, бойының творчествозында јартаган болзо, мындый једикпестер болбос эди. Экинчи јанынаң, бичиген ле произведениени јетире көрбөй, кепке түрген базып турганынаң улам уйан учурлу произведениелер чыгат. Андый меңдештең улам поэттиң јуунтыларына төс шүүлтези де, художественный эп-аргалары да јанынаң јабыс учурлу мадактар киргени кычыраачыларга билдирлү болуп јат.

А. Адаров үлгерлеринең башка куучындар база би-

чиген. Олор «Бурылганы» деп јуунтыда чыккан. Бу куучындардың түп-шүүлтези — советский кижиниң јаңы јадын-јүрүмин, кылык-јаңын көргүскени. Бу тема А. Адаровтың творчествозында солун неме эмес. Советский улустың эмдиги өйдөги улу једимдерин, јаңы көрүм-шүүлтелерин көргүскен произведениелер автордың өскө дө јуунтыларында бар. Је бу јуунтының јилбүлүзи јаңы алтай кижиниң ижин ле күүн-санаазын јартап турган автордың художественный эп-аргазы болуп јат. Јартын айтса, Аржан Адаров кижиниң психологиязын оның бойының сананганы, кунукканы, шүүнгени, кородогоны ол эмезе сүүнгени ажыра көргүзет. Мынаң улам кижиниң күүн-санаазы, кылык-јаңы јарталат. Темдектезе, колхозтың парторганизациязының качызы Селешев («Бойының јаргызы») бойының ижи керегинде мынайда сананат:

«Бу тоолу күндердиң туркунына мен эткен ижимди, јүрген јүрүмимди төзинең ала бажына чыгара сананып көрдим. Бир туштa кижиниң ичинде санаазы, кижиниң кылык-јаңын јетире билип аларга кичеенбегенимди сананзам, јүрегим кородойт. Шак мынаң улам кезикте јакшы кижини өөркөткөм, јаман немеге болушкам. Эмди райкомның алдына барып, качының ижинең јайлатсын деп айдадым. Менең ле неме болотоны төгүн неме болбой?..»

Кижини мынайда санандырып, корододып турганыңаң улам оның ич кебери јарталат.

1943 јылда Ада-Төрөл учун Улу јууда шыркаладала, төрөл Алтайына јанып келеткен Санаа Калаповтың («Бурылганы») токуназы јок санаазын, айылына түрген једерге турган күүнин А. Адаров мындый сөстөрлө јурайт:

«Је капшаай ла айылга једер, јылгажактап та болзо, једер... Кижи айылына јууктап келеле, канайып энчигип јадатан эди? Ого үзери айылыма письмо бичибегенимнең бери јарым јылдаң ажа берген. Айылымда арткан сок јаңыс јаш үйим мениң өлгөнимди де, тирүүмди де билбес. Мени мынайып јанып келер деп көөркий кайдаң сакызын. Сакыыр ба? Сакып јаткан ба, јок по, кем билер?»

Санаа Калаповтың албатыга тузалу болорго, кандый да күч иштерден туура баспаска турганын автор

база ла оның сананып турган күүн-санаазы ажыра көргүзет. Санаа обкомның качызына ол керегинде мынайда айдат: «Кандый ла ишке болзо, кайда тузаны көп јетирерим, оноор ийигер... Менің амыраар учурым јок... Эмди андый өй эмес.» Бу сөстөр база ла кижиниң ич кеберин, сананып јүрген сагыжын керелейт.

А. Адаров мындый ок эп-аргала өлгөн уулы керегинде карган Кујейдиң («Јууда өлгөн уулы») ачынганын, кородогонын; «јаңы јүрүм, јаңы иш, јаңы јеңү» керегинде агроном Василийдиң јайым сагыжын («Јаңы өй») ла оноң до өскө јаңы советский улустың күүн-санаазын јартаарга, олордың бүдүрип турган иштериниң учурын көргүзерге амадайт.

Је андый да болзо, автор бу эп-аргала бастыра ла куучындарында билгир тузаланбаган.

А. Адровтың кезик куучындарынаң кижиниң күүн-санаазы, ич кебери, оның амадузы ла ижи чокум, јарт көрүнбей туру. Автор кижиниң бүдүрип турган керектерин оның кылык-јаңыла, амадузыла јетире колбобой јат. Оноң улам сүр-кебер кезигинде толо јарталбай турат, оның ич кебери ле тыш кебери бойы-бойынаң ырап тургандый билдирет.

Адаров поэтический произведениелерди бичиирин 1949 јылдаң ала баштаган. Је поэттиң ады бистиң алтай литературада 50 јылдардаң ала билдирлү.

Поэт бойының произведениелерин алтай албатының јадын-јүрүминең алган јүзүн-јүүр темаларга ууландырган да болзо, је олордың төс шүүлтези јаңыс — јаңы советский кижиниң јаңы једимдери ле оның јаңы көрүм-шүүлтези.

Поэт бистиң албатының јаңы јеңүлерин, јайым јадын-јүрүмин јаңы советский кижиниң сүр-кебери ажыра јартайт. Андый кижиниң күүн-санаазы, тартыжузы, ижи—бастыра советский улустың улу амадузы болуп көрүнет.

Аржан Адаров мынаң ары бойының творчествозындагы бар тутактарды јоголтып, учуры да, художественный эп-аргалары да јанынаң јакшынак произведениелер бичип, бистиң алтай литератураны там ла байыдар деп иженер керек.

Баазы 32 акча